
**ЧЕРВОНИЙ
ШЛЯХ**

МІСЯЧНИК

6-7

ХАРКІВ

1923

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Л52 7-45 Інв. № 8/11

Автор Червоної шкряк.

Назва 1923, 14-5, 6-7

Місце, рік видання У., 1923.

Кіл-ть стор. 14-5 [4], 269 с.

- " - окр. листів № 64 - 230 с., [8] с.

- " - Ілюстрації _____

- " - карт _____

- " - схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

~~Конспект~~ 14-5: 83-84 с., вкл. лінійка

119-120 с. 119-120 с., 16-7 - лінійка

119-120 с. вставка 8 с.: 119'-1198.

Примітка: 11.06.96 *AS*

elib.nplu.org

elib.nplu.org

05 (47.74) «1923»=91.79

СІМНИЙ ШЛЯХ

ОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 6—7

ВЕРЕСЕНЬ

1923

ЖОВТЕНЬ

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків. Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.
▽

Д. У. Д. № 4596. Т. 5000.

Зам. № 2376.

З М І С Т

	Стор.
—Плач Ярославни	1
Квильовий—«Лілюлі»	4
—Ніч. Пер. В. Сосюра	24
—Інок—Із нової єврейської поезії	25
—евич—Гуцульські образки	28
—рай-Хмара—Осінь	41
—рис Тен—Поезії	42
І. Петніков—Осіній племін. Пер. С. Кароль	43
В. Чередниченко—Артистка без ролів. П'єса на 3 дії	44
А. Панів—Тифлісвночі	71
Володимир Сосюра—Віра. Поема	72
А. Хоменко—Національний склад населення України по новіших даних	80
Я. Чепіга—Держава й суспільство в справі виховання та освіти	93
О. Мізерницький—На роздоріжжі	103
І. Ю. Кулик—До розвитку капіталізму на Україні	113
Е. Берглер—Психоаналіз	119
Акад. П. Тутківський—З подорожів по Київщині	136
М. Горбань—Кілька уваг до питання про автора «Історії Руссовь»	146
М. Доленго—Київ та Харків—літературні взаємовід- ношення	151
П. Козицький—Суть музичної творчості Стеценка	158
Проф. Є. Кагаров—Криза історії літератури	170
В. Гадзінський—Естетика «Блакитного Роману»	178
Леся Українка—Недруковані листи. Подав І. Ткаченко	187
М. Любченко—Замість міжнароднього огляду	197
Вас. Мазуренко—Увагана Середній Схід	203
Хроніка	209
Бібліографія	241
Листи до редакції	267

**Державна
бібліотека
України**

elib.nplu.org

П. ТИЧИНА.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ.

Ліди Папарук.

І

Сніг. Сніжок.
На княжий теремок.
День і ніч круг нього ходить,
плаче голосок:

— Ой князю князьочку,
чи ти за Дунаєм?
чи ти на Дону?
Дай про себе вісточку,
бо умру.

Прислухається княгиня—тільки сніг,
тільки сніг та сніжок,
та за полем та за лісом
голод-голосок:

Батька війна!
Матері 'ма!
Хто побре, хто засіє?—
А—а!

Ой, яка пустеля.

Тут княгиня знов:
— Послужи ще ти, вітрило,
вітре-чорнобров!
Десь князь одступає
з жменькою княжат,—
одвертай од нього стріли,
посилай назад.

Прислухається княгиня—а вітру нема,
тільки сніг та зіма,
та за полем та за лісом
чути голоса:

Ми тебе одвернем!
Ми тебе пошлем!
Будеш ти лежать як князь твій—
каменем...

Ой, яка пустеля.

— Дніпрé, Дніпре сон-дрімайло,
ти нам батько всім.
Встань хоч ти—коли без князя—
царство воскресім.
Царство тихе, праве,
мудре на закон:
щоб одні землі гляділи,
а другі корон.

Прислухається княгиня—тільки сміх,
тільки труситься сміх,
та шумить, шумить шумище
із-під хат, із-під стріх.
Мо вернувся князь з походу?
Мо дружина прийшла?—
Прислухається княгиня—брязк мечей та яса,
та все ближче голоса:
ми тебе воскреснем!

Ой, яка пустеля.

II

Дивний флот на сонці сьє,
гимном небо потрясає,
грає на крилі.
То вертаються титани
чорної землі.
Із далекої літани,
там де королі.

Що далекая літана
вбила пана-вкраїтана,
та не вбила тих,
в кого кров тіче залізна
в жилах молодих,
в кого пісня сонцебрізна
і правдивий сміх.

Що шумить-дзвенить верхами?
Що там трусить порохами
вранці на зорі?—
То тікаючи туманять
королі й царі.
То за ними отаманять
скрізь пролетарі.

По-над гóрами, над степом
розлетілись грізним цепом,
стали в один хор.
Не ховайтесь, хитрі лиски,
витагнем із нор.
Б'ють згори, метають блиски—
лиш шумить мотор.

Дивний флот на сонці сяє,
гимном небо потрясає,
грає на крилі.
То вертаються титани
чорної землі.
Із далекої літани,
там де королі.

Іх внизу стрічають Лади.
Ще й останньої безвлади
повна повноліть.
Мов жона—тонка, колисла—
нива хліб зернить.
Аж за море вусом звисла,
звисла і шумить...

МИКОЛА ХВИЛЬОВИИ.

«ЛІЛЮЛІ».

Павлові Тичині:—

„Власне і це—вар'яція на тему: *vita nova*.
І тут спектакль, і тут знайомий Вам квартет:
товариш Огре, горбун, Льоля і Маруся“.—
Присвячую.

Вилітає експрес і курить.
Тоді в калейдоскопі:

— життя, степи, гони і
північний туман з осінньої магістралі. Провалюються темні
горизонти, оселі, байраки, глухі нетри. Виростають фабричні
посьолки, содові заводи, шахти, домни. Експрес перелітає
яри, могили, похмурі перевали і чути далекий надзвичай-
ний гул.

А за Тайгайським мо-
стом, де починається робітничий посьолок:

— реальні результати ка-
пебеу.

То заводський квартал, що вже не мовчить,—вийшов
з німого мертвого кола і шпурляє в блакитні межі крицевий
і грізний клекіт.

Це знає гóрод.

А вранці, ввечері, вночі в завданий час, догов
й спроволюка гудить заводський гудок.—В центрі города
гудка не чути.

... — А що під Тайгайським мостом?

Там теж гудки: то паровики—і в степ і на станцію.
То за кар'єрами пронизливо «кукушка»—кар'єри далі, за
кілька гін.

Товариш Огре живе за
мостом: справа, недалеко, коли з гóрода. Він татарського,
казанського походження. Татарського мало: смуглявість,
матовість, тмяність, от.—З ним живе двоє.

Так-що газетна сучасність. Прекрасна газетна
сучасність, як запах на клумбі: тютюн. Тоді ранкова зоря
надіне нові саф'янці і тихо, нечутно рипить по траві. Тоді
каже горбун Альоша:

— Ізмайле, ти чудак.

Товариш Огре мило усміхається:

— Чому чудак?

І справді: чому чудак? ...А у вікно ллється блакить, а десь кричать паровики.—Горбун теж усміхається.

І прийшла ще Маруся, і тому що вона якась екзальтована дівчина (горить і тече п'яною вишневою),— думайте: каесему.

Так. Верещить:

— Бачила барахло минулого: академтеатр. Точка... Айда, хлопці, на суботник. Це ж чудовий пережиток каламбурного часу... Чуєте?... А ти, Альошко, живо в райком!.. Що?

І розкажує: політпровірка, готовляться. Ха-ха!— Горбун взяв партквиток.

А Льоля подивилась на Марусю і подумала: «боже мій, хоч би скоріш вечір, хоч би не провалити пародії на «Лілюлі».

Так-що сьогодні дебют: пародія на «Лілюлі». І Льоля надзвичайно наелектризована.

А це в даль майбутніх віків:

— Зіма в п'ятім році нової ери була хвора, бо довго не було снігу, а була чвиря. Потім випав сріблястий сніжок, але задмухав південний, з Азовського моря, вітер, і сніжок—сріблястий—ростанув. Зімою були калюжі, і туберкульозний город (90% чахоточних) занидів у журі. Це, безперечно, було боляче.

Капебеу формально забігло вперед на 13 днів— по календарю, місяцеслову, Юл'янському, і Україна стала жити по Грегор'янському новому стилю, «в стилі» уесесер.

Саме про 13 днів, чортову дюжину: сьогодні новий рік був раніш різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не диканські фантазії геніяльного Гоголя, а просто— факт.

Під новий рік снігу не було і, здається, за Тайгайським мостом не гув гудок. Тільки гули паровики—і в степ і на станцію. Але про ці гудки потім.

... З товаришом Огре в тім же домі живе і француженка Фур'є. Коли Фур'є брала віолончель (а в степу кричав гудок), вона, Фур'є, думала і про віолончель і про Бордо.

І ще сказати: дім з фасаду—в дим, а задні вікна виходять туди, де рейки спішать од станції і пропадають в лісах, в перельотах далі.

... Так-що сидить горбун Альоша (некрасивий карлик) біля вікна, що в степ, і переписує героїчні п'єси для Льолі. Льоля з волоссям різдвяних ляльок і

з тендитним біло-рожевим обличчям. Обличчя нагадує серпанкову фату,—під вінець. Вона працює в місцевім пролет—
—культі,
в театральній студії, де керують (в пролеткультурі) один був-
ший половий тульського трактиру, один бувший-не бувший
швайцар (відкіля—в анкеті не записано) і вісім чи дев'ять
інтелігентів. Інтелігенти щиро віддаються праці, де-які навіть
члени капебеу.

Але Льоля надзвичайно наелектризо-
вана: як вона поставить пародію на «Лілюлі»?

І ще сказати: напередодні нового
року над г'ородом паслись зоряні отари, а місяць, може, був,
а, може, й не був, бо кождому багато справ, і кождий
кудись спішив.

...— Здається, не був: були зоряні отари
і майже весняна теплінь.

От.

Вечір. О 12-ій ночі буде
новий рік. Це веселечність. Це всі знають. Бо тодіж зга-
дують молодість, коли хочеться рости вперед, мов дерево,
мов рослина, щоб потім умерти, але про останнє не знати,—
про смерть. Так. Люди завше хочуть жити,—і це велика правда,
яка на землі, без якої буде порожнеча.—Про інші правди
де-хто любить говорити і гадати, як під новий рік або
водохрещу: на воді, з воском і як: «Світлана». Це так; ска-
зано так, бо митець познає світ.

... А трамвай теж дзвенить, а коли на поворо-
тах—тоскує, бо рипить і виє. До цього звикли, цієї жури
не знають. Митець знає...— Маруся улетіла.

І знову до товариша Огре підходить горбун.
І знову у вікно ллється блакить.

—Ти будеш на пародії?

—Буду, Альошо.

Так-що пародію на «Лілюлі» будуть ставити під новий
рік, сьогодні, в пролеткультурі.

Товариш Огре—в капебеу,
в експедиції, в редвидаті і ще десь. Любить більш за все
відділ хроніки. Колись був членом капебеу, але потім меха-
нічно вийшов. Каже: філософські непорозуміння з капебеу.
Товариша Огре можна бачити всюди і ніде.—Льоля в партії
не була.

... Льоля?

— Ну да, жінка товариша Огре.

... Вечір.

З площі Рози Люксембург трамвай до Тай-
гайського моста. Побувати треба дома, щоб потім до півночі
зібрати хроніку в новорічний випуск.

Приїхав давно.

Дома Льоля і горбун Альоша (горбун—швагер, брат Льолін). Горбун і зараз переписує героїчні п'єси для Льолі,—для пролеткульту, для інших клубів, де працює тендитна Льоля.

Горбун каже:

—Ізмайле, подивись у вікно.

Товариш Оґре підійшов і подивився у вікно... (Горбун —некрасивий карлик, євнух, без рослини і пом'ятий, але його очі нагадують Голгофу, коли йшов легендарний Христос на Голгофу).

Горбун задумливо дивиться в присмерк і каже:

— Бачиш? Завше так: паровики чогось суетяться, шиплять, свистять, гудуть. А навкруги—бруд, грязь... Що це? Не знаєш? А коли паровик, минувши депо, вилітає в степ,—він кричить не то радісно, не то журливо: «гу-гу-у»... І от недалеко спускають пари: «Чох-чох!»... А я чогось думаю, що паровик гудить спроволака так: «ка-пе-бе-у! ка-пе-бе-у!»

І Альоша провів «капебеу», мов голодний вовк в голоднім і дикім степу.

Льоля сказала:

— Ти, Альошо, фантазьор. От і все.

Товариш Оґре сказав:

— Так, він фантазьор. Але він художник.

Це правда: паровик в степу кричить «капебеу». Я теж думав про це, але я не найшов образу. Ти, Альошо, художник.

Тоді некрасивий карлик ще сказав:

— А пар по насипу стелеться—ви знаєте, чому?...

Коли потяг мчить од семафора—ви знаєте чому?

І засміявся тихо й щиро.

Товариш Оґре спитав:

— А чому?

... Альоша не говорив, і ще сміявся тихо й щиро і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

Сказала і Льоля:

— Ну, говори...

Вже зовсім присмерк. І далеко, за паровиками, що шиплять, свистять, за брудом вугілля і пару,—далеко фаркнув зелений огонь семафору. І був такий нетутешній, ніби химерний вартовий забутих заулків города... А далі степи причаїлись на глухих неосяжних гонах.

Зі станції вилетів потяг і кричав на весь степ:

— Гу-у...

Альоша не сказав чому, і знову переписував героїчну п'єсу для Льолі... А Льоля біля вікна і поспішно пришивала до панталонів (білих, як сніг) мереживо. Бо Льоля, хоч і сама прала панталони, але

без білих як сніг панталонів ходити не могла, і без мережива на панталонах.

... Запалили електрику.

Посередині залізна пічка, а збоку рояль. А ще збоку біля стіни туалетний столик. Ідять мало. Іноді Льоля радить, жартуючи, в помкомгол. Але це буквально. А втім, без одеколону ніхто не може: ні Льоля, ні Ізмайло, ні навіть Альоша.

На туалетнім столику і художні фігурки. Льоля ще з першого курсу (курси покинула—революція) купувала і любила туалетні прибори, щоб пахло від неї молодістю, радістю, гімназією, закоханими вечорами, коли хочеться кохати і без кінця когось невідомого, де малинник, де крижовник, де може ходять серпанкові тіні забутих дівчат із забутого теремка, де цілий світ минулого.

Товариш Оґре похапцем різав на маленькі шматки маненький шматок білого хліба і дивився у вікно, де стояв зелений огонь семафору... І знову у вечерових сутінках степу шипіли, свистіли і вовтузились паровики.

Альоша теж зрідка поглядав туди, і не відомо було, чого поглядав туди некрасивий карлик Альоша.

2

Дивно: під новий рік весна. Це так геніяльно, мов замріяні фантазії геніяльного Гоголя. Це так прекрасно, так надзвичайно...

Товариш Оґре вийшов і поспішно пішов у задуму зімової весни. Льоля піде потім,—ще рано, вона ще встигне зробити репетицію пародії на «Лілюлі».

До трамвайної постійки—40 кроків. Іде. Калюжі тихо замислились на вечірнє небо. Біжить собака, понюхав калюжу і побіг далі. Ще вийшли з двору, що напроти, меланхолійні гуси. Потім з Геготом кинулись знову до двору, бо собака раптом звернув і рішуче помчав до воріт.

Але не калюжі думають про небо. То зорі подумали в калюжі і одразу сховались... Так буває часто, коли починає темніти і в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес.

Товариш Оґре, звичайно, буде збирати хроніку до одинадцятої, а потім піде в клуб пролеткульту, що на Садовій 30. Це ж там Льоля буде стрічати новий рік по новому стилю «в стілі» уесесер. Це ж там вона буде ставити пародію не на Ромен Ролана, а на постановку «Лі-лю-лі», п'єси Ромен Ролана. Так-що на постановку міліярди, а колізей без плебеїв. І от ставили пародію на «Лілюлі». Товаришка Льоля Оґре.

На постійці була й Маруся. Прилетіла, влетіла, ковтає слова і так розказує газетну сучасність, так од неї пахне життям, що хочеться заверещати на всю землю, як Глаголін в «Собаці садовника».

І летять уривки:

—Тоді духмяний сум не буває п'яною радістю, коли вмірають дзвони кармазинового сонця за тихими гаями сільської ідилії. І як Миклуха-Маклай на острові Нової Гвінеї вивчає побут папуасів, так...

так...

Маруся верещить:

—Я питаю. Я питаю: що за журнал? А він мені: «купіть, баришня: тут запершонное про Леніна». І це так серйозно, так підпольно... Ха, ха, ха!.. Максиміл'яна Гардена з «De profundis».

Присмерк. На тротуарах лежить присмерк. Іще заплутався в заулках і біжить до «Дикої кішки», до «Дитячото Спартаку» ...А десь «ундервуд» шаленіє, а десь стихійна композиція.

І знову Маруся ковтає слова, і знову розказує анекдоти, правду, про це:

—«На веранді сидить стара діва і плаче. —«Чого плачете?»—Тоді вона скаржиться, що вона, мовляв, до 40 літ була чиста, мов сльоза, а тепер її спокусив курортний лікар (на веранді) і погубив навіки. Це ж жах! Ви чуєте: навіки! Тепер вона хоче їхати в столицю і ознайомитись з програмом капебеу, бо тепер хто її візьме... Га? ...Кому вона потрібна... Га?...

—Ха, ха, ха! да-ха-ха-ха!

І Маруся так заливається, що прямо—чорт! ...А потім знову про веранду, про скелі, про море, про морський вітер, що голубий, мов запах і запашний, мов смак.

Все переплуталось. Стихія.

А трамвай підійшов і одійшов у задуму зімової весни,— з товаришом Оґре, з Марусею, через Тайгайський міст, до центру города, повз міських будівель, завітчаних червоними стягами. В стягах ходив химерний вітер і перебирав полотнища.

По всій вулиці, на всім протязі, стояли ватажки світової революції, наче вулиця і справді хотіла, щоб більш було ватажків світової революції.

Але була жура: ватажки ротаборились, загатили всю вулицю по наказу виконкома, і були тільки рисунки...

—Так?

—Так!

Звичайно, справа зовсім не в рисунках. Безперечно, ілюзія прекрасна річ, але—

—на жаль, не завше.

Чувте потенціяльні підсвинки з «прекрасної синьої свині»?

... — Так?

— Так!

... і шумів трамвай.

... — Гражданин, ваш білет?

Товариш Огре подав гроші.

Минали червоні вітрини. Назустріч курів автомобіль і дивився гарячими очима. Такими ж очима дивилась і Маруся—вперед, назад, навкруги. І знову верещала:

— Це ж прелість Огре! Чуєш?

Тоді товариш Огре розказав про фантазію некрасивого карлика—про гудки, про капебеу. Маруся заливається: це ж чудовий матеріал для поеми. Але...

— Ха, ха, ха! да-ха-ха-ха!.. Ну, уяви ж, голубчику Огре: прийшов поет зі своєю поемою в редакцію, де сидить суворий редактор з золотими окулярами на носі. Поет дивиться на окуляри, на золоті дротики, і вони нагадують йому золоті австралійські розсипини і, може, далекий індійський океан і, можливо—нарешті!—невідомий південний бігун. Але він ніяк не знає, чому не приймають його поему. І тоді виходить поет з редакції з безпорадною тоскою і рве на маленькі клапті свою поему: «Лі-лю-лі».

Товариш Огре згадав Альошу і суворо спитав:

— Що ж тут смішного?

— Що тут смішного? Дурний! Це ж побут революції. Це ж прелість, Огре!

Потім вискочила з трамваю і крикнула:

— До побачення, Огре! До вечора! Буду і я на пародії... Хай живе Пупишкін—голова пролеткульту і його заступник — Мамочка! О-о, як стрінемо новий рік!.. До побачення, Огре!

... Знову летіли, минали червоні вітрини. Знову!

І знову була в цьому така химерна фантастика, що провалитись у безодню, захлинутись, умерти. Воістину в той день город жив невідомим загоризонтним життям і здавалось, що тротуаром бредуть натхненні менестрелі. Здавалось...

І раптом—здалось:

— в шумі трамваю хтось росплющив сантиментальні очі і скрикнув нечутно,—в роспуці, в божевіллі—невідомо:

... — О, мій прекрасний загоризонтний краю!

Вірю! Вірю так глибоко, так незносно, як пахнуть на забутих кварталах степові бур'яни. Вірю!.. Бо бачу—

і Дафніса й Хлою і молоде кохання, а далі Боккачіо «Амето», а далі ідилія на обніжках духмяних степів. Отари золоторунних, і зелена пісня, мов хміль, тиха, мов пух на скроню...

І дріжить під мною земля,
мов полонянка з диких озер! І пливе мій радісний
біль у столітні далі, і мій біль, мов перша пастораль про
золоторунну Хлою...

ПУПИШКІН І МАМОЧКА

(Цей фрагмент вставлено,
мабуть, для контрасту)

Товариш Огре зиркнув у вікно.

— Хто це?

Ну да, товариш Пупишкін. Він поспішає до Тайгайського моста, до товаришки Огре, по такій справі: по справі сьогоднішньої пародії на «Лі-лю-лі».

— І справді: хіба-таки поганий товариш Пупишкін?

Безперечно, хороший! Живе він, значить, на такій-то вулиці, такий-то № ...

— Живе?

— Живе!

— Ну, і бог з ним!

Але хтось не вгамоняється.

Тоді це:

— Товариш Пупишкін, голова пролеткульту—не просто голова: і письменник. Оповідання його починаються фатально так: «Галя внесла самовар і розставила чашки. Петро допіру прийшов із заводу і приніс із собою де-кілька прокламацій ест». Пише товариш Пупишкін свої оповідання за чашкою чаю; говорить: «я вам кажу понятним руским язиком. Як же так, що ви не розумієте?». І дійсно: як не розуміти? Навіть тульський акцент чути!

... — Це який? Це той, що йде!

— Ну да, той що йде: товариш Пупишкін. Він же ще не прийшов,—не підійшов до Тайгайського моста. Він розминувся з товаришом Огре.

Товариш Пупишкін має «чотирьох ребяток» і щиро стоїть на посту. Він дуже задоволений з балетної студії. Там такі еластичні дівчата (учаться), що, «антік морє з шоколадом». Правда, хтось каже, що це міські міщаночки...—Ну, то вільному воля! Знаємо цих архинитиків! Все їм не так!

... — А як же так?

— А так, значить, «вопче».

І от Сонгород. За Тайгайським мостом гудуть паровики.

... Товариш Пупишкін любить говорити, як він захищав Петроград: «ми захищали

Петроград»... А коли приходить товариш Мамочка, заступник його,—товариш Пупишкін питає:

— Так як по твоєму: битіє не определяєт сознание?

— Не!

— Дуракі! Битіє завше определяєт сознание.

От тобі приклад і доказ: що таке битіє?

— Сознание!

— Дуракі!.. А що таке сознание?

Товариш Мамочка хилиться на канапу:

— Душенька! Яке може бути сознание, коли сплошна безсознательність.

Тоді товариш Пупишкін розгортає книгу і рішуче парірує удар:

— От тобі й Бухарін сказав... нарешті й я тобі кажу!

— Не!

— Дуракі!.. Ти мабуть і сьогодні підпив?

Тоді Мамочка в обійми:

— А ти не дуракі, а дура. Ти, голубок, так би мовити, під пресом авторитарности. А я от кажу: «геть всяку авторитарність і да здраствует коллективное творчество». Понімаєш? От де собака зарита: пролеткульт!

Мамочка безперечно тягнув десь спиртозу: дух нехороший. Правда, і товариш Пупишкін трохи того...

— Ну, ну не кричи. Лягай спати.

Мамочка:

— Я? спати? Потомственный пролетарій? Ні за які коврижки! Будемо бодрствовать. До последней капли крови... Понімаєш?

і т. д. і т. п. ест.

Здається, товариш Пупиш-

кін підходить до будинку?

— Ну да!

... Тайгайський міст залишився позаду. Знову в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес. Тихо умірає блакить.

А з заходу насуваються сині тачанки.

І знову на далеких пустирях тоскує

трамвай.

Льоля пришила мереживо і слухала, як в сусідній кімнаті віолончель. Це французенка Фур'є.

Мадам Фур'є вранці ходила на ринок, в охотній ряд, і розкладала біля себе барахло, що залишилось після революції: вази, мереживо, всякі дрібниці, що їх ніхто не купував, а вона думала куплять. Удень давала уроки, а ввечері грала на віолончелі. Її вважали за «іскопаемое», бо гроші за уроки

вона оддавала за воду, за електрику, інше, і не тільки за себе, а майже за всіх квартирантів. Сама ж жила «бож'їм духом» і віолончеллю, музикою, що сама творила.

Француженка—породиста жінка, і коли вона стоїть в охотнім ряду біля барахла, вона імпонує своєю постаттю і своїм обличчям. До неї підходять і дивляться на неї. А барахло лежить, і його не купують.

Фур'є каже:

— Колего, товар хороший. Може, купите?

«Колега»—усміхається і нахабно дивиться на її обличчя. Це більше випадкові завітальники ринку: з кокардами на капелюхах. Спекулянти на Фур'є вже не дивляться і вона вже їм не каже:

— Колего, товар хороший.

Фур'є вся в зажурних піснях віолончелі. Вона всіх любить, всі для неї друзі: і нарком і провокатор,—це логіка її любови.

А Льоля підвелась і зітхнула.

Тоді в кімнату входить горбун.

Він розказує про одну комуністку, що має золотий перстень: колись одбирали у парткасу на голодних, а вона «забула» оддати і тепер хоче комусь продати.

...— Як по-твоєму: треба говорити про це чи ні?

— Покинь дурниці! Нічого я не знаю.

— А я от знаю...—і горбун знову засміявся тихо й широко і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім сів і теж слухав мадам Фур'є: віолончель.

А музика така:

—на мільйонних шляхах, на закинутих дорогах брякнула, кинула шпагу зоря. Там же плентаються багряні коні.

...І раптом шум: то за вікном проходять табуни, мабуть, каравани на північ...

— Хеопс—Хуфу! Хеопс-Хуфу!..

Але віолончель бурю—тоді степовий вітер, і летять в чебрецову далечінь дороги. Тоді кінь вдаряв на гони і скаженів...

І знову греміла зоря на далеких шляхах...—Хеопс-Хуфу!..

...— Льольо!

— Я.

— Ти слухаєш?

— Слухаю.

Француженка не втихала.

І тоді ж, коли чуєш віолончель мадам Фур'є,—хочеться сказати, що в житті не буває такої болі, коли проходять вітри тривожні. І сідав поет і хоче творити не безпорадний реквієм, а гімн весняному шуму. Він не хоче творити реквієм, бо редактор з золотими окулярами

на носі скаже написати іншу поему. Тоді поет виходить на вулицю і думає про життя, що воно обов'язково прекрасне, і думає про тайфун, якого ніколи не бачив; і тоді золоті ріки течуть біля його серця. Поет каже:

— Саво́йя!

І думає, що савойари—убогі люди, що уходять з гір на чужину, на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя—

— безмежна кармазінова

ріка і протікає вона по віках невідомо відкіля і невідомо куди.

Альоша сидить, задумався над героїчною п'єсою, а потяг кричить в степу:

— Гу-гу...—довго, спроволока.

І думає горбун тоді про Мафію, і думає, що він ніколи не належав до таємної Мафії,—він тільки врізається клинком в нальоти плутократії, його біль у Сіденґемі життя.

І знову зажурно сказав Альоша.

— Саво́йя!

МАДАМ ФУР'Є.

Льоля пішла й сказала:

— Драстуйте, мадам Фур'є!

— А, це ви, Льольо?.. Харашо! Сідайте! Драстуйте!..

Знаю, знаю: у вас новий рік. Це радісно... А я сюди вже давно приїхала і звикла по-старому. Але це нічого: новий рік—це радісно... Я буду святкувати і ваш.

Льоля сказала:

— Ви хорошая, мадам Фур'є, і я вас люблю за вашу щирість.

Мадам Фур'є збентежилась, заметушилась, а потім не знала, куди положити руки.

— Ви, Льольо, мене так схвилювали—і мені соромно, бо я забула про ласку.

Потім французенка заспокоїлась і грала Льолі якусь маненьку пісню з Бордо, здається, з департаменту Жіронди. Пісня була тепла і запашна, але й туманна, як винний гóрод далекої Франції, як закинутий беріг замріяної Гарони.

Льоля думала, що йти на Садову 30—рано: ще не зібралась студія, щоб готувитись—генерально—до постановки пародії на «Лілюлі». Льоля слухала пісню і згадувала гімназію і товариша Оґре, коли він кінчав університет і коли вони стрілись на концерті Карузе, на гальорці. Це перший раз. Оґре сказав:

— Я люблю Карузе за теплоту в його голосі.

І Льоля тоді подумала, що він сказав:

— Я люблю тебе, моя кохана.

Потім він провів її до самої квартири, і вона цілу ніч не спала: боялась, щоб товариша Огре не зачипили хулігани.

Мадам Фур'є два рази зіграла манесеньку пісню з Бордо і ще грала. Француженка прекрасно володіла віолончеллю, бо вона була колись в консерваторії.

... Проходив трамвай повз дому—це було чути. Ще було чути: біля Тайгайського моста гудки. Ще було чути: йде зимою весна.

У мадам Фур'є була порожня кімната, і тільки стояла біла кровать, а над кроваттю, на стіні білий килим з білим лебедем, який хотів улетіти. Француженці на лівій щоці родинка і три волосика на ній.

Тоді Льоля подумала: мадам Фур'є і «Лілюлі». А потім подумала про Бордо, про далекий город Франції.

Коли віолончель стихла, Льоля сказала:

— Я слухаю віолончель і думаю, що все-таки в моїй душі чогось бракує.

Мадам Фур'є сказала:

— Я, Льольо, не скінчила консерваторії, і я не передам тонких нюансів моєї симфонії.

Льоля сказала:

— Ах, мадам Фур'є, ви мене не зрозуміли. Ви так натхненно, так талановито передаєте маненьку пісню з Бордо!.. Я думаю, що ваша віолончель—жива істота, і в ній жодного дисонансу... А от в моїй душі не те.

Француженка обняла Льолю і сказала:

— Ви, Льольо, тендитна дівчинка, яка літає, як метелик. А щоб жити, треба... як це сказати? В Бордо так кажуть: *ordre de bataille*.

Льоля тихо дивилась на мадам Фур'є і мовчала. Тоді француженка говорила далі:

— Так. Боевий порядок. *Ordre de bataille*. Инакше і ви, Льольо, будете «іскопаємоє». Я знаю, це мене так... Але я вже инакше не можу. Вам треба инакше, по-новому. Инший дух. Большевизм. А я, Льольо, труп.

Мадам Фур'є схилила голову на віолончель і задумалась. Льоля теж задумалась. А потім, раптом, француженка скинулась:

— Я, Льольо, дуже рада, що ви сьогодні стрічаєте новий рік. І я буду стрічати. Новий рік—гарно: все думаєш: «а чи не прийде щось инше?»...

Ще шумів трамвай. Льоля подумала, що мадам Фур'є ніде стрічати новий рік, і їй було шкода француженки, бо Льоля не могла покликати мадам Фур'є стрічати новий рік у пролеткульті, що на Садовій 30.

Льоля попрощалась і пішла в свою кімнату, бо вже час було їхати в г'ород. Льоля згадала скриньку з дрібницями біля охотного ряду і на тумбочці підручники і французький роман, здається, Гюго і Анна Кареніна на французькій мові з порнографічним малюнком на обкладинці.

Сидів некрасивий карлик

Альоша, і Льоля йому сказала:

— Ти, Альошо, дійсно художник. Ти гарно придумав: саме так і кричить паровик, коли вилітає в степ.

11

Товариш Оґре був на тютюновій фабриці—за хронікою. Там його стріла жиночий організатор—товаришка Шмідт, яку він часто бачив у парткомі. Товаришка Шмідт схопила його за руку і потягла у фабричний клуб.

... — От подивіться, як ми будемо святкувати. От подивіться...

Була заля, в залі—буфет, а в буфеті: конфекти, яблука та інше. Ще в залі було багато дівчат-робітниць з фабрики, які вбігали в залю, підбігали до вікна, дивились у свічадо, і від них пахло дешевими духами. Потім дівчата товпились біля дверей і питали схвильовано:

— Ще?... Та де ж вони, господи...

Вони чекали оркестрантів.

Ще було: піраміди (стояли для краси) з рекламою: «папіроси тов. Петровській» і з рекламою: «Осінні скрипки».

Товаришка Шмідт схвильовано говорила:

— Ну, скажіть щиро: де це в світі?... А може б хто інший зробив?

Товариш Оґре сказав:

— Ясно. Тільки—ми!

Товаришка Шмідт була безмежно рада і рожево-схвильована. Вона підбігала до піраміди «тов. Петровській» і до дівчат, що нетерпляче чекали оркестрантів і не знала, що їй ще зробити, бо все вже було зроблено.

А коли товариш Оґре зібрав хроніку, товаришка Шмідт спитала:

— Ну, а як у вашім районі? Ви, здається, в Замалайськім?

Тоді товариш Оґре почервонів і збентежено сказав:

— Я—безпартійний!

— ?... Ви безпартійний?

І пробігла чорна кішка.

Товаришка Шмідт холодно сказала:

— А я думала, ви в парткомі...

Товариш Оґре гадав, що він згорить і думав несподівано про Тайгайський міст і—під ним паровики.

Товариш Оґре сказав:

— До побачення!

Товаришка Шмідт сказала:

— До побачення!

Але це було так холодно, ніби зіма, і непривітливо, ніби глибока осінь.

В голові блукали уривки: «Ясно. Тільки—ми»!

На Байкальській вулиці товариш Оґре бачив великий прожектор, що освітлював усю вулицю і комольську новорічну процесію. Це, безперечно, було грандіозне видовисько. Пливло голубе небо, з ріки пахло баговінням, ніби й справді баговіння було зімою. За ріку, в темряву відходила міська жура.

А комольці сурмили в сурми, дзвонили в дзвоники і освіщали вулицю сотнями чарівних смолоскіпів. За комольцями гуділи натовпи.

На розі товариш Оґре бачив заступника Пупишкіна—товариша Мамочку. Мамочка біг у трактір до вірмена.

Сотні ватажків світової революції дивились з будівель по наказу виконкома... Але знову була розпроклята тоска.

... — Гражданин, будь ласка, пропустіть!
— Полюбуйтеся, громадянин, на кошунство...

Ссволочі!

— Йшла бабка напроти комольців, напроти попів-комольців, і побачила кадила в комольців... Скрикнула! і—впала!

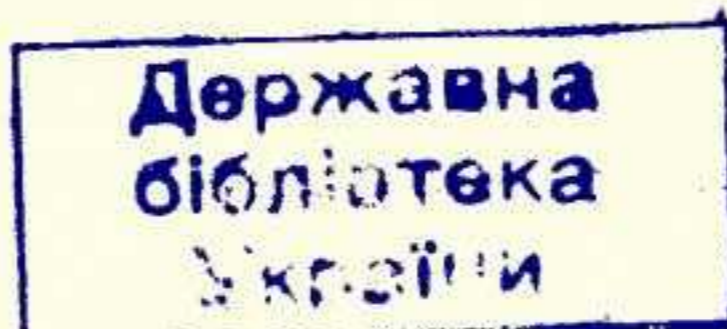
За бабкою карета допомоги не приїхала, і бабку підвели громадяне.

... З південних кварталів города пішов теплий вітер; тоді комольські смолоскипи пускали огняні язики на тротуари. Біля собору, що напроти виконкома, комольці справляли комольське свято нового року.

— Гражданин, подивіться, яке кошунство!

А висока каланча собору мовчки відходила в синю безодню неба. Ще пролетів вітер з південних кварталів города...

... Новий рік. Щастя. Думаю: чи не прийде щось інше?—Товариш Оґре почув у чоботях воду, бо чоботи були диряві, і туди набралась вода... А під новий рік і водохрещу старого стилю, не «в стилі» уесесер, гадають про майбутнє на воді з воском і як «Світлана».

Товариш Оґре згадав (бачив у друкарні), що на різдво комольці мають колядки і щедрівки, але не ці:

— Щедрик-ведрик, дай вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

Ні!.. Не ці!..—... А життя йде рік за роком, і кожний рік—стрічаємо новий рік: «чи не прийде щось інше?»...

Товаришка Шмідт сказала:—«Ви безпартійний?»—І стало холодно, як зима і непривітливо, мов осінь.

... А збоку хтось регоче і розказує про «артемовців», про дім пролетарського студентства, про женвідділ, про каесему. Тоді блакитнить весна дзвональними дзвониками і похмуро костилить баба-яга костяна нога—сива зима з шкульгальною палицею в зімальну північ.

... —О... О... О, новельний фальстафе! Як Мануель Сведенборг віриш в своє призначення пророка!...

І тоді дзвональна звена веснальної дзвими блакитнить на душальній душі поета. І, припустім, він питає:

— Марусино, скільки років до наших великодніх дзвонів?

Тоді Маруся каже:

— Я—радість. Я—тема твого життя. Летять журавлі по далеких полинних дорогах. Кричать удоди в гаях: «уту-тут! уту тут!» І ти знаєш, як буває біля річки, коли ловимо коропів, коли в прозору воду падає невідоме небо!.. О, дзвональна звена веснальної дзвими!...

— А коли комольська процесія зникла за собором—прожектор погас. Тільки сине небо пливло в тротуари Байкальської вулиці.

606

— Браво! Браво! Браво!

Гучні оплески стріли Льолю, коли вона вийшла після постановки пародії на «Лілюлі». Льоля горіла, Льолі згоріли вуха; потім зробила реверанс і побігла за лаштунки.

Вже все. Більш нічого не буде. Там, на Садовій 30, в пролеткультурі.

Тоді із зали вийшла публіка. Була публіка і публіка.

Одна публіка розходилась, друга публіка залишилась стрічати новий рік.

Героїня вечора — Льоля.

Але герой вечора — бувший і т. д. — товариш Пупишкін. У фойє його качали на руках за труди по організації пролеткульту і пролеткультурівських ідей. І за постановку—теж—пародії на «Лілюлі», п'єси Ромен Ролана: качали.

Товаришу Пупишкіну хотіли зробити приємність і піднести від публіки сюрприз. Пішли за сюрпризом.

... Але в цей мент хтось уже підніс несподіваний сюрприз (це, безперечно, було не тактовно): статуетку з Дон-Кіхота.

Товариш Пупишкін трохи збентежився, але раптом кинувся на підносителя. І, обійнявши його, три рази—по руському звичаю—поцілував.

Тоді публіка (машинистка пролеткульту і писар пролеткульту) вийшли з сусідньої кімнати і піднесли вже справжній сюрприз товаришу Пупишкіну. Саме—

ТУЛЬСЬКИЙ ПУЗАТИЙ САМОВАР.

Товариш Пупишкін до того був зворушений, що заплакав радісними сльозами і поцілував по три рази—по руському звичаю—публіку, що підносила йому самовар: машинистку пролеткульту і писаря пролеткульту. Потім публіка ще щиро вітала товариша Пупишкіна і качала його на руках.

.... А потім одна публіка зовсім розійшлась, а друга публіка зовсім залишилась.

В театральній студії дзвеніли тарілки.

Новий рік. Щастя. На вулиці було ясно, бо людське щастя і найсправжніше це: бачити глибоке небо, чути весняні подихи, бачити зиму, літо, осінь, вересень... Це найсправжніше щастя, і не треба для цього гадати на воді, з воском і як «Світлана».

... В пролеткульті був і некрасивий карлик Альоша — з Льолею приїхав. Прийшов уже й товариш Огре.

Але знову дивився горбун Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім, раптом, з тоскою і спорзно дивився на красивих дівчат.

Летіла Маруся з товаришом Мамочкою і підморгувала товаришу Огре. За стіл не сідали до пів на 12, і никали з кімнати в кімнату.

Бігав пролеткультівський поет і всім деклямував:

— «О, красний прекрасний
цвіт! Робочій, рабства больше
нет! Вперьод, вперьод! Время
не ждьот. Так і вздыхая, так
і вздыхая, на панелі ізмизганих
улиц струйтса первое мая».

Пролеткультівський поет ніяких авторитетів теж не визнавав, — як і Мамочка. Він був, так би мовити, зовні всякої «авторитарности». Маруся каже: «Раніш досить порядні вірші писав. А тепер лаври імажинізму не даюць покою... Пороть треба».

І ще Маруся каже: «Буває люди течуть біля серця... Правда?» — І від неї так пахне сонцем, наче вона перепливла сонце, коли ярами проходив туман, а луки співали на «достойно» в юне небо... а хлоп'ята розклали огнище і пасли коней. Коні підводять голови, прядуть вухами і трівожно дивляться в ніч.

Некрасивий карлик знову спорзно дивився на красивих дівчат, але красиві дівчата не звертали на його уваги.

Тоді підійшла до Альоши дівчинка, і некрасивий карлик погладив її по головці.

Віддалік сиділа (теж) некрасива жінка. Від тієї жінки і пішла дівчинка. То була її мама... І мама сказала дівчинці:

— Настенько! коли тебе будуть питати про маму, так ти не кажи, що я твоя мама, а скажи, що я твоя сестра.

Некрасива жінка, мабуть, хотіла кохати, і тому не хотіла щоб знали, що у неї єсть вже така велика дівчинка.

...Некрасивий карлик ще раз погладив по головці дівчинку, по її м'яких, як пух, волоссях. Він спитав, вказуючи на некрасиву жінку:

— Дівчинко! Ото твоя мама?

Тоді дівчинка сказала:

— Я — сестра мамина, у мене мами нема!

...Пройшов товариш Огре з Льолею і з товаришем Пупишкіним. Дзвеніли тарілки. В одній кімнаті співали «малоросійських» пісень — трохи зажурних, не таких, як під новий рік.

... А новий рік — щастя. — У Льолі згоріли вуха, Льоля горіла й досі. Товариш Огре розгублено відповідав на запитання...

...Товаришка Шмідт

сказала: «—Ви безпартійний?»

... — О, красний, прекрасний цвіт! Робочій, рабства больше нет!..

А в фойє й досі говорили про те, як товаришу Пупишкіну піднесли самовар—сюрприз од публіки, і досі кричав Мамочка.

... Нарешті покликали за стіл. Дзвеніли тарілки. Було пиво. В сусідній кімнаті була й «миколаївська». «Миколаївську» пили ті, кого викликав—по секрету—пролеткультівський поет. Були тости.

Маруся верещала:

— Слухайте про начьотчиків. Скоро почнеться політпровірка. Наша публіка майже збожеволіла: зудить, зудить, як приготовішка. Скоро на Сабурову дачу пачками... Словом — Гопсаса!

Але Марусі ніхто не слухав, і вона втікла з вечора.
Товариш Огре захмілів. Захмілів і горбун. Тоді сказав товариш Огре товаришу Пупишкіну:

— Так, я п'яний. Але що у п'яного на язиці, то у тверезого на думці... Знаєте?... І скажу правду: боляче! Бо ні сюди, ні туди: біла ворона.

Товариш Пупишкін сказав:

— Совершенно правильно: ні сюди Микита, ні туди Микита... Це участь інтелігенції... Ну, а як і мені правду сказати, то і я трохи інтелігент. Правда, не той, так би мовити,...

А пролеткультівський поет знову кричав над Льоліним вухом:

— Вперьод! Вперьод! Время не ждѣот!

Льоля знову думала про постановку пародії на «Лілюлі», потім подивилась на товариша Огре і задумалась.

... Дванадцята година.

Новий рік. Щастя. Новий рік по новому стилю, «в стілі» уесесер.

... Товариш Огре говорив:

— Так, я трохи п'яний і скажу: сіра осінь на моїй душі... А два з половиною роки я був членом капебеу, і на всіх фронтах... а тепер боляче: знаєте — біла ворона...

Товариш Пупишкін говорив:

— Совершенно правильно! Це закон матеріалістичної діалектики. Битіє определяет сознание. Йде на зміну пролетаріят.

Потім товариш Пупишкін підійшов до самовара, до свого сюрприза й сказав:

— Хороший самовар. Справжній тульський... Так-що молодці хлопці!

Некрасивий карлик Альоша раптом зірвався і пішов у куток. Теплий хміль з голови перейшов йому в нутро, і відчував горбун, що наростає в грудях, накіпає щось, і дивився на красивих дівчат вже злісно і спорзно. Але раптом все туманилось, — тоді виростали перед очима дикі поля і ростріляний горизонт, — і от загорівся захід. Вечір. Перепелинний бій, і так незносно пахне трава.

... — Чого ви замислились?

До Альоші підійшла некрасива жінка, яка залишила свою дівчинку в сусідній кімнаті. Некрасива жінка, граючи очима, сіла біля горбуна.

— Сіла?

— Сіла.

Тоді некрасивий карлик спитав злісно і яро:

— Чого я задумався?...

І плюнув в обличчя некрасивої жінки. Цього ніхто не бачив, і некрасива жінка мовчки одійшла знизивши голову: покірно, як на Голгофу.

... Йшла друга година. Де-хто пішов уже в сусідню кімнату і там заснув. Але більшість— сиділа за столом.

Льоля ще випила трохи, і була вже весела, і говорила про постановку пародії на «Лілюлі». Товариш Оґре мовчки слухав товариша Пупишкіна.

Тоді підійшов до столу Альоша і сів біля Льолі. Де-хто дивився у вікно, де мріяло небо...

ФІНАЛ

Некрасивий карлик сказав голосно, і всі стихли:
— От що: хочу новину сказати... Знаєте, як гудить паровик, коли вилітає в далекий степ?... Ви думаєте так: Гу-у-у!...

Льоля сказала:

— Ну да... Він чудово придумав. Скажи, Альошо!...
Всі причаїлись, слухали.

Тоді некрасивий карлик голосно і схвильовано сказав:

— Коли паровик вилітає в далекий степ, коли він пролетить зелений семафор,—тоді він назад кричить так: в п...—у-у!

Альоша так чітко протягнув на «у» площадне слово, що майже всі підскочили.

Льоля фаркнула. Всі фаркнули.

Товариш Пупишкін закричав:

— Скоріш ведіть його... він п'яний!..

Товариш Оґре підвівся:

— Альошо, ходім до дому...

Льоля збентежено підбирала волосся і здивовано дивилась на Альошу.

Некрасивий карлик мовчав.

ЕПІЛОГ

До Тайгайського моста йти далеко. Льолю так знервував Альошин вчинок, що вона не могла йти з ним поруч. І Льоля побігла вперед.

В центрі города о другій годині, зимою в п'ятім році, нової ери, під новий рік по новому стилю, «в стілі» уесесер—шумували вулиці...

І думалось, що савойяри—убогі люди, які уходять з гір на чужину на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя—

безмежна кармазинова
ріка і протікає вона по віках невідомо відкіля і
невідомо куди.

... Далі шум стихав.

І нарешті зовсім стих, коли наблизились до робіт-
ничого посьолку.

З півдня на гòрод навідав туман.

Товариш Оґре і горбун
йшли поруч.

Альоша іронічно подивився у вохку за квар-
тальну даль і зітхнув. Потім спитав:

— Ізмайле, ти на мене сердишся?

Товариш Оґре сказав:

— Ні.

— А коли ні, то скажу тобі: нудно мені,
Ізмайле, і скоро я умру.

Товариш Оґре зиркнув на некрасивого
карлика, і не бачив: жартує він? І в сірих потоках мряки,
що йшла на гòрод, знову пізнав Голгофу, коли вели леген-
дарного Христа на Голгофу.

І спитав—трохи патетично—
товариш Оґре:

— Скажи, Альошо: ти не знаєш, в чому
полягає краса і радість земної муки?

— Не знаю.

— А я гадав, що ти знаєш, бо ти, Альошо,
художник.

Підходили до Тайгай-
ського моста.

Вночі під Тайгайським мостом стихають паровики,
тільки біля депо чути задумане шипіння.

Над Тайгайським мостом—далекі зоряні
верхів'я і їх прикрив туман.

Йшов новий рік. Почався не
зовсім весело, і коли гадати на воді, з воском і як «Світ-
лана»—не весело на цілі довгі-короткі місяці.

Крізь мряку, туди в степ, маячив зелений
огонь семафору.

Льоля пройшла вже Тайгайський міст і сту-
кала в двері.

Раптом зі станції вилетів потяг.

А коли увійшли в кімнату—чули, як
далеко в степу кричав паровик:

— Гу-у!...

Сказав товариш Оґре:

— Альошо, у мене болить голова. Будь ласка,
подай графин.

Сказала Льоля:

— Води в графині нема. Хай набере з крана.

Горбун підійшов до столика, де лежали героїчні п'єси і взяв стакан. Потім некрасивий карлик Альоша подумав, що завтра йому треба йти в райком.

А за стіною мадам Фур'є, очевидно, взяла віолончель.

І знову чути було зажурну пісню з Бордо—з далекого города, загоризонтної Франції.

Мадам Фур'є мабуть стрічала новий рік.

Старосвітський
грудень 1922 року.
Харків.

ОЛЕКСАНДЕР ГАТОВ.

Н І Ч.

Ворота замкнено. Тривожні лица.

Предсмертний крик.

Лиш вершник іноді по вулиці промчиться,
та грузовик.

На два боки чотирі грізних дула
майнула сталь.—

І через мить уже їх проковтнула
глибока даль.

«Огонь!». Лиш ніч одрапортує гулом
через поріг,

хто там, під небом чорним і нечулим,
в-останнє ліг.

Переклав з російської *В. Сосюра*.

ІЗ НОВОЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ.

ДУВИД ГОФШТЕЙН.

ПРОЦЕСІЯ.

Я йду в твоїх найпередніших лавах,
Людскосте ідуча,
Гордих, одважних, палких і холодних—
Крок у крок!
На сорому дручках он повіває
Старий бог!
Залатаний повітрям б'ється, в'ється
Старий червіль-прапор—
Назад ні крок!
Ціпочки будять, сиплють шріт на бубон,
Тарелі дзвонять—гострять вістря у повітрі мерехтячим,
І вверх кида свій клич
Блискучая сурма...
Сьогодні я також шматок дзвінкої міді—
Минаю
Тихі, оксамитові місця,
Буджу втомлених,
Слабих зітхання покриваю
Я дзвінко лунним сміхом—
Назад ні крок!

ОД СКЕЛЬ МИ ВСІ РОДОМ.

Од скель ми всі родом!
Од скель, що розмелені жорнами часу...
Од скель ми всі родом,
Яких доля звязала
З морями,
З вітрами,
З далями...

Од скель ми всі родом,
Які розломали
Ярмо завмерлого застою—
Ми йдемо—
І лиш ліси дикі
Нас можуть здержати...
Ми, ми є ті перші
Між фалдами вітру
Пов'язані вихрами,
Посестрені хвилями,
Побратані бурями—
На схід і на захід, на північ, на південь!

НА НОВИЙ ПАНЦИР МІЙ СЬОГОДНІ СОНЦЕ.

На новий панцир мій сьогодні сонце
Ласку послідню, злотну вбило в дар,
Змішали чари волоконця
В утіх пугар.
Під легкою вагою злотних кільців
Я вкляк до ніжної руки
І жадно, гаряче із вінців
Холодних пив.
Це котрий раз? Лічить не хочу—
Промінням сонця вперезався я,
Безстрашно йду в печери чорнії, як ночі
Життя й буття...

Е К Р А Н.

Ваш слух!
Це мовлю з вами я—екран!
Стьожки оксамиту, рами золочені
Держали в ярмі мене довго.
Прикрашена ширма,—стіни, штахети,
Все нас вони одділяли,
І клич мій промінний
Ви проміняли на вивісок крики кривії...
Нині
До стін я звернувся:
— Розсуньтесь!

Геть стелі, долівки.
Звільніть мені місце...
Сюди...
Усі голови, що разом тут творять море голів,
Для вас я повстав,
Для вас народився...
Ширше стовпи посеред майданів!
Над горлянкою вулиць зміїстих поставте мені
Ви трибуну...
Мій край буде—небо!..
Мій край—
Стотисячний погляд юрби!..

ІЦІК ФЕФЕР.

ІЗ ЦІКЛЮ: «ТЮРМА».

В. Чумаку.

О, друже мій!
Не будь удар одної долі,
Коли б не ніч між одних стін,
Не бачив би тебе ніколи,
Не знав зівсім...
Спімну:
В ті дні довжені, в ті ночі дикі
Твій блиск меча...
Тепер...
Блуджу один я на могилі
По дням, ночам...
Там, в сігях тіней під плотами,
Як промінь сонця потухав,
Збірив я крихти муки в рані
Мойого юного гріха.
От-тут мої зродились муки,
От-тут мій виглublений біль.
Люблю тебе, мій гріх далекий.
Люблю тебе іще й досіль.

Переклав *Василь Атаманюк.*

Г. ХОТКЕВИЧ.

ГУЦУЛЬСЬКІ ОБРАЗКИ.¹⁾

РАНОК.

Тяжив на міні сон може яких півтора-дві години і то під безперестанний аккомпаньямент гуцульського баювання. Ще й розвидніло ся не цілком добре як я підняв ся, бо гуцули казали вчора, що будут вертати «дуже» рано, а я доконче хтів піти з ними по-через верхи.

Корчма і ще і уже жила. Так само дудніла немовчна флоєра, так само вештав ся безсонний Манашка і подавав горівку. Збитий на пляцок Франчуків безсило сидів, весь охлявши—таки напивав собі прички учера. Я тепер знав причину: вчора він дав дес коршмареві розміняти пєтку, а той сховав її собі до кишені та ще пригрозив жандармом.

І от Франчуків не міг собі дарувати, що так просто і коротко дав ся коршмареві змудрувати. А товариші жаліли його і тому не давали ся підвести під бійку. Десь уже між чужими напивав собі. Тепер от сидить змордований. Відтак мов підкидає ним і він виходить.

Маріка опинила ся вже не під стіною, де положив її учора чоловік, а посередині між двома братами... Вона ще спала. Палійко схопив ся борзо і вже десь повіяв ся, а Тимофій сів і почав визбірувати у себе щось у сорочці, лаючи на чім світ стоїт і Манашку і Суру і всіх живих, померших і ненарожденних коршмарів.

— Йой коби мені госпіть помих іще хучь онну знайти—аби я так здоров коли тобі у рот не запхаю.

— Свої вуші, то собі до рота й пхай, а не міні,—відгавкуєть ся Сура, чистючи картоплю.

— То не мої, а твої. Шо ти людєм стелеш, шо? Шо ти стелеш людєм, я тебе питаю,—і Тимофій зриваєть ся з місця, біжить, лаючи ся, на двір і тягне звідтам якесь лахмітє.

— Шо цесе таке, на... у твої матері у рот? То тут немає вушів? Немає?

Сура сьмієть ся.

¹⁾ Див. ч.ч. 3, 4—5 «Ч. Ш.».

— Ну тут може й є, а хіба я то-то давала в постіль? Ти сам узєв серед ночі укрити ся.

А Тимофій уже накинув ся на стару гетеру.

— То ти, курво, тут вушів наплодила.

Сонно і зморено, підшморгуючи носом, відповідає стара.

— А багато-сьте з мене вушів назбирали?

Манашка «зводить рахунки»... Се також штука і то не мала. Гуцул учора пив, їв, за одно платив, за друге ні, щось памятає, а чогось не памятає—і от треба його переконати, що всі його рахунки ні до чого, а всі Манашчини рахунки—свята правда.

— Але шо ти міні, жиде, говориш? Шо ти міні говориш? Ци я тобі не віддавав усе? Та же я тобі платив, за кожду флєщїну пива,—боронить ся Василь всіма силами.

Манашка поплескує його по плечі.

— Но-но... Шо платили-сьте, то платили сьте, а шо не платили-сьте, то не платили-сьте,—і тут же починає йому вираховувати, в найменчих подробицях, з найдрібнішими, впрост незрозумілими деталями все що брав, що пив, що говорив гуцул учера. Ся пам'ятливість імпонує гуцулови. Де-що з того, о чім говорить Манашка, Василь памятає і пригадує, що дійсно так було, решти не тямить, але відносить се на свою непам'ятливість і на вчорайше запамороченє. Нарешті правда так помішаєть ся брехнею і в гуцульській голові зробить ся така каша з Манашчиних деталей та подробиць—де Василь сїв, що Василь при тім сказав, хто коло Василя стояв, як тримав бартку—все те так перекапустить ся, що гуцул махає на все рукою і платить, прирікаючи, що се вже останній раз і на будуче система буде инакшою: випив—заплатив, з'їв—заплатив.

Але з тих приречень ніколи нічого не виходило, і на слїдуючий раз Манашчин рахунок буде йти таким же точні-сінько порядком.

Лиш от з Тимофієм сььогодні не пішло гладко. Коли дійшла черга до него, і Манашка відчитав, що належить ся сімдесять і сім грейцарів—дістав з місця сірчисту відповідь:

— Сімдесєць би тобі й сім суставочьок трїсло на шма-тєчько.

Манашка не зражуєть ся—він взагалі ніколи нічим не зражуєть ся. Починає вираховувати детайльно і, треба признати, все йде йому добре аж поки діло не доходить до якихось огірків.

— Та я же тобі заплатив за тоті огірки, жидівська ти потворо. Штири грейцарі йк оден-сми заплатив, отут-о. Отут-о поклав тобі штири грейцари.

Манашка заперечує і в точности повторяє всі рухи, які були вчера зроблені Тимофієм.

— Отут-о ви стали-сьте та й говорите: ану-ко дай міні, Манашко, дві огірки. А я вам положив оту оту, оту-о та й кажу: давайте гроші. А ви взяли тоті огірки та відійшли осуда та й кажете: я не тікаю. Ти гадаєш, шо я тікаю з твоїми огірками? Я не тікаю!

— Брешеш! Брешеш, злодюго! Ти хочеш із мене сухих грошей—ого! Я не пений та й не був-сми пений. Я памнєтаю все, не бій си. Усе до крішки памнєтаю.

Манашка приймає ображений вид. Лице стає скорбним і невинним.

— То ви не хочьїте платити?

— Не хочу.

— Не хочьїте?

— Не хочу.

Манашка глибоко і щиро зітхає.

— Ну, то дай вам, боже, з сих моїх чотирох грейцарів забогатіти.

— Я не забогатію, а сухих грошей з себе брати не дам. Мало ти з усіх си набрав, то ще й з мене хочеш? Ого!

— Добре, добре. Ци заробив ци не заробив на ньому штирі грейцарі, а своїх штири віддав. Так торгувати добре наторгуєш.

І довго ще обиджений Манашка жаліється всім і кождому, оповідає подробиці.

А в другім кутку Сура ошморгує якогось другого гуцула. Ліквідація в повнім руху! Треба подивляти ту величезну скалю інтонацій, якою оперує Сура. От вона страшенно розлючена, кричить на весь ринок, що пів-чварта лева виддала, та й лиш тогди міні шос укинули у кошик. А ти пив, їв, спав, а не хочеш платити як належить? Віддай міні зараз, кажу тобі! Віддай, а то я тобі не знаю шо зроблю.

— Тс... тс... тихо... Але ж будь тихо, жидівко. Чого ти до мене чипав си?

— Як то чого? Як то чого? Ти не брав у мене на пєть грейцарів кулеші?

— Ну брав, ну? То шо з того?

— А келішок горівки не брав до неї?

— Ну брав... Шо брав, то брав.

— А видтак єк честував Федора Микитюкового не брав іще флешочки? Мой, ти, Федоре! Ходи-но суда. Ти тоту горівку пив, то маєш знати. Ходи, ходи.

А Федір не квапит. Рівнодушно обгортує онучами ноги і крізь зуби цідить:

— Я до ваших рахунків си не мішею.

Сура нараз міняє тактику. В одній хвили лице її стає ласкавим, голос набірає ніжности, рухи стають лагідними. Вона простягає купкою руку.

— Ну, Петрику, ци чуєш? Клади гроші суда? Бігме я не маю часу.

— Слухай, жидівко—знаєш, шо я ті скажу?

— А шо?

— Іди ти від мене до дідька в торбу.

— Ну-ну, нічьо, нічьо. Як віддасте мені всьо, шо мені належне, тоді підемо разом.

Коршма поволи опорожнюєть ся зі вчорайших гостей. Той пішов у місто за орудов, той дарабу передавати, той взяти гроші від жида. У всіх є потреби, лиш ні у кого нема потреби йти домів—і я вже гризу ся, шо може бодай спав би ще з яку годину.

Видніють ся в коршмі ще й інші постаті. Вчора царював тут гуцул; вчора, так би сказати, був ярмарок і увага звертала ся на гуртового покупця—сьогодня вже звичайний торговий день, покупець дрібний.

От якийсь буковинець. Наїв чогось на дванадцять грейцарів, а почуває себе так, мов би заплатив пів мілліона. Розвалив ся на лавиці, недбало закурює. Коло него крутить ся Манашка—хоче всучити йому чир буковий.

— Се я знайшов у камаральному лісі. Ану дайте-ко креміння—побачити, як добре горить.

Мовчки, пакаючи люльку, дістає буковинець кремінь і кресало. Манашка креше, але чир не тлить ся. Креше ще дужче—результат однаковий. Буковинець не смієть ся, лиш скривлює губи до усміху.

— О! Та шо це?—сам собі дивуєть ся Манашка.—Ви мене завстидати хочете?—і креше ще ретеннійше, але як на злість чур не затліваєть ся. Буковинець уже чухає потилицю—український жест від Карпат аж по степи Вороніжські.

— Та се не кремінь, а кремениця,—рішає нарешті коршмар і дає буковинцеві спокій. Підходить до мене іще мені пробує всучити своє добро. Але й коло мене не найліпше погостив.

Мені от може уже півгодини оповідає козак-нетяга сумну повість свого повільного опусканя на дно, і в простих безефектовних словах його стілько внутрішного трагізму, так дивить ся з них, безжалісно визируючи, страшна і могутна сила того дна, з якою засмокує воно свої жертви.

— Встид мені. Проти своєї фамелії встид. Ви знаєте шо я вам скажу? З моєї усієї фамелії оден я такий лайдак. Оден я! А решта, то всі такі газди, шо дай, боже, аби кожного діти були такі. А мені встид. От міні кажуть, шо я вчера нафту пив. Сміють ци з мене—а мені встид. Я сам чую, шо від мене нафтов смердит, але нічого не памнітаю. Нічого!.. І так щось... нудить мене... Я й на роботу тому не пішов сьогондя. Бо слабый. Я, бачите, від дощок. Можна так сказати... ну—лева денно—се мій чистий зарібок. А шо

з того? Чи я бачу коли у себе того лева? Ніц! Бо все тут лишаю, все. А тепер, вірте мені—грейцара при душі не маю, грейцара ідного.

— То як не заробите, то не дасть вам коршмар і попоїсти сьогодні?

— Кому? Мені? Ого! А застава? Я маю у него свою заставу на тридцять левів, але...—і він безнадійно махнув рукою,—але не йду навіть ся дивити. Бо по що?

І замовкав, важко похиляючи захмілену голову. Розглядав своє убранє.

— От сесе дранте виміняв у него... Встид, встид... Але годі!—Підняв рішучо голову.—Я сказав годі, то має бути годі. Від першого кидаю все.

— Заприсегаєте?

— Заприсегну. Піду до священника і заприсегну. Ніби не від усього... від горівки тільки... Та ще від руму... араку... Вино, пиво буду пити, а решта ні. Ніби я міг би і від усього присегнути, але міні ся не хоче.

Він знов обвис, знеможено і мляво. Злий звір випив його волю і от робить йому завше встид. І виділо ся, що даремні його хисткі зусилля—дно не пустить.

— А як не витримаєте?

Він мов пробудив ся.

— Шо кажете?

— Чи витримаєте, кажу? Чи пробували-сьте присегати вже коли?

— Я? Не... Але я витримаю. Ого! Щоби я не витримав? Раз скажу—і доста. Хочу бути чоловіком. Хочу, щоби мене моя фамелія си не встидала.

Але він говорив о тім таким тоном, неначе мав іти на примусовий злочин, він говорив наче твердо а рухи, не дивлючись на рішучі слова, були безнадійні й мертві.

І мабуть не раз вже відбували ся такі зарікання, бо навіть дівка, хриплючи, підсміювала ся.

— До попа, кажете? От до такого як Манашка—і сивий і з бородою.

А потім горнула ся до того гультая і дужче хрипіла і усьміхала ся любенько, а від того усьміху ставало чоловікови слабо.

Я вийшов на місто. Ані душі знайомих гуцулів, отже про вертання нема й мови. По раз другий переконав ся я що то таке гуцульське «рано»: з того самого Гатунку, що ледачого «зараз».

Якась товпа в вузькій брудній Вижницькій вулиці. Підхожу ближче—то Франчукового шандарь веде «до кумуни». Нарешті таки позбув ся серця!

Той самий, що так добре зміняв учера Франчуковому петку, голосно поясняв усім подію.

— Шо? Він буде мою жінку бете? Прийшов—дайте міні за десіть Грейцарів ковбаси—на тобі за десіть Грейцарів ковбаси.—Ні, я такої не хочу.—Потім сидів, сидів—дайте міні паре сгирків—на тобі паре огірків.—Ні, я таких огірків не хочу.—А відтак кудись пішов, десь лихе його носило—я знаю де? А потім знов приходить—дайте міні за тре шюстке ковбаси—на тобі за тре шюстке ковбаси.—Ні, я такої ковбаси не хочу.—А потім каже, шьо він дав мені петку. Ти, дурню їден!

Появляєть ся жандарм і робить ефект своїм убранєм посеред сих обдертих кожухів, своїм урядовим виглядом і німецькою мовою. Коршмар в коротких словах по-німецьки поясняє справу. Жандарм відбирає у присмиреного Франчукового бартку і веде його кудись.

Коршмар кричить услід.

— А віддайте го до суду! Конечне'го до суду!

Доокола стоять люде, і всі роблять вид, що так от і треба, що відбуваєть ся щось законне, а між тим кожному ясно, що се лиш жандармський заробок. Он коли товариші Франчукового роздумують голосно чим би помочи коллезі, Сура з негарною усмішкою, з тою, якою вона завше усміхають ся коли десь, хтось в який-небудь спосіб обдурить гуцула пропонує:

Знаєте шьо? Дайте міні короне, одну лише короне—і зараз він буде тут mezi вами.

Нудне і каламітне жите. А сонце вже так пражить, що ніде на вузеньких і брудних вуличках нема місця сховатись. Так уже наобридла міні проклята Вижниця. Іду на ранок, купую від нічого робити якісь огірки, з котрими не знаю відтак що почати; купую ніж замість утраченого, причім крамар показує міні, як добре ніж намагничений: гуцул наприклад є переконаний, що лиш той ніж добрий, котрий добре притягає.

А про вертання нема й бесіди! І бесіди немає! Василь знов уже упився і знов спить; Николай має тисячу орудок і ходить з жінков по місті, приносячи до коршми то дзигар якийсь стінний, що був тут у напрямі, то курят пару у кошику, то ще там щось. І в кождому русі сеї гармонійної тихої пари видно розумний рух вперед. І так любо на них дивити ся. Пройдуть стезю жита тихо, без гамору—і людський базар оттак минуть, як минають вижницький. І не буде сей Николай ані війтом ані кандидатом на заступника сеймового посла, і не буде суетити ся в безладнім і непотрібнім коловороті—а дасть світови те, чого світови бракує—гармонію.

А в коршмі—те-ж саме. Те-ж саме, одвічно! Щось погане було в душі чоловіка, коли він ставив першу коршму на землі.

Ідять, п'ють, хтось сварить ся, хтось лаєть ся. Між Манашкою і якимось чорним буковинським гуцулом іде довгий і нудний торг за якусь стару тобівку, а сьвідкови лиш подивляти застаєть ся ту надзвичайну терпеливість, з якою вони видирають оден у одного з зубий отой грейцар.

З величезною купою бесагів ввалюєть ся в коршму ціла родина буковинців. Голова родини і шия, то є батько й мати, страшенно розлючені: щось їм не попайдило і вони зганяють злість на дітях.

— Всіх би вас узяв та в гармату завдав, най вас тут ні одного не виджу.

— А на шо ви нас завернули?—відгризаєть ся старший хлопец.

— Та які тебе дідчі очі завертали, паскуднику ти іден? Скочни, кажу, подиви си! Йой дав бля ше биг, шоби коні утекли з берівками!..

— Моршни, моршни, Петрику, — шопотом дораджує старша сестра. Хлопец іде, щось бубонючи.

— Що ви такі гнівні, ґаздо?—питаєть ся якийсь цікавий.

— А як же міні й не гнівати ся, як уже допекло до живих печінок. Хіба я можу днину тратити, скажіт самі? Та же у мене днина—баночка, а він шо? Хоче крутити? Людьми крутити, як фірман батогом? Каже міні ставити ся на середу—хіба я не ставив ся? І люде всі хіба не скорнев? Та як же то мусит бути? А він тепер каже, що аж на суботу. Та де ж то може бути? У мене днина—баночка, а жінку з донькою вже най рахую сім шусток. А двоє косарів? А хлопці? Та се півпята банки міні дай, а не як.

— Би... ей де! Бильше!—співчуває сусіда.

— А він мені каже на суботу! Ах ти бий тебе, сило божа! Я всі люде сконєрував, їхали тільки світ, а він—на суботу.

І знов я вийшов і знов увійшов і не знав, куда сховати ся від спеки, а про вертання ніхто й не думає і дідько їх знає, гуцулів, де вони подівали ся.

ПО-ЧЕРЕЗ ВЕРХИ.

Нарешті я здибав двох гуцулів, котрим уже таки дійсно нічого було більше робити у Вижниці, і вони, от так собі, колотили ся містом: ніби чекали товаришів, ніби не. Я почав їх підмовляти.

— Але ж бо йдім. Дивіт ци сонце вже високо—єк зачне добре угрівати, відев зле буде йти.

— Чекайте, чекайте...

— Та чого чекати? Кого чекати? Ідім—вони нас будут подогонєти. Ек побачут, шо ми вже пишли, то й собі скорше вірехтуют ци!

Нарешті підбив таки. Забрали гуцули свою теркілу, пішли ми.

Великого майстра пера треба, аби описати весь неуявний бруд вижницьких вулиць, і велику охоту треба мати до того, аби то взяти ся описувати. Я ані пера такого не посідаю, не маю і охоти—тому сю пахущу частину свого оповідання полишаю без опису. Скажу тільки, що як вийшов над Черемош, то тоді лиш зітхнув повно, а то все не був годен. Хотяй і Черемош тут якийсь особливий. Не та се чарівно-красна ріка, дика і своєрідна, що тече і пінить ся там, в глибоких горах, ріка, якою можна любити ся годинами і яку можна любити. Тут, коло Вижниці, Черемош торговий, заїзджений, Черемош-фактор. Береги низенькі, обсмаркані, поросли лозою і небезпечно в них ходити, бо на кождім кроці можеш трафити ногою в безперечні сліди перебування тут чоловіка. По березі всюда дараби, дерево, всяке шматє, кавалки. В однім місци купають ся панни, дочки всяких властителів корчем і інших заведень; в другім шварготят у воді білотілі дітваки, а вода зачісує їм довгі пейса аж на ніс. Се чомусь дратує одного з товаришів моєї подорожі, молодого гуцула Дмитра, аж він спльовує.

— Пху! Таке мале, а такі пейса довгі.

На сонци простяг ся й спит довгий гуцул. Чорні його волосєниці мокрі, кожух також і сам він весь, видко, тяжко стомлений. Ми з Дмитром сіли зачекати троха на Петра, що пішов десь відв'язувати швару. Гуцул прокинув ся, сів і похмуро привитав ся з нами. Міні здавало ся, що його дразнить моя особа: йому, тяжко змореному, може досадно було дивити ся на мене, панка, що от іде собі шпацерком, свіжого «люхту» заживає собі, тоді як він от мусить так шалено тяжко працювати. Я пробував лагідно заговорити з ним, але він відповідав односложно і знов тяжко замовкав.

Надійшов Петро, ми пішли. Так розпочав я свою дорогу «по-через верхи»...

Коли я давніше говорив було гуцулам, що хочу вертати з ними по-через Буковец, вони лише підсміювали ся: очевидно в їх практиці ще такого не трафляло ся і вони мало вірили. На дарабу пан ще може власти, чому ні? але й тоді здебільшого потрібує вігоди: то йому столец роби, то те, то друге. Але щоби панови забагло ся йти верхами додому замість того, щоби їхати фякром або принаймній почтов—того ще не виділи. Але гуцул мало чому дивуєть ся, бодай ніколи не показує виду.

Ми йдемо по-над Черемошем. Берег високий, непривітний якийсь і весь затканий стовпцями: за них іймлені залізні швари, що десь там унизу тримають дараби, дараби, дараби й дараби без кінця й ліку. Повінь пройшла вчера, руху нема і Черемош знов сонний і млявий мов примирений з долею—

вічно і вічно таскати чужі дараби, творити достаток чужому племені.

Місто давно уже зостало ся ззаду, ніде й близько нема людського оседку і нараз—коршма! Край коршем! Я певен, що й на місяци хтось поставив би коршму, коли би знав, що там колись будут іти гуцули.

Се також сліди польської господарки в краю. Для того, щоби добути концессию на право одкритя книгарні, треба надзвичайних кваліфікацій; кольпортажа книжок є річею безуслівно забороненою і для здобутя собі того права треба порушити гори. Ну, а на те, щоби одкрити коршму нетреба ні кваліфікацій ні жадного фахового знаня—треба лише мати охоту роспіячувати нарід.

Мої товариші подорожі сіли випити по шклянці пива (кошмар знав де ставити коршму—на керманичівськім тракті). Петро скаржить ся, що у него попріли ноги в онучах. Та й не диво: сонце пражить,—а на ногах дві парі суконних онуч.

Дмитро, розбуваючи ся, радить товаришеви йти босому, а сам узуває наново постолы на босу ногу.

— Та шо ти робиш?—остерігає Петро.—І ногу натре і люде будут сьмієти си.

Але Дмитро не звертає уваги.

— Я йк при воську був, то чоботи навіть на машерунок вберав на босу ногу та й нічьо ми си не стало.

Я зоставив гуцулів коло пива, а сам пішов наперед. Стежка вила ся обривистим берегом і на кождім кроці перетинала ся дротяними міцно напруженими шварами. Уночи за жаден спосіб неможна було би тут іти.

Он на тім боці колиба. Се перша інстанция. Сюда гуцул приганяє дарабу і тут робить ся перший обрахунок. Сюда приїзджає мокрий, змордований гуцул, на зустріч йому виходить агент фірми і насамперед лав. За сю лайку і за перше обдуренє гуцула він поберає свою пенсію. Он і тепер з десятк гуцулів порпають ся там щось коло дараб, обливаючи ся потом, а агент сидить в холодку колиби і лиш звідтам покрикує.

Мої товариші подоганяють мене. Якимось човном ми переїздимо Черемош на «ледский бик», довго йдемо якимось камінем, потім підіймаємо ся трошки д'горі і вступаємо в лісок. Аж усьміхнути ся хотілось від того прохолодистого, вогкуватого привіту, яким стрів нас лісок! Манить простягнути ся в маленьких тінях маленьких своїх дерев, але ми йдемо, йдемо.

Якась молодиця сидить припочиває. Кіптар на ній жебівський, а пов'язана по ростіцкому і запаска ростіцка: певно віддала ся с Жебья до Ростік.

Ми ростягли ся: Дмитро далеко напереді, я посередині, а Петро десь иззаду зі своєв шваров та двома

сокирами: одна його, а друга товариша котрогось—забув учера в коршмі.

Молодиця витаєть ся з кождим з нас за порядком, а потім устає і йде разом з Петром.

Носила черешні до Вижниці і от тепер вертає до дому.

— А тот, сарако, шо впереді пишов... Відев онучі му вкрали...

Петро сьмієть ся.

— Дме!

Дмитро зупиняєть ся.

— Ци чуєш, шо на тебе молодиця цеса каже?

— А шо?

— Шо в тебе відей хтос онучі вкрав.

Сьміють ся тепер усі трое. Молодиця пояснює:

— А шо ж? Дивлюси—без онуч ідет. Гадаю собі—повісив, сарака, дес шушити, а хтос футкий си знайшов та й вкрав. Та же усекі люде є. Хіба то не може бути?

— Ой ой! Кіко разив бувало.

Петро—се мовчазна, задумчива натура. Може гризе його яка невідступна мисль—хто знає. Товариства не любить... «бог мені товариш», говорить.

А Дмитро—зовсім уже єнчий тип. Цілком звичайний. Дивлючись на такі постаті, якомсь мимоволі приходиш до переконання, шо ідея рівности людей—шкідлива ідея.

І давно вже то було—от як ішов я з Дмитром та Петром «по-через верхи»; уже забув я, шо ми говорили, де йшли, вивітрили ся з пам'яти назви усіх сел, якими проходили, перезабув я кілька сот воринь довело ся перештрикнути і як я при кождім скоку зачіпав ся дзьобнев, губив огірки, а гуцули сьміяли ся з мене. Все забув я, але не забув і не забуду ніколи тої шаленої, тої нелюдської, тої впрост не до відповідження словами втоми яку я ніс зі собою «по-через верхи».

Вчера цілий день на дарабі, безсонна ніч, оте безтолкове, дурне тиняє по брудній Вижниці до полудня, а поверх того всего отся гуцульська, істинно-гуцульська дорога «по-через верхи». Гуцул іде легко, гір для него не існує, бо він по них ліпше ходить, як по рівному. З таков теркілов як швара, сокира, свердел і повні бесаги він іде як нічо, свобідно і мягко ступаючи своїми постільцями. А я, збідоване дитя міста, ледве дигаю в своїх черевичатах і мушу два кроки робити там, де гуцул робить оден. Через воринє він пиштрикне та й вже, а я мушу лізти, зачіпаючи ся безладно ногами. Косим горбом він іде як муха по стелі, а я мушу ховзати ся, бо підшови черевиків так віпуцували си о шувар, шо стали політурованими. І далеко, ой далеко відстав я від своїх товаришів подорожі, і відхотіло ся міні вже йти по-через верхи з гуцулами...

Я вже зрезигнував в душі з їх товариства, хоч і як жаль було з ними розставати ся, але що ж я міг зробити, коли бодрий дух нічим показав ся супроти немічної плоти. Вже як я не велів собі, як я не змушував свої ноги йти так само, як ішли такі-ж самі гуцульські ноги— всі мої приказання були на-ніч: нижча половина мого федеративного тіла дістала автономію і об'явила страйк.

Даремне зі столиці сипали ся телеграми за телеграмами—автономні члени поводили ся з веліннями вищої влади цілком брутально, попросту ігнорували, так що зрештою я сам почав сумнівати ся чи є у мене царь в голові...

Я йшов сам, счинаючи боротьбу з автономними членами і переконуючи ся на практиці в шкідливості принціпа автономізма взагалі. Ішов лиш і думав—хто се злобний переконав гуцулів, що дорога через верхи є коротка дорога? Адже от я підняв ся на гору і спустив ся в діл уже може яких з тридцять разів—невже тої сумми енергії, котру я трачу на сї підймання та спускання не вистарчило би на два рази таку дорогу по рівному? Але всі оті мої фільозофування нічому не помагали, і я ледве волікся автономними ногами.

Село. Що за село, як ся називає і чи називає ся як взагалі—нічого не знаю. Бачу тільки і відчуваю, що воно надзвичайно нераціонально побудувало ся—на лютих прелютих горбах! Дідько би тут жив, у цім селі, коли ні дороги нема, нічо, лиш самі горби та й горби, що ними то спускаєш ся мов у пекло, то вилазиш на саме небо, однаково без надії попасти хоч в який-небудь рай. То лиш тішить мене, що в такім селі певно немає коршми. Направду—що би їй тут робити? Дороги нема. Слава тобі господи—знайшло ся на Гуцульщині хоч одно село без коршми! Є таки поступ на Україні: драма без горівки і село без коршми!

Але спускаю ся ще в якусь долинку, вителепую ся ще на якийсь горбочок—най же ж тебе дідько ломит—коршма! Ба!.. Розглядаю ся далі—друга коршма! Ще далі дивлю ся—вже й третю будують, і то на більшу скалю, щоб більшими порціями культуру несла в темну Гуцульщину.

І взяли мене жалючі сумніви: як нема села без коршми, то чи ж може бути й українська драма без горівки? Як не горівка в буквальнім смислі слова, то якийсь дурман духовий, а вже мусит бути доконче.

В одній з коршем я знайшов і своїх товаришів подорожи. Іли огірки, а відтак пили молоко. А ще відтак купували «струцель» до дому—бо тут, кажут, ліпші «струцлі», як у місті. Що хвилі виглядала з-за якоїсь занавіски молоденька жидівочка—в кожній коршмі доконче мусит бути молоденька жидівочка, і се є єдина річ, що примиряє мене з коршмами взагалі.

Жидівочка розглядає мене з надзвичайною цікавістю: певне зроду ще не бачила такого дурня, аби хотів іти з гуцулами по-через верхи. Я мав намір доказати їй, що я зовсім не дурень, а український літерат, а се не конче що-разу синоніми, та що був такий умучений, як Агасфер, то волів також їсти огірки, хоча й не запиваючи молоком.

Гуцули вже похарчували і лагодять ся йти. Господи, як то коротко ті гуцули спочивають!

Я теж підіймаю ся з ними і з цілою повагою детронізованого повелителя постановляю, що буду йти разом, не відстану, ані на крок і хоч би там не знати що, а змушу дідчі ноги до послуху.

Та ба!.. Вік абсолютистичної влади відай минув безповоротно і пройшовши пару кілометрів—що-правда гуцульських кілометрів—я вже чую, що й інші часті тіла жадають автономії і полегоньки відмовляють послуху. Що гірше—і в самім центральнім правительстві пішов якийсь неспокій, появили ся якісь потаємні сепаратисти і всі основи доброго послуху захитали ся. Очі лізуть рогом, руки безладно розмахують, ніс сопе хвалькувато, мов говорючи—начхатъ міні на вас усіх!—а зверху сонце... Ой те сонце, сонце! Всім тепле і красне єси—за віщо ж ти так пражиш своїми гарячими лучами мою нещасливу спину? А ти вітре-вітрило! Чому лиш під облаки вієш та лелієш безпотрібно пароходи на синім морю, а і в голову тобі не приходить своїм легким крилом обвіяти спітнілу мою фізіономію?

І коли вибрали ся ми з якихось закутків та видерли ся на якийсь стрімголовий верх, дідько ми його тут на дорозі ставив, коли забрали ся по-під самі тоті облаки і дмухнуло на нас злегенька блудящим якимсь вітерцем—я вже не в силі був далі йти і простяг ся на траві на повну автономію всіх безвиключно членів нещасного свого тіла.

Де-кілька хвилин я лиш відсапую. Гуцули—дивний нарід їй-богу! Не лиш сами жадного умучення не відчувають, але навіть не можуть припустити, що от коло них гине, ну просто гине чоловік. Перевбувають ся собі найспокійнішим у сьвіті способом, щось перебалакують рівнодушне між собою. чухають ся. Дивний, тричі дивний нарід!

Потім Петро пробує навязати зі мною розмову на якісь високі матерії, але проходить не мало часу, нім я встигаю перейняти ся духом апостольства і відзискую можливість щось говорити. Повели-повели вхожу в роль і—навіть сідаю! Поясняю Петрови рухи якихось плянет чи пан біг знає якої ще біди, пишу на траві якісь ассирийські знаки, з котрих мабуть Петро такий мудрий, як і я сам, але Петро слухає уважно, хоч чи розуміє що—у то не вірю. Благую часть избрав собі Дмитро: підложив кулак під голови і хропе так, що вся Пітаґорова система трясеть ся.

Спочивок закінчений. Знов ми ідемо, але я уже дістав горячку нагорного проповідника і скільки духу несучи світло в темну братську душу гуцульську. Іду вже рівно з Петром, хочь кілька то мене коштує лиш я, сам я знаю. Але видко є ще царь в голові—«да здравствуєт самодержавіє»!

Розмова наша з Петром, перебігає з одної галузи знання на другу, аж врешті сходить на таку метафізику, в якій ми однаково розумні. Він, наприклад, оповідає міні таке:

— Гєдя мій були у бутині. Єк наспіла обідна пора, іде люде у колибі, а надворі тучі такі пишли, шо пуду давало. Витак єк ударив грим, але таки над самов колибов. Так гримнуло, шо люде ложки повпускали. Гєдя мої вибігли подивити си. Та чім лиш вибіг гєдя, тим єк ни вдарит грим по-раз другий над самов у гєді над головов, шо гєдя так і впали. Вибігли люде, давай чютити, давай чютити—та шо з того? Оннаково єк дістали з того чєсу манколію гєдя у серце, то вже з них оннаково чоловік не був. Усе хтіли вішєти си. Може разив кілька викєгали ми їх зи шнура, але оннаково гляба було встеречі... Такой завісили си...

Петро замовк. Видимо тяжко приходило йому оповідати і мабуть не часто він оповідав се. Шануючи його настрої, я також не говорив ні слова.

Ми йшли якоюсь низиною. Лози доокола, вода чуркає під ногами, де-не-де тертиця лежить пів-зогнила. Якась пташка цьвірінькає у лозах. Петро став, і з вірою дивлючись міні в очі, запитав ся.

— Пане... Шош ви знаєте ліпше вин' нас, шос єкіс книжки читаєте, календарі, то мете знати. Скажіт мені—ци дістали гєдя грїх великий за то-то шо себе стратили, несмертенний грїх, а ци бох може їх простити, бо вони не при собі були через манколію тоту?

І дивив ся на мене сей кріпкий, моцний гуцул з такою надією, з такою жаждою потішення, шо скільки у мене ставало серця і уміння хотіло ся сказати йому слово полєкші. Найпростійшими словами я старався говорити.

— От, най так кажім, має хтос болу йкус: шос му, даймо нá то у череві си попсуло тай болит 'го тай болит. Наперед то помáлі, а делінь то вже, диви си, бирше та й гірше, а там уже нема єк і ходити, лиш лєгай та вмерай. А ци знає вин, чоловік тот, єка в него бола? Та же вин може би миг з неї й відужєти, коби був пан, коби лікарі кликав, та áптику платив, та обхід мав та й все. А шо вин того не мав, то хороба 'го з'їла тай вже; і ніхто тут не винен лиш бог сєтий. Так само на гєдю на вашого пан бог хоробу пислав—то в чім же ваш гєдя завинив, шо не миг тій хоробі порадити та й вмер? То би мав ше бог 'го й на тім світі карати? Доста вже 'го карав на сим, шо чоловік оннаково житя

не мав, як другі люде живют. Ні, нема на вашім геді гріха, не сушіт собі тим серця.

Тиха якась радість спливала на лице Петра. Давно видко мучила його думка про загробне житє батька, шукав він поясненя шукав людини, котра би трафила йому до переконання. Коли тою людиною був я—не жалую своєї втоми нелюдської, не жалую своєї подорожи «по-через верхи»...

Що було потім—слабо я памятаю. Памятаю лиш як захопила нас ніч на Буківци, як у повнім обезсиленню я лишив ся десь сам, на якихось царинках чи полонинках, як ішов без дороги, на осліп, аби лиш кудись іти аби лиш не д'горі, а вниз, аби докочувати ся кудись до житла людського та не ночувати отут, під якимось воринєм, котрим позаплутувано тут все. І памятаю, як ледве пересуваючи ногами сповз я нарешті на «тісарску» дорогу і, мало вже тямлючи на котрім я світі, побачив як пихкають десь люлечки під вербою. Показало ся, що то були мої товариші подорожі.

— А я гадав, що ви вже дома.

— Е де! Товариства не мож розбивати.

Властиво товариство зараз же розбило ся, бо Дмитрови таки тут, з сего місця треба було підіймати ся д'горі: він сидів десь по-високу май. Запрошував мене до себе в афини, кажучи, що того у них «єк гною».

Ще кілька сот кроків іду я з Петром, потім прощаю ся, бо от моя хата. Але як я спав у ту ніч коби ви знали!

М. ДРАЙ-ХМАРА.

ОСІНЬ.

Вона жива і нежива
лежить у полі нерухома.
Не збудять соняшні слова
передосінньої утоми.
Над баштанами сонні оси,
замовкли коники в стерні,
і ледве чуть, як в гущині
тече червоноките просо.

І дві копи—плече в плече—
над нею тужать—злотомитрі,
а літо бабине в повітрі
комусь на смерть кошулю тче.
За магалою мріє млин,
немов приколотий метелик.
Не чути вітру з верховин:
скрізь сонна тиша спів свій
стеле.

БОРИС ТЕН.

* * *

Роззуюсь—
 На яру траву,
 В обійми землі—
 Наг—у зелено-чисті.
 Роспитаю в зозулі,
 Скільки весен і літ
 В щасті я проживу
 Смараґдово-взористім.
 Скільки сонць золотих
 Переллю я в вино
 Молоде—буйно-яре?
 ...Сміх зелений притих:
 Там сховалось воно,
 Твоє щастя, за яром.
 Побіжу на межу,—
 Тамки геть по нивах,
 По ланах—ярина
 Забрєніла.
 А під лісом,
 Де ми з осени орали,
 Шепочуться темнолисто
 Озимії трави.

Ой, не рви ж ти трави,
 Не звивай у вінок,—
 Бо скришталиться в сльози
 Конюшинне вино
 Безжеребних молозив.
 Бо затрублять із житнього квіту
 Не тепер, то колись—
 Радощі...

Аж—Чорним Морем!—вітер:
 Табунами пронеслись
 Град—дощі.
 Де ж мій жереб, моє щастя?
 — Не ридай, терпи.

А по Зелених святах:
 Заплелось в колосся
 по нивах квітчастих—
 співають серпи,
 як птах.

ГРИГОРІЙ ПЄТНІКОВ.

ОСІННІЙ ПЛОМІНЬ.

1

Іскряній електричній, незбагненній
Цих фюкадло злотолист'я в'ю
Цих от «лао», що плинуть рікою,
Цих очей пізнаю по тобі.
Цих очей м'єї Дзіни і Мверу
На берегах потаємних зіниць
Я сказав і дзвональне древо
Зацвіло, заспівло, повело.
Повело, як сліпого вожатай
По ціхах в невідомий чапаш,
Де облизують лінь ведмежата
Де повітря хвилює мене.
Де і вечір несе в'язанку
На раменах в далеких горах—
Там згадаю трівожно Сузані
І зведу машинально курок.

2

І хай невзначайний звід
Вплететься в наскрізну осінь—
Я буду за тобою, як Хозе,
Стежити і зобарно любити.
Вам би сковзати, співати—
Синім дахом світу;
Потім, зібравши роси,
Дзвональну краплю випити.
Вам би от це та день,
Тінь (налетіла в клен!)
Золото лист'я рань.
Млоді зичливе лоно.
Ти полюбима любимо—
Хіба присниться? Навіть візьму—
Буду ховати, як спокій, як злодій,
Або впадати рікою, сріблястям.

Перекл. з рос. С. Кароль.

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО.

АРТИСТКА БЕЗ РОЛІВ.

(П'єса на 3 дії).

ДІЄВІ ОСОБИ:

Кирило Петрович Колесницький—коло 70 р.

Алла Колесницька—його старша донька 29 р.

Лариса Койношова—молодша донька 27 р.

Роман Васильович Койнаш—чоловік її 35 р.

Довгань Григорій Панасович—Гершко—товариш за студенських часів сестер і Койнаша 34 р.

Товаришка Маруся—сусідка Алли, робітниця-комуністка, гарненька, 20—22 р.

Марта Довбишова—висока, ставна, років 24—25.

Лідія Іванівна Краснівна—артистка на амплу аманток, 25 р.

Одарка Федорівна Іваненківна—артистка ампуа цокотух жінок, 26—27 р.

Робітниця Маша—жінка за 35 років.

ДІЯ 1-ша.

Жовтневий вечір. Ідальня-вітальня Койнашів, обмебльована в українському стилі. На стіні виділяється великий у фарбах портрет Шевченка прикрашений гаптованим рушником і сім'ю лавровими вінками. Коло залізної пічки сидить старий Колесницький, палить люльку, час од часу підкидає в пічку цурпачки дров і наспівує з опери «Запорожець за Дунаєм». Перегодом повільно увиходить Лариса у темній м'ягкій сукні з двома товстими нижче пояса косами. Легкими рухами прибірає на столі, а далі підходить до вікна.

Колесницький. Моя пташка засмучена.

Лариса. Сутеніє, малий вже спить і татко його сьогодні не побачить...

Колесницький. Пташка не все каже... Не помирила з Романом, чи він не приголубив йдучи з дому?

Лариса (підходячи). У пташки серце болить—віщує велике нещастя. Не помирила? Хіба я можу з Романом? Він такий розумний, чесний і прекрасний,—що я проти нього... Я мислю, кажу, роблю, як хоче Роман.

Колесницький. Це завжди так в коханні. Кохання тому й є великою силою, що тільки вдвох людина вповні живе...

Лариса (з боєм, заламуючи руки). О, татку, я переконалася, що дуже є нещасливою... В коханні двоє мислять, відчувають, творять як одна могутня істота. А я з Романом не злилася во-єдино: я роблю все, що може тільки йому подобатися. А він зі мною поводитьсь так бережно-ніжно, наче з живим портретом коханої... Роман... мене не кохає... (ховає голову на грудях старого; Колесницький мовчки пестить її).

Він дбає про мене... Як йому доводиться тяжко зараз заробляти на губхмарі й працювати в театрі та ще й лекції мати...

Ти не гнівайся, але я переконалася: Роман безмежно кохає Аллу і всна... його (плаче).

Колесницький (зхвильовано). Ти хвора... Наша щира Алла, що так раділа твоєму щастю. Алла, яка віддала перед твоїм шлюбом усе найкраще, що мала з білизни й гардеробу і... я не казав... одмовилася від грошей, що належали їй після матері, аби я міг дати тобі на господарство...

Моя пташка хвора.

Лариса. Чи мають речі й гроші яке значіння для неї? Алла божевільно кохає Романа і той їй відповідає.

Колесницький. Викинь ці хворі думки... (оглядає її). Сьогодні ти найбільше нагадуєш мені Аллочку. Ці дві коси й сукня і навіть ця поза моєї чистої грішниці Алли.

Лариса. В хвилини виняткової ніжності це каже мені й Роман.

Колесницький. Ах, ти ж, ревниве звірятко!

Лариса. Хіба ти не любиш Аллу більш за мене?

Колесницький. Ні, це не вірно... Ви обидві в мене є наче «дві душі»: одна бурхлива, така як Алла, що світ увесь в пожежу, не загадавшись, радо запалила б.

А друга—лагідна й тиха, «як промінь присмерковий»—це ти, моя пташко...

Лариса. Татко свою думку мовить словами Черкасенка...

Колесницький. Що поробиш, пташко, психологія старого артиста складається з уривків, пережитих за артистичну працю ролів... О, наша пічка, здається, погасла, отто рахуба! (роздмухує).

Лариса. У мене серце ось тут болить... Ти не хочеш мені допомогти...

Колесницький. От маєш, та в чому ж і як. Роман тебе кохає, наче тільки ви побралися. Я з тобою. У тебе чудесний хлопчик. А ти наче вередливе дівча,—я нещаслива.

Лариса. Я й сама не знала цього... Але зараз мені лячно... Сьогодні приїде Алла... І від однієї її появи моє щастя ростане, як мара. Розумієш? Ці три роки Роман тільки

й жив нею, думав про неї, слухав про неї. Пригадай, ми тільки про неї й розповідали в найинтимніших своїх розмовах!

А я... я була портретом... Живим портретом, що іноді давав солодкі ілюзії...

Колесницький. Що з тобою? Які підстави так думати?

Лариса. Цього не перекажу. Але й зараз я пригадую, як Роман дивився на Аллу... Так він ні на кого дивиться не може! Іноді в хвилини особливого піднесення він згадує про неї, або розпитує про її дитячі й юнацькі роки і такою ніжністю бренть його голос тоді... І мене... мене... палко цілує і пестить тоді, коли я буваю на сестру подібна...

Колесницький. Роман, що так часто вражав мене байдужістю, як не мовити більш, до Алли...

Лариса. Так, але й це є зайвим доказом... «Рятуй свою пташку, рятуй!» (плаче).

Колесницький. Хочеш, я поговорю з Романом?

Лариса (перелякано). Ні, ні, не роби цього!

Колесницький. Тоді я спитаю Аллочку!

Лариса. Спитай... О, плаче мале... (поспішно виходить).

Старий сумно хитає головою їй у слід. Підкидає в пічку і починає бубоніти пісню. Чутко голоси й кроки.

Голос. Мені все одно—Койнаші чи Колесницькі, аби тут жили.

Колесницький. Тут! Тут! Сюди... Я зараз (зхоплюється й метушиться).

Алла. А ось і я! (обіймає і кріпко цілує).

Довгань (перегородом). А що мені робити при цій вірній оказії?

Алла. Нести в кімнату чемодани й чекати дальшого наказу.

Довгань (не випускаючи з рук чемоданів). Добрий вечір, Кирило Петровичу! (церемонно вклоняється).

Колесницький. Дуже, дуже радий! Так покажись же моя зіронько! Ой, яка ж худенька! Ларо, пташко, а йди сюди лишень!

Голос Лариси. Зараз, тут невправка саме!

Довгань (все ще в першій позі). Ну, в цій дії я зовсім-таки не знаю своєї ролі!

Алла (жваво). Хіба мої чемодани писана торба чи казкова ступа, що ви з ними носитеся?

Довгань. Дякую «панні» Аллі за комплімент (ставить чемодани серед хати й сам стає коло).

Колесницький (із-за плеча Алли). Та це ж наш веселий хороший Гершко! Ну-да...

Довгань. Він своєю персоною перед славнозвісним ветераном українського театру (церемонно низько вклоняється і цілується).

Колесницький. Де ж це ви зустрілися з Аллочкою? Довгань. Не зустрічався, а прямо-таки привіз її до вас.

Колесницький (чуло). Страшно в вдячним!

Алла. Даремно, татку, Він має ту властивість, що завше не знає ролі й чекає на суфльора. От я й була ним. Сідайте ж, Гершку. А де ж Лара, Роман і щасливий плод? (Довгань бере стільця і сідає біля чемоданів).

Колесницький. Ларочка з малим возиться у себе, а Романа ще немає з репетиції... Ларо!..

Лариса (оправляючись). Чую, чую та не мала змоги вийти (обіймаються).

Алла (пильно вглядаючись в сестру). Як ти росцвіла і яка премила в цій зачісці й вбранні, моя щаслива Гретхен! (скидає пальто і шапку).

Лариса (сплескуючи руками). Як, ти остригла свої чудові коси?

Алла. Це була найлегча операція, які мені прийшлося перенести за останні роки.

Колесницький. А мені подобається й так... Ти виглядаєш зараз хлопцем сорвиголовою... за якого не можна ручатися й на п'ять хвилин...

Алла. Оце так комплімент поважній старій дівчині...

Лариса. Старій... Фе, фе, Аллюсю...

Алла. А що ж ти гадаєш, що я в молоденькою в двадцять дев'ять років?

Довгань. Не люблю, коли згадують ювілеї народження, надто жіночі...

Алла. Не майте буржуазних забобонів...

Роман (нервово-жваво). О, чую голос новоявленої пролетарки! (цілує руки і зупиняється перед Довганем). Кого маю за честь вітати у своїй господі?

Алла. У всякім разі не мого чоловіка, а тільки Григорія Панасовича Довганя, вислуженого...

Роман (перебиваючи). Як, Гершко... Який я радий! (обіймаються). Як їхалося? Намучилися певне...

Алла. Е, ми їхали в комисарському вагоні...

Колесницький. А чи можна дізнатися, як їздять комисари? (підморгує).

Алла. А чом ні. Я сиділа на колінях Гершка, моя голова лежала на грудях якогось чорнобородого, ноги стояли на чийсь потилиці, а на моїх колінях храпло разом дві невідомі голови...

Лариса. Та це ж просто жах!

Довгань. А на кожній станції наш вагон витримував штурм, і, коли потяг рушав, на голову пасажирів комисарського вагону услід неслися прокляття і лайка з дивовижного лексикону.

Колесницький *(жме руку Довганя)*. Велике, велике вам спасибі!

Довгань. От і забув, що мені помагається в таких випадках казати!... *(розводить руками)*.

Роман. Як ви одмінилися, Алло і... дійсно, зараз ви більше стали схожі на саму себе. Ця зачіска... Чоловіча блуза і білосніжний комірець з ізящною краваткою. Коротка спідниця і ці мініатюрні чобітки. Ви маєте вигляд елеганти-комуністки. Певне англійські леді з екстравагантним смаком шокірують у фешенебельних салонах Лондону своїх чопорних джентльменів подібним вбранням!

Алла. Що то означає, що маєш справу з артистом не просто українського, а європейсько-українського театру!

Лариса. Ходім, Аллочко, я покажу тобі хлопчика.

Алла. Так, я маю небожа!

Роман. Ви маєте сина... *(пильно дивиться на неї)*.

Алла. О, цей син дістався мені в надзвичайно легкий спосіб!

Роман. Ви не те думаєте, що кажете.

Алла. Чуєш, Ларочко, як цей процес мислять чоловіки? *(виходять)*.

Колесницький. Ти, Романе, в сьогоднішній виставі береш участь?

Роман. Так, але як не хочеться йти... Чи ви не гадаєте, тато, що я міг би пропустити: Сивошапка міг би мене замінити.

Колесницький. Тобі краще знати про це.

Роман. Ну, так я попрохаю його *(виходить)*.

Колесницький. А ви ж в якій трупі працюєте, Гершку?

Алла *(увійшла, перебиваючи Довганя)*. О, тату, наш Гершко став трагіком і вступив в статисти у величезну трупу під владу найсуворішого режисера.

Колесницький. Статистом?.. При такому мистецькому хисті... І до кого б це?

Алла. Трупа українська, хоч сольові артисти-українці і не складають більшості. А п'єси ставлять високо-драматичного змісту.

Колесницький. А які саме? Хто на головніших ролях? Високо-драматичні, кажеш? Про символіків Київських чув... Знову ж про футуристів... Про побутово-етнографічні трупи... А такої не знаю *(дивиться з запитанням на Довганя, а останній усміхається Аллі)*.

Довгань *(в тон Аллі)*. В жіночих головних ролях бере участь і Алла Колесницька...

Колесницький. О, це приємна новина: ти знову повернулася до театру. Я так і знав,—довго ти не зможеш бути поза артистичним життям. Я кажу не як батько, а як старий артист: в тобі, Аллочко, заховано великий талан артистичний.

Алла. Дарма. Дурити не хочу—я остаточно й навіки порвала з своєю артистичною кар'єрою. Я казала про те, що Гершко вступив в компартію і приймає активну участь в революції на Україні і я... я—теж...

Колесницький (*весь наче зібгавшись тихо*). Ти—комуністка?

Алла (*роблено спокійно*). Комуністка я!

Колесницький. Ти, Алла Колесницька, моя донька, онучка Петра Колесницького, горда й талановита є... комуністкою? О, нащо я дожив до такої... такої... Ні... (*пильно вдивляється в доньку і каже напружено*). Ти мені розповіси, що тебе примусило зробити такий крок? Правда ж?..

Алла. Мені тяжко дивитися, тату, що ця вістка тебе боляче вразила.

Лариса (*увиходить*). От і самовар готовий: принесіть його, Гершку!

Довгань (*ніби прокидаючись*). А де ж він розбішака?

Лариса. Ходім я покажу (*виходять*).

Колесницький (*нахиляється до обличчя Алли*). Скажи... ти не закохалася в комуніста?

Алла. Ні, не закохалася.

Павза (*увиходить Лариса й Довгань*).

Лариса. От тут ставте! Дуже вдячна... (*оглядає кімнату*). А деж це Роман?

Довгань. Пішов попередити Сивошапку, що не піде до театру нині.

Лариса. Оце й чудесно. Треба розігріти куліш (*несе кастрюлю й ставить на пічку, підкидає в неї цурпачків*).

Довгань. О, як я бачу з поетки вийшла добра господиня! А пам'ятаєте, як в студенському гурткові ви завше розвивали ті думки, що жіноча буденна праця принижує жінку...

Лариса. А хіба революцію пережити просто: і перу і варю і прибіраю, сама на базар хожу та ще й торгуюся: бо ця праця значно відбивається на бюджеті родини (*увиходить Роман*).

Роман. А ось і я. Самовар парує. І жа всіх дратує, а господиня сидить і розхвалює свої добродійства. Ви часом не помічали? Добродійні жінки—найжорстокіші істоти! Прошу до столу. Жінко, команду, з чого починати!

Лариса. Така рецензія і командирські права?!. Все, що на столі, можна цілком безпечно вживати. А ось зараз ще й гарячого кулішу насиплю.

Алла. Та ми з Гершком не голодні: у нього вірний рецепт від тифусу—завше мати повний шлунок... Іли не більш години тому.

Довгань. Рецепт мною випробовано: три роки їзду по залізницям і ще ні разу не хворував тифусом.

Колесницький. Як же це ми так? Аллочко, ти б може переодяглася? *(стурбовано)*.

Алла. Не турбуйтеся: вся моя білизна і одежа просякнута особистим роствором. Налий мені краще чаю, Ларочко!

Роман *(сідає коло Алли)*. Ні, ви та і наче не та... *(дивиться)*.

Лариса. Тепер я не є подібною на сестру?

Роман *(не чувши)*. У вашім обличчі і в цілій постаті прибавилося щось нове, різке... А що саме не можу піймати.

Алла. Не цікаву тему почали... Краще розкажіть про справи. Що ж ви одійшли від громадської праці і, крім театру, ніде жадної участі не берете. Дикі вандали-більшовики завоювали Україну—хай господарюють!?

Роман. Ні, як же займаюся спекуляцією: оце вигодно продав партію чулок, а сьогодні думаю попитати щастя на зубному порошку й пудрі... Маю ще двох балбесів—учнів, готую за сему класу гімназії.

Алла *(іронічно)*. Неп і репетиторство... А політична праця хіба вже не вабить!?

Роман. Льокаєм треба робитися свідомо, або ним вирости.

Алла. Чом так? Хіба не можна боротися, протестувати, кричати нарешті?...

Роман. Могій вмістити—вмістить!

Алла. Ні, не розумію вас. Куди не гляну, скрізь бачу покору в обличчях, що свідчить про брак в історії життєвої енергії. Лікарі цей стан звать психостенією... Ну, чого бракує вам, Романе? Молодий, освічений, дужий і щасливий—ви мусите весь горіти... А ви, пробачте, наче самі себе в архів здали: полиняв і припав пилом.

Лариса. Нічого не розумію, Алло! *(ображено)*.

Колесницький. Що це ти, Аллочко, наш Роман працює за кількох: і заробляє і несе на своїх плечах справу величезної національної відповідальності: перетворює побутовий театр, що був, так би мовити, для хатнього вжитку, в європейський. У нього йдуть п'єси Мольєра, Ібсена, Гавтмана, Лесінга...

Алла. Але це ж безглуздя! Це ж не творити театр означає, не підносити його на культурну височінь Європи, а європеїзувати та й то... Не хочу казати образ. Ні, мушу сказати! Не чужа я українському колу і моє серце боляче переживає трагедію нашого театру. І кращий доказ—ви самі: хіба вас хоч почасти задовольняють ваші зусилля й офіри?! Хіба на ваших обличчях не читаю я страждань зневірившихся?

Колесницький. Ти занадто короткий час серед нас, щоб робити такі висновки.

Алла. Ні, тато. Серцем я весь час з вами! За ці три роки я перебачила безліч українських вистав і силу російських

в Москві й Петрограді. І що ж я бачила? *(Встає й ходить. Мова інтимно-повільна, наче думає-пригадує в юлос)*. Театр в наші часи переживає величезну кризу. Як і етика і естетика минулого... А ми, артисти старого театру, хапаємося за старе дрантя і силкуємося підтримати власними тілами будинок, що вже хитається і внедовзі буде руїною...

Колесницький *(в остраху, підводиться)*. Не слухайте її далі, вона... коншунствує. Мистецтво вічне, воно не знає руїни, не відає смерти.

Алла. Я не кажу про його цілковите знищення, але воно повинно зайняти відповідно-почесне місце в музеї все-людської культури. В живому суспільстві його роля в лише бути наочним приладдям до студій по відповідних дисциплінах. І коли ми не розуміємо цього завдання, тим гірше для нас.

Довгань. Товаришка дивиться на творчість сучасних артистів, як на працю манекенів старої епохи?

Роман. Ну, це вже занадто!

Алла. А що ж ви гадаєте керувати чуттями сучасної молоді, виступаючи в ролях Мол'єра? Звичайно, це солодить національну пиху полупанків і інтелігенції: от, мовляв, і в нас, як в людей, на кону йде Мольєр... Ха-ха-ха! Або Ібсен, Гавтман, Лесінг і навіть Винниченко... Ха-ха-ха. Де ті гарячі нерви, що єдали артистів з глядачами. Хіба молодь знає тепер захоплення артистами? Чи набрякають в неї долоні від оплесків, як в нас колись. Сидить собі й байдужо лузає насіння і скаржиться, що марно витратила час: краще, мовляв, було б піти в кінематограф... Як дійсні музейщики, ви не цікавитеся життям, не живете психологією доби, а є рабами минулого.

Колесницький. І це каже моя дитина? Я, старий артист, обвинувачуюся у тому, що не живу психологією доби... А що ж це означає? Вступити на службу в чека, піти в ліс до повстанців, чи записатися в комнезам? *(Зхвильовано ходить по кімнаті. Лариса виходить в другу кімнату, Довгаль замислено дивиться на Шевченка, а Роман з роблено іронічною усмішкою не одводить очей від Алли)*.

Роман. Хай, тату, вибалакає все, що в неї там зібралось. Це ж все дуже цікаво... Так би мовити, самі себе палимо зсередини.

Алла. Жити психологією доби, це означає нести в своїй праці, виконувати своєю творчістю дрібку тих велетенських завдань, що лежать на нашому поколінні. Повторюючи в невдалих копіях творчість минулого покоління, ми тим самим засуджуємо свій театр на загибель. Що дало наше покоління театру? Чи дало воно нашому поколінню глядачів пережити хоч частину тих емоцій, над розв'язанням яких б'ється воно, в особистому, класовому й загально-громадському житті. Тебе, тато, я не обвинувачую: ти виконав чесно свої обов'язки.

Твоя доба утворила демократичний побутовий український театр. Ви були творці й будівничі, за це вам честь і слава! Але що роблять тепер: тепер гадають, що придбають слави тим, що будуть виконувати старі ролі європейських п'єс...

Лариса (*підходячи до сестри*). Схаменися! Невже ти гадаєш, що на кону українського театру тільки й можлива романтична ідилія, горілка, вареники й гопак... Сестро, я не пізнаю тебе! У твоєму голосі я чую ворожі нотки... Величезними зусиллями ми намагаємося піднести театр наш до рівня європейської культури. Ми знесилені морально, голодуючи фізично, невизнані й непризрані суспільством, не кидаємо дорогої справи, не зважаючи ані на що простуємо до наміченої мети з певністю, що колись то нас зрозуміють, оцінять і визнають.

Алла. Даремно! Задурно надриваєшся! Європейський театр переживає ту ж, як ще не більшу кризу, що й наш. Не підносите ви, а скидаєте й з тої височини, на якій його застала революція. Ваша європейзація є одночасно буржуазцією українського театру, що донині був демократичним, тоді як треба зробити його класовим, пролетарським... А це значно лекше.

Колесницький (*махнувши рукою*). Ну, вже добалакалася... Про це ще будемо мати час поговорити, а зараз слід одпочити.

Роман (*зхоплюється*). Е ні, кидати такі образи не можна! Я кличу Аллу до товариського суду... Це є зрада! Це—ганебний вчинок! Треба відповідати за те, що кажеш... Мало того, що Алла кинула український театр у найскрутніший час, мало того, що зрадила нашу українську культуру, вона ще кидає нам одно обвинувачення за другим...

Лариса. Цілком приєднуюся до Романа.

Колесницький. От вже й посварилися: ранок вечора мудріший. Лягайте спати, а завтра розберемося... Ну, що ж такого, що наказала більше, ніж слід: вона ж не чужа...

Роман (*палко*). Від своїх напад найстрашніший, образи найдошкульніші. Я скликаю членів артистичної громади: цього так не покину.

Алла. Я бачу, що у вас стежать за промовами навіть у своїй рєдині... Ха, ха, ха. Коли так, то ночувати у вас я не маю жадного права: комуністка є одрізана скибка... Ходім, Гершку, переночую у вас!

Колесницький. Ну, це вже дурниці, цього я не дозволю... Раніш, ніж ти стала комуністкою, ти була моєю дочкою і нею зосталася...

Роман. Алла комуністка!.. Як це?..

Довгань. І я теж належу до них!

Роман. Ну, коли так, то я одмовляюся від своїх слів... Коли вже ви стали комуністами, то мені цілком байдуже,

щоб ви не казали... Я ще себе остільки поважаю, що не рахую потрібним приймати до уваги комуністичні базікання...

Довгань. Одначе, зважуйте, Романе, те, що кажете, це не завадить пам'ятати європейцеві. Ви, Алло, йдете?

Алла. Так, іду! Тату, можна вас поцілувати? *(одягається. Батько машинально допомагає).*

Колесницький. Ще питаєш? Куди ж ти підеш, змучена подорожжю? Зостанься...

Алла. Ні, я піду... Так буде краще... *(цілує батька кілька разів).*

Гершку, беріть, чемодани!

На добраніч! *(виходять).*

Колесницький *(безпорадно)*. Романе, Ларо, чом же ви не затримали? Вигнали в дощ, в холод, вночі на вулицю.

Роман. Не турбуйтеся: вона комуністка, переночує цю ніч у Гершка, або ще де-інде...

Хіба інша пішла б?

Колесницький. Ларочко, вона ж сестра тобі і така змучена... Невже тобі не стало жалько її?

Лариса *(зневажливо)*. Я досить є патріоткою, щоб не мати жалю до зрадників моєї батьківщини.

Завіса.

Д І Я 2-га.

Через півроку по першій дії.

Кімната Алли в жіночій комуні. Ліжко залізне, закрите червоною плахтою. На стільці коло нього купа книжок і газет. Стіл завалений книжками. Там же у шклянці пучок пролісків. Шафа. Коло дверей вішалка й рукомойник.

Роман *(нервово ходить по кімнаті)*. Коли ж буває вдома товаришка Алла?

Маруся. До шости годин вона працює на шкіряному заводі. Додому приходить в пів на сьому. Обідає, а після йде в школу для дорослих у венеричну клініку. О десятій годині вечера вона завше дома.

Роман. Я її родич: вона давно не була, і батько й сестра турбуються за її здоровля... Як вона почуває себе?

Маруся. Не знаю... Ходить працювати—певно здорова. Праці в неї багато тільки: мало й бачимо її через те. Сумна тільки чогось.

Роман. Сумна кажете?

Маруся. А може то її така вдача...

Роман. Е, ні... Раніше весь день було співає, наче жайворонок... А як вона реготалася. *(Маруся виходить).*

Роман ходить по кімнаті замислено. Зупиняється перед столом. Бере одну, другу книжку... Перелистує й кладе назад. Обережно підходить до ліжка і крадькома цілує подушку.

(Маруся увиходить знов).

Маруся. Може напишете їй записку? Ось блок-нот і олівець.

Роман. Ні... Перекажіть, що був артист по дорученню батька, який прохав його провідати. Пробачте *(виходить)*.

Маруся. А який гарний мужчина.

(Входить Довгань).

Довгань. Оце так правду мовили, товаришко. А придивіться до мене, то ще й зовсім закохаєтесь.

Маруся. Звідки ви вродилися?

Довгань. Як і всі люди, моє серденько! Так дуже я гарний? І давно ви це помітили? *(бере за руки. Маруся пручається)*.

Маруся. Тю, на вас!

Довгань *(голосно)*. Нічого, я напишу записку... *(сідає до столу й пише, після робить кілька кроків по кімнаті)*.

Входить Алла у свитці й червоній хустці на голові. Замислена. Роздягається. Вішає свитку. Вона в товстій селянській сорочці й темній ситцевій спідниці. Раптом побачивши Довганя й Марусю.

Алла. Це ви... Я так замислилася, що й не примітила... Пробачте, я ляжу—страшенно втомилася, а ще ж бігти в школу до венериків, а після писати справоздання женвідділу *(витається на ліжкові, закидає руки за голову)*.

Довгань *(ховає очі, ніяково)*. Я на хвилинку. Зайшов попередити, що завтра засідання Літкомісу... На вас будуть чекати. Я вам не заважаю?

Алла *(втомлено)*. Ні трішки: я не звертаю на вас уваги. Хочете, на столі нові видання—є цікаві речі.

Маруся *(виходить)*.

Довгань *(зрадівши)*. Охоче прогляну *(сідає, дивиться газети)*. Яким темпом йде пролетаризація вашої душі? Фізично. Я бачу це досить дорого вам коштує...

Алла. Не так то вже й дорого... Праці багато, а головне багато цікавих спостережень, що змінює мої старі погляди. Сором признатися: ми, інтелігентки, не знаємо зовсім робітниць... Який багатий психологічний матеріал—робітничка жіноча молодь!

Довгань. Виходить, що ваша праця на заводі має на дуже довгий час ростягнутися. Чи доцільно це?

Алла. Ви ж знаєте, що це мені потрібно для себе самої: мушу стати пролетаркою цілком, а для того маю ґрунтовно перевиховати себе саму.

Довгань. Два місяці на тютюновій фабриці і чотирі місяці вже на цій... Для більшості наших товаришів півроку як раз задовольняючий термін... Для партії в наш час це є розкішшю: потрібні кращі сили для більш відповідальної праці.

Алла. Ні, менше, як ще півроку, не закінчу усього наміченого... Маєте допомогти мені в цьому, любий Гершку!

Довгань. Мене турбує ще й друге: останні часи ви почали зле виглядати...

Алла. Цікаво, Гершко в ролі ніжного опікуна. Залиште,— це вам не пасує! *(регочеться)*.

Довгань. До побачення, товаришко!

Алла. До завтраго! *(Довгань виходить)*.

Голос за дверима. Можна до вас, товаришко Алло?

Алла. Прошу.

Марта. Я—Марта... Пам'ятаєте Павла, що забито на польському фронті, так я його жінка *(ніби одважуючись)*. Бачите, ваше обличчя мені дуже подобалося тоді, як Павло мене з вами познайомив... А тепер мені треба порадитися, а ні з ким... Ви не будете нічого мати, що за порадою я вирішила звернутися до вас?

Алла *(зворушено й зацікавлено)*. О, це мені тільки приємно.

Марта. Бачите, тоді, як Павло поїхав на фронт, я саме чекала... дитину. Маю Василька вже двох років. А тепер, чорт знає, що зі мною коїться. Розумієте?

Алла. Ні, не розумію ще... *(усміхаючись)*.

Марта. Як я любила Павла—про це нічого вам казати. А коли дізналася, що він забитий—трохи не померла. Та коли б не Василько, то й померла... Чесно, по правді кажу. І зараз люблю Павла... Але, чорт його знає, що зі мною! Розумієте? Ісаак каже, що кохає мене і що на здоров'ї одбивається погано, коли жити без чоловіка і що вічне кохання—буржуазні витребеньки, а по пролетарському є тільки здорове кохання. Розумієте? Ісаак каже, що ніякої зради Павлові я не зроблю, коли буду йому, Ісааку, за жінку, бо від Павла—кістки в землі гніють, а Ісаак та я молоді люди й здорові, і що я можу любити Павла скільки хочу, бо то не пошкодить нашому кбханню. Розумієте?

Алла *(весело)*. Тепер, Мартусю, все розумію.

Марта *(сумно, повагом)*. А от я так у цьому нічого не розумію... Адже ж я зражу Павла? Та й Ісаак мене, очевидячки, не любить, що не ревнує до Павла. І як я скажу Василькові, коли він виросте, що я не зосталася вірною його батькові.

Павло віддав життя революції, а я його зражу. І коли у мене є зараз вагання якесь, то що ж я є за жінка: невже я не по-справжньому любила Павла, або є распутницею?.. Чорт зна що!

Алла. Ви б зрадили Павла тоді, коли б він був живий та кохав вас, а ви б його дурили. А зараз, як гадаєте, потрібно ваше кохання йому? Це справа тільки Павлова, що він віддав своє життя революції: яке відношення має до цієї офіри ваша йому вірність?

А Ісаак хіба не був би ідіотом-власником, коли б мучився сам і вас мучив би тільки за те, що ви маєте світлі спогади про своє кохання до чоловіка, що загинув?.. Василько є син комуніста, що загинув в боротьбі, і коли ви його виховавте сміливим комунаром,—він ніколи не буде вимагати від вас брехливих чеснот жінки рабині капіталістичного ладу. А те, що у вас є вагання, свідчить тільки про те, що дуже міцно прищеплена вам рабська мораль і ніщо інше...

Марта. Моя чудова, моя рідна, як ви легко й просто росплутали те, над чим я билася вже кілька тижнів. На заводі вас звать «комуністка - Соломон»—це правда. Але по щирості скажіть: ви не дивитеся на мене, як на легковажну, роспутну жінку? Іменно ви!

Алла. Чом же іменно я?

Марта. Бачите, мені ніяково було йти до вас з такою справою: ви така ідеально-чиста, що не маєте й не знаєте нічого, крім громадських та революційних справ!

Алла. Що це вигадуете?

Марта. Так про вас кажуть товариші, що давно вас знають.

Алла *(сміється)*. Не вірьте, адже ж я вже не молоденька, коли це питання може стояти так гостро, як, наприклад, у вас, моя люба. Та й тільки всього.

Марта. Е, ні... Ви особлива. Ну, я піду. Ісаак мене на розі чекає. Я йому сказала, що йду радитися з вами. Певно хвилюється дурненький, е, ні, він у мене розумний. Розумієте?

Алла. Розумію, моя хороша, і щиро бажаю вам повного, спокійного щастя *(цілує жінку у вічі і та радісна зникає за дверима)*.

(Входить Маруся).

Маруся. Ось записка, що сьогодні у венериків лекцій немає: хтось до них приїхав з ревізією чи оглядати *(дуже ласково)*.

Алла. Маю несподіваний одпочинок: як же це чудесно. Уявіть, можу лежати, читати, думати і, головне, бути вдома, бути сама!

Маруся. А хіба вам не нудно самій?

Алла. Ні, Марусино, я змалечку звикла до цього.

Маруся. Мушу бігти, Ганна кличе... *(закриває двері)*.

(Раптом стукають у двері).

Алла *(зсовує брови)*. Прошу.

Роман. До вас можна? *(увіходить)*.

Алла *(здивовано, різко)*. Як це ви?

Роман. Чом так незадоволені, хіба мені не можна прийти до вас? А до того я й не сам. За півгодини тут буде тато: він зайшов по справі недалеко.

Алла *(оволодіваючи собою)*. Кого б не здивувала ваша візита до комуністки, яку ви так... ха, ха, ха... зле висміяли й так гостро докоряли...

(Встає з ліжка й сідає коло столу. Роман проти).

Роман. Залишмо! Це не те... Все не те... Я прийшов до вас вяснити. *(Рішуче)*. Так, вяснити наші відносини.

Алла *(помірковано)*. Ви є чоловік моєї сестри, я забула, як називається ця ступінь родства і зовсім не знаю, які юридичні права цього родства.

Роман. Покиньте глузування і не час йому. Алло! *(урочисто)* Алло!.. Скажіть мені, як назвати таке почуття, коли всі вільні думки коло однієї людини... Коли примушуєш себе думати про вас інше, бо без примусу—думки коло неї. Коли живеш тільки надією ділити з нею своє життя... Коли починаєш відчувати, що можеш зненавидіти всіх, що оточують тебе самого й її, як невірних розлучників. Як назвати почуття, що живиться лише мріями, лише надією і непереможною упевненістю, що те ж саме переживає й вона; це почуття, що віддалік ставить людину на височінь ідеалу, а тільки побачиш її в одній кімнаті, почувеш голос... щоб проти волі починав їй казати якусь нісенітницю і часто ображаючого характеру.

Алла *(насмішкувато)*. Що ж маю сказати. На мою думку, ваше почуття є явно паталогічне,—я б порадила звернутися з цією справою до лікаря-психіатра і найкраще було б вам може полікуватися гіпнотизмом...

Роман *(зхоплюючи її руки, прилушено)*. Ви не смієте глузувати... не смієте... Що болить мене болить і вам. Геть крутість! Мої мозки заплуталися в думках про вас. Мої мрії, надія,—вся моя істота хвора на це чуття... Я не мушу далі терпіти це, не маю права витратити так багато часу на це... Кажіть же, кажіть, ну кажіть же.

Алла *(покійно)*. Те ж саме переживаю й я.

Роман. А де ж вихід з цього?

Алла. Я вже сказала: звернутися до психіатра-гіпнотизьора.

Роман. Знову глузуєте?

Алла. О, ні... Це моє переконання. Ви — рідний і ворожий. Коханий і ненависний. Коли я зустріла вас, я в вас відчула першого чоловіка: до цього часу в мене були родичі знайомі, приятелі, друзі, товариші, але ви були тим, з ким я почула себе жінкою вперше. Не розуміючи, не аналізуючи, покохала вас... Але й для кохання потрібні сприятливі умови. Для мого чуття умови були надто несприятливі і не дивно, що воно не мало можливості розвинути в сильне й дуже здорове кохання, його було скалічено. З самого початку скалічено... І це калічене стало мені дорогим.

Роман. Стало вам дорогим?

Алла. Так. Дорогим. Але ж воно є калічене, а тому не належить до реалізації.

Роман. Але чому ж, чому?

Алла (*переконуючи*). Бо калічні чуття реалізовані дають все, крім задоволення якого б то не було... Воно, це чуття, стає тяжким прокляттям в особистому житті, дає підставу для неврастеничних хвороб, гістерик... Е, та що тут казати: ми ж це відчуваємо чудесно й самі.

Роман. Неврастеніки ми, наше чуття гістеричне, але ж кожний кохає так, як здолає: ми в тому невинні. Ми кохаємо,— і поки це чуття не реалізуємо в нашому житті,—обов ми мусимо бути викреслені з тих, що творять життя суспільства. Ми лише формально є робітниками, бо наша праця зараз має нікчемну продуктивність. Зрозумійте, що найбільше енергії ми витрачаємо на боротьбу з своїм чуттям!

Алла. Нам зостається тоді знищити це чуття.

Роман. Але ж уся моя істота протестує проти цього. Та ще й чи можливо це... П'ять, ні, чотирі роки живе це чуття, живе проти бажання нашої свідомості і що ж маємо? Коли ви мене запитаете, коли я вас кохав більше—вперше чи тепер—я не вагаючись відповім—тепер!

Алла. Залишимо цю розмову. Почекаємо далі. Я не вірю, що немає виходу.

Роман (*нахиляючись до неї*). Чому ж залишимо. На що ж це нам чекати?

Алла. Хоч би тому, що мій розум проти цього!

Роман, Ха, ха, ха, розум проти серця!.. А в мене серце проти розуму. (*Обіймає її й наближує обличчя до її обличчя*).

Алла. Ні, ні, ні за що! Ти маєш жінку й дитину!

Роман. Яка моральність. Що тобі за справа до жінки й дитини?..

Алла (*вириваючись і стаючи на другому кінці кімнати*). Твоя жінка—моя сестра!

Роман. Вона тому моя жінка, що є твоя сестра!

Алла (*знесилено*). Яке ж ти мав право таке вчинити з нею? Як смів, рятуючи себе, губити іншу істоту.

Роман. Прости... Я загубив тоді себе... Не бачив іншого рятунку: вона так була тоді подібна на тебе і... не уникала мене. В ній я кохав тебе! Так, ти належала мені, ти знесилена лежала в моїх обіймах і ти... ти маєш від мене дитину! Ти—не вона. В день жінка була чужою, але вночі зі мною була ти.

Ти погордувала мною... Раптом, наче непотрібну ганчірку викинула геть. А я один час був переконаний, що ти прагнеш стати моєю! Глузливо-гордий, холодний погляд і ця зневажливо-іронічка усмішка твоїх вуст—вони однімали в мене розум.

Алла. Краще нам зараз розійтися—у мене більш немає слів, а думки в огні.

Роман. Ні, розійтися так... Коли ти мене кохаєш... *(переймаючи очима її рух)*. А все одно як!..

Коли кохаєш, то хоч єдиний раз... єдиний...

Алла. Геть, в тобі каже не чуття, а самець!..

Роман *(болізно)*. Нащо ж так... грубо?!

Колесницький *(поспішаючи)*. А ось і я... Пробач, зірочко, спізнився... *(дивиться на обох)*. Ото вже ви посварилися! І як ви це вмієте досконально робити? Кожний зокрема—наймиролюбніша істота, а як зійдуться вдвох, обов'язково погризуться. А я, признатися, не вірив, що застану тебе вдома.

Алла *(вона допомогла роздягнутися старому, обійняла й кілька разів поцілувала)*. Сьогодні вдома я цілком випадково.

Колесницький *(до Романа)*. Так значить Аллочка одмовилася? Дуже прикро, дуже прикро!

Алла. Від чого?

Роман. Ні, тату я ще нічого не казав...

Колесницький. Не казав і вже посварився? Ну, я скажу, що з тебе кепський дипломат... Ще сьогодні ж переконував, що згода Алли для нашої справи—все.

Роман. Від цих слів не одмовляюся: з артистичним хистом, з вмінням керувати й підчиняти собі, нарешті з її талантом захоплювати всіх тим, чим горить вона сама...

Алла. Про кого це?

Колесницький *(урочисто)*. Це все про тебе!

Роман. Алло, не дивіться ж так!.. Ваш погляд збиває мене... Які б не були наші особисті відносини: станьмо вище. Театр гине... О, коли б ви знали ці мучення, що кривавими поразками ятрять душу сучасного артиста-громадянина. Коли б ви, ви, що й самі пережили ці страждання, не кинули трупу в найтяжчий її час...

Алла *(складаючи руки на грудях)*. То що б же тоді було?

Роман. Ви б могли стати нашою Заньковецькою, ви б засяяли в нас Комисаржевською, ви б дали нам українську Дузе наших часів! Ви не знаєте своєї сили, свого талану...

Колесницький. Слухай його, Алло, не як родича, не як товариша, але тільки як громадянина-артиста!

Роман. Український театр гине... З кожною новою виставою губиться його велике громадське значіння... Справедливо: порвані гарячі нерви, що єднали раніше артистів і глядачів... Гине мистецтво... На глум віддається те, що героїчними зусиллями утворили наші батьки й діди.

Колесницький *(піддакує, втирає очі, стежить за обличчям Алли)*. Правда... Свята правда. Чужі й непотрібні

ми громадянству. Раніше український артист був визначним громадським діячем... (*гордо випростовується*). Ми були народними трибунами! У будні панському ми розбуркували людей. На своїх плечах несли ми весь тягар революційної пропаганди... Е, та що ж я буду казати... Хіба ти не моя дитина? Хіба не виросла ти за лаштунками театру. Не переживала з нами всього цього? Пригадай, як ломився театр від глядачів і якою бурею оплесків закінчувалися наші вистави...

Роман. Українське мистецтво в багні. Тисячі аматорів-недотеп ганьблять своїм виконанням мистецькі твори. Немає серед сучасних артистів визначних талантів. Вбогі ми... Душею, серцем злидарі...

Алла (*обурено*). Коли б Комисаржевська не вмерла, була б вона, так само як і моя сестра, продавала б на губхмарі свою спідницю, щоб купити собі їсти... Або... тинялась закордоном!..

Роман. Ви натякаєте на тяжкий матеріальний стан артистів, але скажіть, коли українські артисти не голодували? Ви самі в яких умовах провели своє дитинство... І коли б не дід, хіба скінчили б ви гімназію й університет? Ні, не те...

Алла. Я теж не тільки в цьому бачу причину занепаду... Але ось візьмемо мене! (*хвилюючись, з болем протягає руки*). Ви кличете мене на... Ви докоряєте мене в зраді... Але хіба ж легко було мені кидати ту справу, яка є частиною мого я? Найкращою й найчистішою часткою моєї істоти. Заньковецька, Комисаржевська, Дузе... Вам відомо, що ці наймення для мене означають. Але що ж я маю робити, коли я живу в цю переходову добу... Моя драма не є лише моя!

Я кинула театр не тому, що праця артиста не оплачується і зовсім не через те, що громадські почуття в мені атрофіювалися,—ні... але тільки через те, що побачила, переконалася... що я є артистка без ампула, без ролів!

(*Від приливу душевних страждань*). Мені забракло матеріалів для моєї творчості... О, чи ж знають це звичайні споживачі-людиці... Чи ж зрозуміють ці страховісні, надлюдські страждання мистця, що боліє, корчиться, гине в розпачу від того, що свої ідеї він не зможе втілити в образи.

Уявіть ваятеля, перед очима якого носяться грандіозні образи величних ідей, а він... він не має не то мармуру, але й звичайнісінької глини, зате навколо нього гори... піску. Чого вартий геніальний маляр без фарб?.. Ця трагедія... Трагедія творця, безсилою породити те, чим вагітна вся його душа, ціла істота, ця трагедія остільки велична, що й досі людскість не знайшла для цієї теми генія-співця. (*Провела руками по волоссю*). З суто-дитячою впертістю ростравляєте ви цю боляче-криваву рану мого «Я». Погляньте навкруги, хіба не вражає вас те, що переважна більшість суспільства

примушена робити те, про що раніше не мали поняття. А самий людний термін української системи освіти є хіба не «кваліфікація»? Діяч без ролів, або виконавчі чужих ролів—ось те, чим характерне наше культурне життя. Пролетарська революція, наче страшна буря, переплутала всі трупи й театри: і немає нічого дивного, що трагік кривляється арлекіном у цирку, клоун виконує ролю драматичного артиста, ті ж, що не можуть грати чужих ролів, пішли з театру геть...

Роман. Та чому ж чужих ролів? Ваші Винниченковські ролі, Гавптмана, Ібсена—в них же сяв і переливав дивними самоцвітами ваш талант... Пригадайте, ще у 18 році ви приводили в екстаз цілий театр...

Довгань *(увиходить. Якийсь час стоїть на порозі прислухаючись. Усміхається в ознаку, що зрозумів)*—Ага, прийшли до Алли спокусителі... У біблій спокуситель завше був один. *(Подає руки, сідає в куток, насвистуючи „І будеш ти царицею мира“)*.

Алла. Що ж, у вісімнадцятому році в театрі переважала інтелігенція і маси були під сильним її впливом. Для тих глядачів я була на кону активною силою, що звязувала їх з інтелігенськими традиціями духовного життя Європи...

Колесницький. А тепер? Тепер хіба не могла б продовжувати свою працю... Твої ролі не мають в трупі виконачки й досі, що вповні замінила б тебе. *(До Довганя)*. Е, та киньте ж, на милість, нас освистувати.

Роман. Коли так мислити, як ви, то ми всі мусіли б тікати закордон, або ж покинути театр. Але чомусь цього не чутко, ось і в Росії: і Шаляпин співає, і «художники» продовжують свою діяльність та й інші великі артистичні наймення дореволюційних часів прикрашують оголошення сучасних театрів. Чому ж ти мусиш піти?

Алла *(гірко)*. Який же Шаляпин громадянин? Не розумієте ви... Ну, як краще пояснити вам? Я не хочу працювати в музеї, не хочу побільшувати своєю працею експонатів кунскамери минулого... Я не тільки артистка, але й громадянка!..

Колесницький. Постривай, доню... Пригадую собі той день, коли ти скінчила вищі курси і як тоді тебе умовляли вчені, українські вчені, не кидати наукової праці... Пам'ятаєш, старий Гловацький казав, що українська культура стоїть ще на низькому рівні, порівнюючи з вільними культурами інших націй. Тоді він вказував, що твої студентські наукові розвідки є чималим досягненням української науки, але що ти тоді відповіла... Пригадай? Ти сказала: я — громадянка і мушу йти туди, де бракує культурних сил. І стала артисткою. А зараз... Зараз во ім'я якої культури, кого й чого ти кинула—українське громадянство, культуру, науку, театр і... нас... мене старого... *(безсило схиляє голову на руки)*.

Алла. Пробачьте, таточку, я сказала неправду і мушу виправити себе (*Колесницький підводить голову*). Це буде так, я — громадянка, а не тільки артистка! Во ім'я чого, питаєте ви? Во ім'я великої вселюдської культури, що підніме на недосяжну височінь життя всіх пригнічених, поневолених... Во ім'я тої культури, що знищить не тільки все принижуюче людину, але високими чуттями замінить рабські чуття в людських душах... Я всю себе віддала тим, хто не тільки марить, але й бореться й утворює радісне й прекрасне життя людей.

Колесницький. Ти зрадила батьківщину, ти виправдуєшся тим, що Всесвіт заступив в твоєму серці нашу безталанну Україну... Слепа, прозри! Глуха, почуй! Чи ж знаєш ти, що тебе я мусів би прокляти...

Роман (*страшно хвилюється*). Навіки одреклися від театру?

Алла. Ні, коли в репертуарі його я знайду собі ролі... А це може бути тільки тоді, коли український театр знову стане революційною трибуною для народу...

Роман (*гірко*). І це є громадський вчинок: кинути справу поки бракує сил, а коли надлюдськими зусиллями ми збудуємо новий театр, завоюємо йому почесне місце, тоді на готове... Прийдете ви... громадянка!

Богато маємо ми таких громадян...

Довгань. Погляньте, Романе, на Аллини руки: вона шукає не теплого, не готового місця і, найменше, почесної ролі.

Роман. Ха, ха, ха. Грає сумлінно ролю робітниці пролетарки і навчає грамоти сіфілітиків... Дійсно посильна громадська діяльність висококультурної Алли Колесницької! Ха, ха, ха! Ходім, тату, нам тут немає чого більш зоставатися...

Голоси. Стукіт в двері. І, не очікуючи відповіді, вбігають Ліда Краснівна і Одарка Іваненківна.

Обоє разом. Ага ви тут... Кирило Петровичу... Романе Васильовичу... Ох, який жах! Як далеко ми бігли... І хоч би один візник!..

Довгань (*стає перед ними суворо*). Помовчіть трохи. Готово? Ваше слово Лідія Іванівна.

Лідія Іванівна. Сидимо ми з Одаркою Федорівною і латаємо свої туалети для «Нори», коли це міліція, червоноармійці, чекісти... З рушницями, револьверами... Ось такі страшні звірюки (*всі збентежені, переглядаються; Роман зхопився за голову*).

Довгань. Помовчіть... Ось сядьте. Дайте, Алло, їм води. Тепер відповідайте на питання. Давно це було.

Лідія Іванівна. Дві години позад.

Довгань. У кого зроблено труса?

Лідія Іванівна. У Койнашів... Там і наказ є про арешт Романа Койнаша, отамана повстанців... Їй богу, чула як так назвали Романа Васильовича! А вже трус робили— геть чисто скрізь лазили. І на горіщі були і в печі комін розвалили... Все—все передивилися...

Довгань. А знайшли що.

Одарка Федорівна. Ящик з порохом. Не знаю скільки револьверів. Дві рушниці. І ще червоненьку скриньку з паперами. Якусь печатку... *(при цих словах Роман весь застигає від жаху)*.

Довгань. Після докладно розкажете... Вони вже поїхали? Тільки на питання відповідайте...

Лідія Іванівна. А вже ж. Ларису Кириловну з Васильком забрали, Оверкову, Мокривців обох і Непийводу... А Лариса Кириловна страх як убивалася: всі Васильочкові пелюшки намочила саме в ночовках, не було з чим їхати, ми дали їй дві серветки...

Одарка Федорівна. Ларису Кириловну взяли в заклад за Романа Васильовича...

Роман. Мушу йти... Лариса й так нездорова... Дитина маленька... Прощайте...

Алла. Поясніть... Чом у вас зброя? Яка печатка?

Роман. Бо я не тільки артист, але найперше громадянин! Іншою, зовсім іншою спекуляцією займався я... І не кидав своєї справи. Зрозуміли, Алло! Одною рукою озброєно боронив, а другу дбав, творив... Прощавайте!

Колесницький. Ідеш? Помри, як лицареві належить Прощай сину! *(Тримтячими руками обіймає, хрестить, цілує)*.

Роман цілується з Лідією Іванівною, Одаркою Федоровною. Довгань після вагання руки не подає. Алла стоїть в кутку в напруженому чеканні. Руки її зкладені на грудях. Міцно стулені уста.

Роман. Прощайте, Алло! Щастя вам доля... *(очікуючи)*. Невже ви не подасте мені й тепер свою руку, не поцілуєте, як брата...

Алла. Це ж буде брехня. Вороги ми з вами... А поцілунком сестри ви ж знаєте мої губи вас не втішать... Ідіть своїм шляхом—ви самі його вибрали.

Роман. І більш нічого не скажете мені, Алло?

Алла. Я так багато вам сьогодні наказала.

Роман. Ні одного слова привіту, побажання, співчуття в-останнє не одержу від вас.

Алла. Робіть те, що каже вам ваше сумління. І хоч провалля роз'єднує нас, але в цю хвилину я вас поважаю. Прощайте!

Роман. Прощайте всі! *(виходить)*.

Всі з жахом дивляться йому в слід.

З а в і с а.

ДІЯ 3-я.

Через півтора роки після другої.

Вечір листопаду. Кімната першої дії. З неї зникли стильові меблі, портрети, рушники та інші окраси. Два великих залізних ліжка і третє мале дитяче. Грубо сколочений стіл з необтесаних дощок. Дві табуретки. Кілька ящиків. На залізній пічечці вариться страва, навколо куховарське начиння. Через кімнату протягнута двічі бичовка, на ній сохне випрана білизна. На тому ж самому місці, але без рушника, серед семи лаврових вінків висить портрет Шевченка.

Лариса прасує на столі. Коло неї гора випрасованої й складеної білизни. Худа і змарніла. На одному з ящиків їсть з миски Колесницький. Він зовсім сивий, обірваний.

Колесницький. Дивлюсь я, пташко, на нашого Шевченка... У цій парні й копоті псуються фарби та рама. Шкода дивитися... А оце зустрів мене Літахін і казав, п'ятнадцятьмільйонівзапортрета дадуть...*(Дивиться на Ларису. Обережно.)* А в нас він висить так собі, ні до чого... Як і он ті вінки... Романтичний сантименталізм і більш нічого...*(Глянув на дочку і мерщій схиляється над мискою).*

Лариса. Портрет, що піднесло вам громадянство в тридцятилітній ювілей письменницької й артистичної діяльності, став зайвим... А наші любі, дорогі лаврові вінки...*(Підходить зворушена до стіни).* Он той, самий найбільший, ти приніс у Петербурзі за виконання ролі Возного й одяг його трьохлітній Аллочці на голівку, вона з ним і заснула. А той другий ти одержав за Софрона Жмудя... Ось неньки-небіжчиці за ролю Наймички. Мій—за ролю Нори—пригадуєш? І Романа... за... жандармського полковника... І Аллочкин... Ти кажеш,—романтичний сантименталізм? І де таких слів навчився мій старенький тато? Та то ж є наші живі символи. То святощі нашої родини... Ці сім вінків дано не в один рік, не в одному місці... Це сім артистичних драм... Я, пригадую, грала «пушисту самочку», а Алла—Катрю, Роман був Зінько... О, що я тоді пережила.

І після вистави Катрі піднесли студенти цей вінок... А Роман саме тоді... Я не сподівалася. Не вірила очам. А він, Роман... вперше, по-справжньому сказав, що від мене залежить його рятунок... Катря одержала вінок, а я—Романа... І цей вінок ти хочеш продати в бакалійну крамничку!? О, тату!...*(прислонюється до стіни і плаче беззвучно).*

Колесницький. Ти тільки не плач... Хіба я що казав, все ж буде так, як ти, крихітко, хочеш...

Лариса *(знесилено махнувши рукою)*. Не те... Не на тебе я жалкую... Тільки на долю... Хіба не розумію я... Тільки, чом же на нас все?.. Вже не сила терпіти *(ридає беззвучно)*.

Колесницький *(підходить до дитячого ліжка)*. Спить хлопчενя... Іч, який рожевий уві сні. Спи, спи, рідна крихітко, тобі хороше, радісно!

Лариса. Тату, не розбуди... він має спати ще цілу годину.

Колесницький *(ніби байдуже)*. Я—нічого. Мені здалося тільки... Ага, я й забув тобі похвалитися: бачив Гершка. Він щось крикнув, засміявся: ніби сьогодні буде в нас, чи щось інше...

Лариса *(автоматично повертаючись до праці)*. Що ж саме? Хороший цей Гершко... Сердечний... І комуніст... О, нащо він комуніст?... Та хіба він один? Мушу ненавидіти їх, проклинати, мститися... Але вони ж є найрідніші мені, найкоханіші, такі ніжні, безмежно ніжні, й чулі... І це найтяжче. Невже наше покоління не вмів ненавидіти, не знає таємниці лікувати своє горе лихою помстою?... Таточку, в нас... в нас немає гордості. Нікчемні ми... Злидні тілом і духом.

Колесницький. Ні, це не так... Я не знаю як пояснити, але не так.

Лариса *(скидає випрасоване)*. Ось сорочка, яку я випрала, висушила *(тут показує на бичовки)* легеньми своєї родини, викатала й випрасувала, за цю працю я одержу за неї двісті тисяч... Ясно? Просто? Але ось... в мене забили чоловіка... Ростріляли, бо він любив Україну, бо він хотів бачити батьківщину вільною, щасливою... Ростріляли вороги. Але чому ж я... Чому ж я не можу ненавидіти їх? Чому?... Хто мені відповість на це?! Хто?

Колесницький. У цьому трагедія революції, крихітко. Я старий, нічого мені не боязно... Ти гадаєш здригнулася б моя рука? Ні, слово честі! Але є щось велике в моїй душі, що не дозволило мені зробити цей крок... А це було тоді, півтора року тому. Я знав, що тобі буду тільки в заваді, і життя не манить мене, а все ж чую... тут чую... що права не маю *(постояв кілька ментів, підняв очі й поглянув на Ларису, похитав головою)*. Ну, крихітко, спасибі, що обіграла й підгодувала, піду кінчати: вже небагато й зосталося.

Лариса *(беручи утюг в руки)*. Ідять, тату, та й, мені треба поспішати, на вечір маю скінчити *(глянула у вікно)*. А дощ не перестає, у тебе ноги сухі?

Колесницький. Сухісінькі! Ну, де мій струмент? *(бере сокиру й виходить)*.

Лариса прасує замислившись. Мовчить. Витирає очі. Дивиться в один бік. Після, очунявши, працює жваво, похопливо. А там знову починає повагом, повільно, ледве-ледве водить утюгом і знов на який мент застигає в тяжкому замисленні. Стукіт в двері. Лариса, замислившись, не почула. Вдруге. Працює не звертаючи уваги. Стукіт втретє... У Лариси тремтять руки... Вона—вся жах. Тремтячим голосом, повернувшись до дверей.

Лариса. Увійдіть.

Алла. Я боялася, що вже нікого немає. Пробачте, можна бачити Ларису... Сестричко, рідно, прости!.. *(кидається до Лариси, та ставить утюг, обома руками бере голову Алли і впивається в неї змученим поглядом).*

Лариса. Сестричко моя... Ти... Алюсю... Ти... *(ховає у неї на грудях лице ридуючи).*

Алла. Я мокра, Лапочко... Застудишся... О, моя манюня Лапочко... Знову з тобою... Цить, цить, пташко!... Цить, манюня... Ш-ш-ш-ш... Ось я скину свитку, шапку... *(Скидає їх прямо на підлогу).* Ось так... Теперички все як слід... Сядемо... *(Мовчки гладить коси сестри одною рукою, а другою підтримує її).*

Алла *(по довгій наві).* Навіки з тобою... будемо вкупі тягти життєве ярмо... От і не так буде тяжко тобі. Давно рвалася та не сила моя була.

Лариса. З нами будеш? Жити вкупі станеш? Ти думала про нас... Де ж тато? *(Встає. Хоче бігти. Оглядається).* А я сьогодні прасую цілий день і не туди, що сестричка моя іде... Подожди, тата покличу... *(біжить до дверей).* А ось і він... Тату, Аллочка наша...

Колесницький. Де вона? ...Тільки мені сказали. Де вона, моя зірка? *(Обіймає і цілує в чоло).* Спасибі, що приїхала...

Лариса. Вона, тату, назавше до нас приїхала!

Колесницький. А як же інакше? Хіба ж ми б її випустили? Ова! *(Сміється. Сильний стукіт в двері).*

Колесницький. Будь ласка!

Робітниця Маша *(слуга фабриканта, одягнута в європейсько-міщанське убрання).* А що, товариші, білизна Крамерів готова.

Лариса. Ось зараз буде готова *(кидається до столу).* Три речі зосталося випрасувати. Ось нате список і білизну. Поки ви це перевірите, я скінчу.

Колесницький *(ніяково шопотить на німе запитання Алли).* Ларочка хвора була... Після я переніс тифус, а Василькові треба і молочка, і масла, і кашки... Поки було продавали... Крім Шевченка й вінків вже нічого не зосталося. Я рубаю квартирантам дрова—підробляю. В театрі—чотири місяці не платять.

Алла *(ніби одмахуючи тяжкі думки).* Теперички буде краще. *(До робітниці).* Давайте, я вам допоможу! Ось сорочки жіночі, а ось чоловічі... Так? Кальсони... рушники... кохточки...

Робітниця Маша. А носові платки де?

Алла. Знайдемо... А ось і вони... Здається все?

Робітниця Маша. Ну й проворні ж ви, товаришко. Ви давно перете білизну? От, я покинула: теперички вільготніше служити прислугою—одробила свої вісім годин і на всі вітри. А за те їси, спиш і одягаєшся непманом.

Ви не дивіться на це вбрання: дощ надворі – ну, то й шкода доброго костюму. (До Алли). Може й ви хочете? Так по сусідству шукають покоївки, я б могла порекомендувати вас, коли хочете... А будь вона рострижди проклята ця гидота! Покиньте! От чистого серця

Лариса. Ось і все... (кладе зверху і зв'язує у вузол).

Алла. Спасибі, товаришко, але я маю вже посаду...

Робітниця Маша. Так може не така вільготна, тут окрема кімната, стіл і доход є...

Алла. Спасибі за ваше добре серце. А теперечки перекажить вашим непманам, що моя сестра більше не буде прати їм білизни. Згода?

Лариса. Не поспішай з цим, Аллюсю, я ще можу якийсь час: я в цій справі придбала великий досвід...

Алла. Перекажить те, що я вам сказала, товаришко.

Робітниця Маша. А ось і гроші: сім мільйонів вісімсот п'ятьдесят... Прощайте!

Алла. По всьому видно, що образилася дівчина, а шкода – добра, очевидячки, душа.

Довгань (з чемоданами). Звичайно, я добра душа, а як же то інакше! Доброго здоров'ячка, Кирило Петровичу, Ларисо Кириловно і ви, Алло... А де ж малий мій приятель?

Колесницький. Спати зволють. Що це ви у чемоданоноси пошилися?

Довгань. При Аллі Кирилівні состоїмо... Господиня моя, чим я при вас состою? Просуфльоруйте мені, будьте такі ласкаві..

Алла. У артистки без ролів ви состоїте теж без усякої ролі! Добре, що ви принесли мої чемодани: там є дуже смачні речі... А те, що ви прийшли, теж добре, бо нам треба порадитися про де-які справи.

Довгань (просяяв). Стільки щастя на мене, що я боюсь... Може роля знайшлася мені?

Лариса (щиро). Ви, Гершку, маєте ролю щирого, улюбленого друга нашої родини, — чи задовольнить тільки це ваш гонор?

Довгань. Над всяку міру! (Цілує у неї руку). Дозвольте, як сестрі...

Колесницький. Коли я лежав хворим, то найчастіше бачив я над собою стурбоване ваше обличчя... обличчя вірного друга.

Довгань. Не слухайте, Алло, благаю вас!

Алла. Невдячний, ви одержали давно те, чого почали благодати так жалібно допіру.

Довгань. Благодать тільки у вас. Але це, нарешті, нецікаво. Краще розкажіть, де ви були майже рік? Що робили? Як робилося Вам? І в яких чинах і орденах приїхали до нас? Це ж цікавить не одного мене...

Колесницький. Справедливо!

Лариса (*юрнеться до сестри*). Може ж Алюся дуже втомлена? Чи не краще відкласти доклада до завтраго?

Алла. Коротко можу сказати й зараз. За цей рік побувала я в багатьох кутках України. І робила найрізніші справи: завідувала п/відділом і в Губздраві, Наросвіті, була Завгубженвідділом і редактором газети... І робилося всяко... Часом так доводилося тяжко, що коли б змога вовком вила б, за те були менти й високого духовного задоволення. До вас приїхала я Завгубполітосвітою... Вирішила я, що справа з театральним будівництвом на черзі дня стоїть. Наш театр мусить, повинен стати, високою осяяною трибуною світлого комунізму... Театр був одною з могутніх фортець старого панування... Час вже зробити з нього фортецю соціалізму! Та фортеця мала величезний запас старих манекенів, мумій... З трибуни говорили мерці минулих поколінь. А мені мріється нова трибуна, з якої будуть промовляти до глядачів живі наші товариші, які будуть розповідати про факти сучасного життя, думки, мрії й переживання свої й близьки нам...

Колесницький. Моя нещаслива дитино! (*цілує Аллу в голову*).

Довгань. Але це ж утопія!

Алла. Ні... Але я пишу книжку, що має розв'язати ці проблеми... У тій книжці я відкрию перед усім світом трагедію мистця-артиста, що жахливо-страдницьким стогіном розриває усю історію театру минулого... Цей твір буде виправданням мого даремного життя артистки без ролів.

Колесницький (*зітхаючи*). Бідна, змучена дитино моя! (*притулює її голову до свого серця*). Сліпі ми й безпорадні перед таємничо-великим майбутнім, що всевладно й грізно диктує нам глухим завдання свої... Силкуємось зрозуміти їх! Ти права... Шляхів треба шукати!..

Алла (*відхиляючи голову, з болем*). Ні, тату... Не те. Ви шукали шляхів, а ми... На нас лежить обов'язок будувати вільний храм мистецтва.

Лариса (*замислено*). Хороше це ти сказала. Минуле покоління шукало шляхів... А ми, що родилися й зросли в тих мандрах тяжких, ми повинні будувати... Мандрівники-батьки й діти-будівничі! Сильно й красиво це звучить... Але що ж я? У кімнатці не топлено ще, і ти та й я голодні.

Колесницький. Я піду затоплю пічечку... Це я, Аллочко перебрався до Ларочки: велика економія в дровах... Через пів-години там буде тепло... (*Бере дрова, сірники, папер і виходить*).

Лариса. Треба допомогти... Віриш, безпорадний як тая дитина... (*Виходить*).

Довгань встає, прохожується по кімнаті, піднімає свитку й шапку, що лежали на підлозі, піходить до Алли. Вона сидить засмучена,

поринувши в свої думки. Зупиняється збоку. Раптом стає навколюшки, обережно бере край її спідниці й поважно цілує.

Алла. На що... це?...

Довгань (*сівши на підлогу, як стояв навколюшках*). У цьому суть моїх відносин до вас. Потягло мене виявити... Не гніваєтеся?

Алла (*сумно-замислено*). Я про це знала...

Довгань. Я так давно не бачив вас. Стоскувався... А побачив... Не на радість (*бере її руку обома своїми*).

Алла. Мусимо поговорити одверто. Мені було б тяжко, Гершку, коли б ви мали якісь надії... В мені тут... ростріляно серце... Я живу, бо є комуністкою, є вартовим революції. Мушу стояти на чатах... Ще й тут... (*показує рукою навколо*). Бачите?...

Довгань. Спасибі. Я маю перевестися кудись... А коли б був потрібним—викличете!

Алла (*з сльозами на очах обіймає його і цілує*). Спасибі, товаришу, ви зняли з моєї душі тягар.

Довгань. Ще ваші чобітки... (*цілує чоботи*). Все... Не запам'ятайте: коли буду вам потрібний, напишіть, моя адреса в губкомі буде завше (*виходить*).

Алла (*прислухаючись, як гуркнули двері*)—Пішов... Тепер навіки сама. (*Глухо*). З ростріляним серцем... Мото-рошно... Страшною п'ятою ввижається мені життя,—жадної мрії... й сутіні надії вже не буду мати я. Ростріляно моє серце... І в мистецтві ролі немає для мене... Тільки мозок. (*Ходить у тяжкій муці по кімнаті. Зупиняється перед колицкою*). Він казав—це мій син! Пророкував? (*Зхиляється над дитиною*). Так спокійно й міцно спить. Зжав кулачки й всміхається. Як подібний на батька... Те ж високе чоло... І підборіддя... Мій син. Його дитина. Частина його істоти... А душі? Душу дам я!

Лариса (*в дверях*). Дивиться?—Як він тобі подобається? Два роки з половиною і як би ти знала, яка сила волі, який розум!... Я б не перенесла всього цього, коли б його в мене не було (*підходить*). Поглянь: хіба нагадує він про голодні часи? А тіло тверде, як свіже яблучко... І важить чимало.

Колесницький. А, дивитесь на мого онучка? Добрячий буде з нього артиста, от тоді мене згадаєте! Я не дурно чую серцем... Так ти ж, Ларочко, не забувай... (*торкає її за плече*).

Лариса відходить. Дістає гроші й дає старому. Той одягається й поти-хеньку виходить. Алла стоїть замислившись над ліжечком.

Лариса. Алюсю!... (*Алла повертається до сестри*).

Алла. Що, моя манюня Лапочко! (*йде до неї простягнувши руки*).

Лариса. Так ти називала мене давно... Ох, як то було давно... Ще до Романа... Скажи мені... Не знаю, чи ж треба зараз питати? Алюсю, скажи, ти кохала... його?

Алла. Чому ти задаєш мені таке питання?

Лариса. Тому, що... Алюсю, я була щасливою наче богиня. Але чому в найвищі хвилини свого раювання я відчувала, що я... Що мене кохає Роман, як портрет... Чи ж ти розумієш це? Тебе осипають пестощами, найніжнішими ласками... Про тебе турбуються? Служить тобі твій коханий наче лицарь... Кожне його слово поезія! Але в тобі він кохає другу... І раптом, коли очуняє, таку байдужність каже його зір (*вся примружившись*). Коли він найбільше кохав мене— йому подобалося бути в сутіні, або й зовсім в п'їтмі. І тоді він називав мене безліччю ніжних найменів, але ніразу тим, яке ношу. І прости мені... Це наче гріх пече моє сумління. Коли ти приїхала... В-останнє Роман так відмінився. Він був розпусним просто. І найтяжче це... що то знов не було чуття до мене... Я тоді божеволіла з горя. Ненавиділа тебе. Він мав в мені когось... може повію... Мені здавалося, що на мені він помщається за себе... О, як це було тяжко! Цей чухлий байдужо-зацікавлений погляд втоплений в тебе... Іноді, мені ввижалося, що він починає ненавидіти мене... Іще почуття: ось-ось він кине й навіки піде геть...

І мушу сказати... Зневажай мене... Але, коли його заарештували, я так зраділа, в той мент я була такою щасливою...

Алла. Але чом же ти не прийшла до мене і не розповіла всього? Навпаки, ти уникала мене.

Лариса. Що ти кажеш? Хіба б я могла? Адже ж я мала свою жіночку гордість... Іти до своєї щасливої соперниці і що? Благати її повернути мені коханого... Ні, ні, краще вже було померти!

Алла (*з острахом*). Що ти кажеш. Я мала тебе за найщасливішу жінку!

Лариса. Нею була я тільки короткі менти. За те ти... Ти володіла ним вповні: і серцем і розумом і тілом. Я ж тільки живим портретом була... Щастя було не моїм. Ні, не моїм...

Алла. Манюня Лапочко!... Що маю тобі сказати... Як пояснити... В мені щось заплуталося все... Краще питай мене про все, що може полегчити тебе, а я буду відповідати, питай про все. Може так найкраще буде...

Лариса. Він тебе обнімав, цілував, належав тобі? (*Закриває обличчя й зхиляється, наче чекаючи удара*).

Алла (*цілком спокійно*). Ніколи не поцілував він мене й братнім поцілунком.

Лариса. Але ж ти... Він казав тобі про своє кохання. І ти, ти кохала його...

Алла (так саме спокійно). Присягаю тобі, що ми стояли на протилежних берегах життя. І це було б великим чудом, коли б ми опинилися на одному березі, тим більш, що кожний з нас робив все, щоб цеє чудо стало... більш надзвичайним. (Лариса пильно вдивляється в лице сестри. Протягає їй руки й невпевнено).

Лариса. Забудьмо, Аллю, цю нашу розмову!

Алла. Так... Забудемо...

Колесницький. А ось і я... Ледве знайшов два хунти... Не чистого житнього, а всуміш з гречаним! Чи не треба розбудити вже й Василька?...

Завіса.

АНДРІЙ ПАНІВ.

ТІФЛІС ВНОЧІ.

Небесної уламок чаші впав униз	І стали загоратись очі в міста І стали з неба зорі падать
І зорі заблищали під ногами— Чи справді ж то внизу Тіф- ліс,	І гаптувати темний аксамит Чорноволоса ніч огненними нитками...
Окреслений огнями. Весь час вгорі мінився не- бесний килим, Немов красуня кольори пе- ребірав	Аероплан крилом рожевим угорі майнув— На ньому там ще день, а тут вже ніч—
І став нарешті синій, синій Купатися у росах трав. Навколо мовчки вартували гори	Чи на Казбек він держить смілу путь, Чи відпочити сяде в низині... Здрігнувся Казбек... Померк, загас ліхтар
І золотилась голова Казбека— Немов маяк в небесному про- сторі	Війнуло холодом з межгір'я І гори постіль стали слати з хмар...
І близько і далеко...	І тихне туркотіння птиці- звіря...

Але огненно скреготять трамваї
Ображена шумить внизу Кура—
А огники біжать, біжать без краю
Мов з ліхтарями дівтора.

Тіфліс.

ВОЛОДИМИР СОСЮРА.

В І Р А

(поема)

Любому тов. Куликові.

Пролог.

Бувають хвилини, так непевно буває,
коли

губиться

віра в телефони й листи...

Тільки тінь велитенська на панелі і мурі сягає,
тільки тінь...

А на башті:

О —

дин-н...

О —

дин-н...

І далеко, далеко холодні вокзали...

Пахне снігом і кров'ю... і секундами-дні...

З ночі:

«Сті - і - й - й!»

Щось

од грудей

у —

низ

поповзло

і...

упало...

За селом — тільки вітер,

і в обличчя —

огні...

Сонно, сонно... і коні.

Шелестить на дорозі в'яле листя осіннє...

А, де тіні на розі,

хто у тузі й тривозі...

Блідий вечір... і очі... як безумно і скоро!..

А вгорі — тільки вітер клекоче,
 а в горі — тільки зорі...
 А, гей, далі, де хвилі і лози і коні,
 на піску золотому смуглява дитина...
 Хвиля хвилю невпинно,
 хвиля хвилю невпинно —
 в далену, в далечінь, одна в одній переливно задумано
 тоне...

Гнів мій мріяв калинно,
 мріяв калинно...
 Де ж ти зараз, мій друже, мій далекий Овсій?..

Пада
 листя
 тополі
 на вузенькі кохано нахилені плечі,
 на волосся, на очі...
 Так сумирно, поволі, байдуже
 пада

листя
 тополі
 у долоні мої...

Де ж ти зараз, мій друже, мій далекий Овсій?..
 Ой, згадаю я дні, як бажав я, щоб тільки приснилась
 у вагоні півтемнім мені синьоока, задумана, мила...
 Ой, згадаю я дні, як бажав я, щоб тільки приснились
 біля церкви старої тини і під вітром далекі могили...
 В барабані останній патрон... розплескалось холодне волосся.
 Не побаче, не прийде ніхто... Але він не благає, не просить.
 Крики: «би-й-й!..» і вже зайвий наган... І глядять невідомії
 ночі...

А вгорі — тільки кров і туман... А в горі — тільки вітер
 клекоче...

Із морей, з океанів встають... мають савани сині і білі...
 і проміння під місяцем п'ють їх обличчя засмажені, милі...
 Ерзерум... і Малахів Курган... жовтий жах і безодні Цусими...
 й ті, що слали раба на раба, скавучать і ридають між
 ними...

Із морей, з океанів встають... мають савани сині і білі...
 і проміння далеке п'ють їх обличчя засмажені, милі...

Од станції до станції
 на бій,
 на бій,
 на бій...
 і мріяв про Констанцію
 смуглявий вартовий...
 І приснився мені сон.
 Неначе дивлюся з гори я.

А внизу
рейки загинаються вліво. Весніє, і сонце світить нав-
простець...

А біля насипу, недалеко од будки, на траві
лежу

я.

Ростріляний — не ростріляний,
але без шинелі й верхнього з'одягу.
Тільки сорочка й підштаники на мені.
І ніби сплю я,
такий блідий і спокійний, спокійний...
Та тільки крові ні підо мною ні на мені
і ранів немає.

А може на спині?..

І так

три

рази.

Од станції до станції

на бій,

на бій,

на бій...

і мріяв про Констанцію
смуглявий вартовий...

І ось

уже будуєм,

і пахнуть новії вогні.

Рука залізная єдина керує.

То воля до нових повстань

прокласти рейки в невідомість

і пронизать нові світи новими згуками, поривами
й боями...

І крикнуть сонцеві:

«Доволі!

Не світи...

Безодні хай під нами і над нами, —

Самі ми станем будувать
нові соння і зоряні системи».

І в глибині прийдешнього

(там буду жить і я...)

дитина на небі пальчиком не знайде вже Венери...

З'єднаєм зорі ми веселими дротами

і у повітрі ми збудуєм города,

жахні простори ми населим городами,

бо шворінь світовий—єдиний стяг Труда.

А на чолі, в траві й крові

заплуталось волосся

коханої, забутої і проклятої... Іни...

І шум і гнів і моря дальнього прибої...

I

Григор'їв в спину б'є... Селяне рвуть дороги...
Старшини ж кажуть нам, що ми за владу рад.
За серце тоскно ссе і сну не йме тривога,
бо пилом молі тхне, «добродій» і «камрад».

О, злякані міста, де плями на панелі
гарячим кумачем у вічі п'яно б'ють...

О, милої платок в ранковому інеї
й на промокатці м'ні нашкрябане «люблю»!..

Під каскою блищать холодні карі зорі
задуманих очей, і плине на щоці
із снігової тьми огонь од семафору...

Й здається, що кругом не люде, а мерці.

Зникають і пливуть поволі тіні, тіні...

Й не раз лякливий стріл по нервах полосне, —

і станеш, як і всі, покійно на коліна,

бо вирве з тьми огнем товариша шинель

і знов шпурне у тьму... О, вітре стрілянини!

Твій подих на лиці ще й зараз чую я...

бо ще мені болять позбивані коліна...

І споміни мої на лінії огня...

І ось уже здаєм козацькі багнети.

Яка ж вона смішна кіннота в постолах.

Ще й шпори дзеленчать... О бідні руминешти!

І в цей нащасний край нас доля занесла...

А там ще й досі б'ють снаряди по Бендерах,

і од шрапнелі дим над зірваним мостом...

І смокче кров мою жахна якась химера,

бо допомоги нам уже не дасть ніхто...

II

О, кінь коханий мій з покійними очима,
за ким, о сірий мій, в'ялить зірниці жаль?..

Без ліку вже зоря над травами чужими
вмірає і встає, і в'яне в комишах...

Там, за Дністром, любов і милая Україна

не зникнуть од очей задуманих румун.

Паркани і дроти... А з ночі: «Сину... сину...»

й огонь сумних очей крізь тумани і тьму...

І згадуються знов бої під Лозовою,

і на снігу, в крові, ростріляний курсант...

і вітер і любов... і в лаві ти зо мною,

мій милий, мій сумний, покинутий козак...

«За волю і любов!»... І синіми очіма

дивилась на чію ростріляну любов?..

О, як наївно шлик гойдався за плечима

і на шинелі м'ні дівоча перша кров...

Приходили до нас і чемні французи,
і кликали батьки за УНР на бій,
давали сала нам і хліба з кукурузи,
і на Поділлі знов кривавились степи...

І за Дністром уже румунські старшини,
напудрені ляльки, затягнуті в корсет, —
в обличчя шум і гнів червоної України,
і села без кінця, і без кінця: «Вперед!»...

III

Верніться, сні мої, моя далека юність.
Прости мене, мій край, наївний і святий!
Зустрів у Кам'янці. Вона вже член Ком'юну
і пише до селян захоплені листи.

Як часто над Збручем юнак зотоволосий
без тям цілував такого ж юнака...
а потім щось важке вгинало верболози
й ковзалась по траві маленькая нога...

О, темні вечори і серця перебої!..
і близько, близько так зелена тьма очей...
Солодкий дух землі і зорі над водою,
і тепле й гаряче щось по ногах тече...

IV

В квартали і сідки слідом брели поляки,
у вітер, ніч і млу напружено ми йшли.
Дунаївці сумні... розбиті гайдамаки...
і потяг під дощем заморений і злий...

Хто в день той чув і знав? На армію Слацова
йшло тільки 800. І «Коршун» — броньовик
нас обливав свинцем, прокльонами і кров'ю
і цілував огнем загопи і степи...

Над вечір знов на бій. І ти з очей пропала,
побачив тільки кров на синім галіфе...
І може смерть уже із глибини примчала
і впала на лице холоднее твоє.

Та ніколи було молитись і ридати, —
за нас в останній раз наплакались степи.
А десь із-за кущів наведено гармати,
і вогняний тайфун по лавах радо мчить...

А з-заду, мов у сні, кубанців ескадрони, —
і за селом в лице глухе й коротке: «плі!»...
Не одведу очей безумних і червоних
од неспокійних зорь далеко од землі.

Не одведу очей... А жилки б'ються в скроні...
Чи в скроні вітер б'є, й шепочеться гілля...
І ще раз в очі: «Плі!»... і десь іржали коні
в жахливій глибині... і падала земля...

V

Одеса і шпиталь... французи... й знов погони.
І над лицем не раз схилявся важко тиф...
і дихать не давав... А десь бої... червоні...
І може серед них із зіркою і ти?..
І од рушниці знов кохані мерзнуть пальці,
а рядом молодий і ніжний воєнком...
Сьогодні прочитав, як брали і версальці
таких же, як і я, і кидали в огонь...

І ніби вчора ми, обдурені селяне,
за золото свою рострілювали даль...
І знову ти лежиш оббльована і п'яна
й над іменем твоїм Петлюра і Версаль...

І сняться все мені криваві ешелони,
тіфозні мертвяки й радянський сьомий полк,
де блискавка з гори ударила в вагони,
і впав аероплан з одірваним крилом...

Вся юність і любов — порожні перони,
і в голосах вітрів гарматнієї огні...
А може в ніч ясну в півтемному вагоні
вся юність і любовь приснилася мені?..

VI

Старий і шумний парк. Колись панський маєнток,
Селяне, і для них подівськеє кіно.

З дівчатами в кущах веселі інсургенти,
бо в жилах запашне червінькове вино...

На Ґанку весь огонь, смуглявий агітатор
і в'ялить і пече синявою очей.

А кучері ясні, мов золоті свічада,
щось будять у мені неясне і смутне...

А потім підійшов. «Це ви — товариш Віра?»
І знову, як тоді, в безодню, в тьму земля...

О, голос молодий, ясний, наївний, щирий,
як радісно він звав мене на инший шлях!

«Безумний брате мій, безумний і коханий,
уже давно прийшла познать себе пора.
Свідомо тільки глянь на людські океани,
і упаде з очей проклятая кора.

Обидва вийшли ми з шахтарської родини,—
отож єдина нам уже ясніє путь,
де випрямив давно натружені коліна
той, хто з дитинства знав безхліб'я і ганьбу.

Бо ще турбує тьму тривожними гудками
скривавлений твій брат... і серце рве печаль.
Не пізно ще, вернись в його залізні лави,—
карати вміє він, уміє і прощати».

І освітили даль далекі заводи,
і спогадом ясним повстав котельний цех...
Бо можна все вернути, хоч і в двадцятім годі,
і глянуть без журби в засмажене лице.

Над зорі простяглись порепані долоні,—
і меркне в глибині Чумацький Шлях в крові...
А нас уже несуть нові залізні коні,
де за УСРР сурмить останній бій...

VII

Ти плакала ві сні... А ніч дощем шуміла...
Од каганця сумним здавався зброї блиск...
З ударами вниз вуста твої тремтіли
й ясні перлини сліз куточками пили...

І мчався ешелон, а рядом тіні мчали...
Не краяли сердець останні дзвінки,—
нам тільки сурми в путь біля вагонів грали,
і в шумі од колес губилися свистки...

Без кобури наган за поясом синіє,
і у лімонці смерть ошкірена спить...
А вітер у вікно влетить, і виє, виє,
і в сурмі на стіні зарізано свистить.

І знову над Збручем, мій друже, мій єдиний!..
Але замість шлика із зіркою кашкет.
І злякано глядять Гусятина руїни,
бо кулеметів гнів там за вітрами... гей!..

VIII

Познанські полки тікають до Варшави,
румунський вітер п'ють дозори над Дністром...
І шелестить наш крок веселий і кривавий
по золотій стерні; і золотим пером

виводе вже зоря нове memento mori:
«Повстаньте всіх країв нужденні злидарі».
І вже нові встають нами зорі, зорі,
і вже нові встають над нами Октябрі.

Вже бачили огні германці і мадьяри,
і чули гнів в землі форналь і увріє.
Але удар, удар, удар і знов удари...
Ой, никне все в крові робочеє лице!..
Невже ж навіки в тьму?.. О, арміє Червона!
Куди ж біжать твої ростерзані полки?..
На галицьких ланах знов польськїї погони,
в оселі войта крик і п'яні батоги...

IX

А потім Перекоп... І знову зорі, зорі...
І на велетенськїм тлі махновці і сніги...
І радісно стоїм, бо над прибоєм моря
в синяві видно нам турецькї береги.
Де тїнь од яворів на місяшній дорозі
до болю в губи м'ні татарськїї вуста...
А потім на траві, у радісній знемозі,
ми чуєм, як шумить вниз гїрська вода.
Здається, молодик із гостряка мечеті
піднявся і пливе в зеленій глибині...
А скоро зразу вниз ми у хитливій клеті,
і знову затремтять од лямпочек огні...
І кайло задзвенить... Під землю мільйони
ми підем на новий шахтарськїй Перекоп...
І радісно вгорі ясні палають грона,
а вже до моря ми вниз по шосе бігом...
Ми по воді пливем дорогою ясною,
що в очі молоді все бріліянтить нам,
мов од алмазу скло, скригоче підо мною
каміння в глибині, і кличе глибина...
А місяць нахилився і зазирає в лоно,
і райдужно летить на перса золоті...
І ось уже сховав лице своє червоне,
лиш на воді тремтить од кипарисів тїнь...

X

ЦК і УКРУВУЗ, і ми уже курсанти.
На муштру кожний день. Червоні юнаки.
І знов осінню даль пече крївавим бантом
і радісно ірже мій важкогривий кїнь.
Сьогодні спокій п'ю. У вітра змерзли пальці,—
за коміром мені нахабно не свистить.
О, як кохані м'ні цей дим далеких станцій,
терпкий шаблюки блиск і синьоока ти!..

Крим р. 1923.

ХОМЕНКО.

Національний склад населення України по новіших даних.

Основними даними для установлення пропорціонального складу України останніх часів є перепис 1920 р.

Переведений в часи, коли тільки що йно позначився рішучий успіх радянського війська, що привів незабаром і до остаточної перемоги пролетаріату, перепис одбив на собі як ідеологічні напрямки епохи, так і бурхливість неспокійного революційного часу з усіма його позитивними й негативними впливами на будь-яку статистичну роботу. В ідеологічному відношенні—в програмі, в становленні питань, у способах підходу до населення, перепис 20 року як що й не був справжнім революціонером, то, без сумніву, був сміливим новатором; що ж до технічної сторони, то перепису в надзвичайній мірі пошкодила сила обставин, що спричинилася до невикінчености збору відомостей і навіть до повної відсутности відомостей по ряду повітів і міст. В питанні про національність новаторством для України окрім самого становлення питання, було ще й те особливе значіння, яке надавалося розумінню національности. Інструкція, що до перепису, говорить, що «под національністю розуміється група населення, об'єдиненная общностью національного самосознания, так что национальность не смешивается с гражданством (подданство)»¹⁾. Національно свідомою в потенції могла бути що найбільше вся доросла частина населення, чому дітей прилічується до національности батьків, при чому скеровується на національність матері. Нарешті, на випадок сумніву, що до свідомости відповіді, або при неправильних відповідях то-що, виправлялося по відомостях про рідну мову. Правильним чи неправильними було таке розуміння національности—інша річ. Ми ж, говорячи про національний склад населення України за даними перепису, по формальних міркуваннях повинні припустити по-перше що,—як загальне правило,—відповіді давалося свідомо; по-друге—що числа перепису дають образ національних мас, як переважно культурно-етнографічних суцільностей.

¹⁾ «Наставление о том, как заполнять личные листки переписи населения 1920 г.». Москва, 1920.

Поруч з цими поясненнями що до характеру того матеріалу, з яким маємо оперувати, треба в'яснити, оскільки числа перепису охоплюють масу українського населення та одмежувати більш певні відомості од відомостів непевних, або од приблизних, штучних підрахунків. Через горожанську війну перепис зовсім не відбувся по губернії Волинській і частинах других губерній; окрім того, губернії б. Запорізька і Подільська переписані були по короткому програму. Через те наші відомості про національний склад бідніші за відомості про загальну кількість населення, а саме ¹⁾:

Губерні	Кільк. мешканц.	З того числа дало відповідь про націон.	Губерні	Кільк. мешканц.	З того числа дало відповідь про націон.
Волинь .	1859580	—	Одещина	2011096	1955921
Донеччина	2497343	2266163	Поділля . . .	2763433	—
Катеринославщина	1716908	1697840	Полтавщина.	2260720	1844947
Запоріжжя.	1379124	—	Харківщина	2478808	2415216
Київщина	3598257	274726	Чернігівщина .	1841754	1841754
Кремінчужчина	1795202	774964			
Миколаївщина .	1419238	1419238	Разом УСРР	25621463	16963312

Отже ж з перепису не дається знати про кількість представників отої або иншої національності на всій Україні. Що ж до штучних вирахувань, то вони в даному разі більш непевні, ніж у яких-будь інших випадках, наприклад при розрахунках про склад по віках, або грамотність, або що. Для того, щоби лекше було скласти хоча саме загальне уявлення про величину окремих національних груп, можна скористати або з де-яких вже зроблених приблизних розрахунків, або штучно самому побудувати потрібні числа. Один з розрахунків знаходимо в «Ежегоднике Коминтерна на 1923 г.», за відомостями «Ежегодника» на Україні—

Загальна кількість насел. 26001802

з того числа:

українців	19297967	або 74,1 ⁰ / ₀	євреїв	1772479	або 6,9 ⁰ / ₀
росіян .	3515149	» 14,1 ⁰ / ₀	греків	93285	» 0,4 ⁰ / ₀
білорусів.	336059	» 1,3 ⁰ / ₀	німців	387555	» 1,5 ⁰ / ₀
поляків	203708	» 0,8 ⁰ / ₀	татар	40243	» 0,2 ⁰ / ₀

Окрім того показано: інші слов'яне—52497 і романські народи—262574; серед перших найчисленніші мабуть болгаре, серед других—молдавани. Підрахунок зроблено виходячи з непевного, побільшеного числа людности—по-над 26 міл., коли перепис з додатковими даними показує тільки 25 міл. 621 тис.

Там, де перепис зібрав відомості що до національності, абсолютні і відсоткові дані такі:

відомості про національність стосуються до 16963312 людей; з них було

українців	12294142	або 72,4 ⁰ / ₀	євреїв.	1189029	» 7,1 ⁰ / ₀
росіян .	2610207	» 15,4 ⁰ / ₀	греків .	103968	» 0,6 ⁰ / ₀
білорусів	42953	» 0,3 ⁰ / ₀	німців.	210689	» 1,2 ⁰ / ₀
поляків	117070	» 0,7 ⁰ / ₀	татар .	7156	» —

¹⁾ Подаю в старих адміністр. межах часів перепису.

Порівняння обох рядів чисел показують, що штучне відшукання величини окремої нації веде до більш-менш певних наслідків тільки для найбільших національностей.

Я не знаю способу, яким дійшов своїх цифр «Ежегодник Коминтерна»; але показана ним кількість білорусів і греків, а також і ще де-які особливості, про які докладно говорити не будемо, доводять, що розрахунок їм зроблено поверховий і неточний. З другого боку, коли б припустити, що відсоткові числа національного складу переписаних губерній репрезентують одночасно і всю Україну, то це було б також непростимою помилкою: в неописаних Волині і Поділлі росіян дуже небагато, українців майже 80,0%, а євреїв більш 10%.

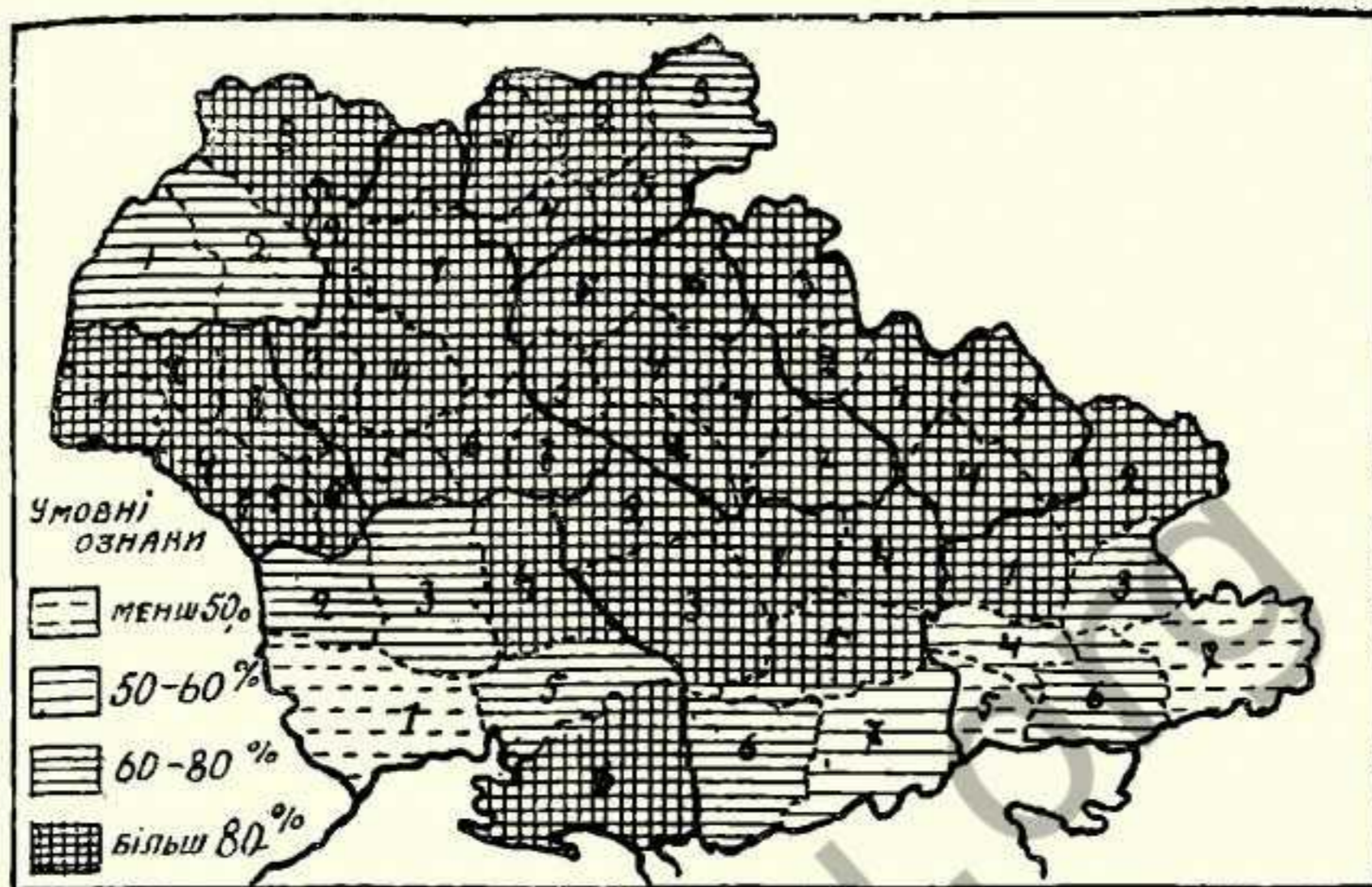
Таким чином ці числа вимагають виправки. По моїх розрахунках, досить сумарних, відносна кількість найбільш численних національностей за останні 25 літ змінилася дуже мало, чому відсоткові показники 1897 р. без великої помилки, і без сумніву меншої, ніж при користуванні приведеними вище, можна приложити й до сучасного менту. Тоді будемо мати такі числа:

	Загальна кількість людности	В т о м у ч и с л і :			
		Українців	Росіян	Євреїв	Інших
Абсолют.	25621463	19574798	2690254	1998474	1357937
У %/о/о	100	76.4	10.5	7.8	5.3

Думаю, що в читача навряд чи знайдеться охота стежити за дальшими приблизними підрахунками, як що я став би їх продовжувати; гадаю в той же час, що схематична картина основного розподілу по національності дається наведеними числами і тому переходючи до огляду географічного розміщення національностей на території УСРР, дозволяю собі лише підкреслити, що в національному складі українського населення українці відобравають виключно значну ролю, бо до них належить більш ніж $\frac{3}{4}$ всього населення; що за українцями йдуть слідом росіяне і євреї — кожна з цих націй могла б заступити місце цілої української губернії; далі — німці й низка слов'янських народів, що з них кожного репрезентовано сотнями тисяч. Коли сюди додати молдаван, греків і татар, то тим самим закінчиться реєстр тих, що міцно зв'язані з Україною і в великій більшості випадків мають її за землю, де вони й народилися й мешкають постійно. Окрім того перепис налічує ще представників більш 70 національностей, перебування котрих на Україні являється вже скоріш епізодичним, більш-менш випадковим. Характер зв'язків тої або іншої національності з Україною як природнім цілим залежить од історичного ходу колонізації Наддніпрянщини й південних степів і вияснюється при розгляді географічного розміщення національностей.

Дніпро з його припливами являється тою віссю, по обидва боки котрої ми знаходимо найбільш одноцільну, національно

КАРТОГРАМА

Українці в складі сільського населення У. С. Р. Р. (% %).

Округи:	% %	Округи:	% %	
I. Волинська: { 1. Шепетівська	79,8*	VI. Подільська: { 1. Кам'янецька-Под.	87,0*	
2. Житомирська	71,0*		2. Проскурівська	84,0*
3. Іскоростенська	85,0*		3. Винницька	80,0*
II. Донецька: { 1. Бахмутська	83,3		4. Могилівська-Под.	88,0*
2. Старобільська	91,1		5. Тульчинська	83,0*
3. Луганська	68,9		6. Гайсинська	88,0*
4. Юзівська	57,5	VII. Полтавська: { 1. Полтавська	99,0	
5. Маріупільська	31,1		2. Кременчуцька	98,5
6. Таганрозська	69,2*		3. Золотоношська	99,0
7. Шахтинська	28,0		4. Лубенська	99,0
III. Катеринославська: { 1. Катеринославська	94,4		5. Прилуцька	98,5
2. Олександрійська	87,9		6. Роменська	99,0
3. Криворіжська	87,0		7. Красноградська	95,0
4. Павлоградська	89,7	VIII. Харківська: { 1. Харківська	80,0	
5. Запоріжська	85,4		2. Богодухівська	88,0
6. Бердянська	73,7		3. Сумська	96,0
7. Мелітопольська	56,9		4. Ізюмська	80,0
IV. Київська: { 1. Київська	97,0		5. Куп'янська	89,0
2. Малінська	85,0	IX. Чернігівська: { 1. Чернігівська	97,5	
3. Бердичівська	87,0		2. Сновська	96,3
4. Белоцерківська	96,0		3. Новгород-Сіверська	72,7
5. Уманська	96,0		4. Ніженська	98,8
6. Шевченківська (Корс.)	95,0		5. Конотопська	96,8
7. Черкаська	89,0			
V. Одеська: { 1. Одеська	35,3			
2. Балтська	69,3			
3. Першомайська	74,7			
4. Єлисаветська	80,8			
5. Миколаївська	61,5			
6. Херсонська	82,3			

Примітка: зірочкою (*) помічено округи, по яких переведені приблизні розрахунки по від. пер. 1897 р.; решта показана по дан. перепису 1920 р.

і етнічно українську масу, серед якої намічається лише тільки присутність певного відсотка євреїв. Вищий на правому березі і на півночі, в теперішніх Малінській, Київській і Черкаській округах, він зменшується на Золотонощині і Запоріжжі і поволі зовсім зникає на просторах бувшого Дніпрівського повіту. Одноманітність цієї картини порушується лише там, де велике місто—Київ, Катеринослав, Херсон,—збирає суто міські, індустриї, торговельні й бюрократичні елементи, що завжди на Україні мають вигляд національної ріжноманітності. На захід і на північний захід од згаданих округ Київщини в українську товщу все більш і більш проникають відламки польської колонізації. На Поділлі польській елемент не менший за російський, на Волині він уже міцніше російського. На схід од Київщини, в ближчих до Дніпра округах Чернігівщини й Полтавщини, по численності так само панують українці і євреї, але чим ближче до Харківщини, тим більше євреї усуваються перед росіянами, котрі на Харківщині складають вже до 17% всього населення. Поляки на Лівобережжю і Слобожанщині зустрічаються майже виключно по містах і то в дуже невеликому відсоткові.

Північна частина степу дає картину повільного зменшення відсотка українців, котрий от 90 помалу наближається до 70; поруч з тим зменшується відсоток євреїв і друге поза українцями місце починають забирати росіяне. Так само збільшується відсоток німців. Південні округи степу, що дотикаються морів, характеризуються дальшим зменшенням відсотка українців, котрі, однак, скрізь складають найбільш численну групу населення, і дальшим збільшенням росіян і німців. Але по окремих округах на другому місці поза українцями стоять не росіяне, а молдаване, болгаре, греки. Таким робом Чорноморський низ є тим районом, де абсолютні величини окремих національних мас наближаються до певної рівноваги. На Донеччині, українській в цілому, треба виділити азонльний район Юзівської і Шахтинської округ, де український елемент репрезентовано порівнюючи слабш (в Шахтинській окрузі українці вже на другому місці).

Звертаючися до чисел, що виявляють в % національний склад окремих губерній, будемо йти наміченим вище шляхом і перш за все зупинимось на губерніях, сказати б так, україно-єврейських:

	Українці	Євреї	Рос.	Пол.	Німці	Інші
Волинь *)	71,8	13,1	3,2	5,2	5,9	0,8
Поділля *)	80,3	13,5	3,8	2,3	1,1	
Київщина	82,0	10,0	6,0	2,0		
Полтавщина	92,0	4,6	2,0	0,5		

Ми бачимо, як помалу, з заходу на схід, зменшується вага євреїв і зростає вага росіян, що на Волині займали одне

*) За відомостями 1897 р.

з останніх місць, а далі вже йдуть на третьому місці; нарешті, вони переважають євреїв на Чернігівщині і значно висуваються вперед на Харківщині, причому тут уже за рахунок українців:

	Укр.	Євреї	Росіяне	Пол.	Нім.	Інші
Чернігівщина.	87,9	2,8	8,6	0,1	0,3	0,3
Харківщина .	79,2	2,5	17,1	0,4	0,1	0,7

Далі на південь значіння євреїв знову збільшується, так само як і значіння росіян, а український елемент помалу зменшується:

	Укр.	Євр.	Росіяне	Пол.	Нім.	Інші
Катеринославщина ¹⁾	78,6	6,5	11,7	0,8	1,6	0,8
Одещина	53,6	13,2	20,3	0,8	3,4	8,7
Донеччина	50,0	1,4	32,5	0,1	1,1	6,5

Ми помічаємо, що поруч із зростанням росіян зростає і група «інших»; на Одещині в цій групі 0,9% болгар, 0,2% греків, 4,1% молдаван; на Донеччині—3,5% греків. Поляки—в дуже незначному числі, головним чином по містах; вага німців збільшується, особливо на Одещині.

Для розгляду географічних деталей я маю можливість використати останні підрахунки губерніяльних статбюро, пристосовані до нових адміністративних границь, на жаль не всюди закінчені. Для Волині й Поділля і доси ще доводиться користуватися відомостями про «родной язык» 1897 року. А що по окремих округах наслідком війн відносини могли дуже змінитися, то я не вважаю за можливе розглядати ці округи, користуючися старими даними. Окрім того треба мати на увазі, що присутність великого міста значно міняє картину; тим то розгляд міського населення виділяю в окрему частину, а зараз привожу числа, що стосуються лише сільського населення. Почнемо знову од Наддніпрянщини:

Округи	% %			Округи	% %		
	Укр.	Євр.	Інш.		Укр.	Євр.	Інш.
Малінська	85	10	5	Роменська	98	1	1
Київська	97	—	3	Полтавська .	99	—	1
Білоцерківська	96	2	2	Кремінчуцька	97	—	3
Бердичівська	87	8	5	Красноградська . . .	92	1	7*)
Шевченківська	95	3	2	Разом по Полтавщ.	97	1	2
Черкаська	89	8	3	Ніженська	99	—	1
Уманська	96	2	2	Конотопська	97	—	3
Разом по Київщ. .	92	4	4	Сновська .	96	1	3
Золотоношська	98	1	1	Чернігівська .	97	1	2
Прилуцька	98	1	1	Новгород-Сіверська .	73	—	27*)
Лубенська	98	1	1	Разом по Чернігівщ.	92	м 1	м 8*)

¹⁾ Без бувшої Запорізької губ.
*) Росіяне

Підкреслимо, що цифри, наведені вище ніби намічають північну етнографічну грядицю України.

На Харківщині по селах живуть виключно українці і росіяне; на Катеринославщині склад інший, але, на жаль, маємо підсумки не по всіх округах:

Округи	% %				Округи	% %			
	Укр.	Євр.	Рос.	Инш.		Укр.	Євр.	Нім.	Инш.
Сумська .	96	—	4	—	Катеринослав. .	94	—	2	4 ¹⁾
Богодухівська	88	—	12	м 0,3	Олександрійська	88	—	5	7 ²⁾
Харківська	80	—	19	м 1	Криворіжська	87	1	7	5 ³⁾
Ізюмська .	88	—	11	1	Бердянська	74	—	6	20 ⁴⁾
Куп'янська	89	—	11	м 0,3					

В сільському насел. Одещини й Донеччини значно збільшується вага росіян і, особливо, інших національностей:

Округи	% %					Округи	% %				
	Укр.	Рос.	Євр.	Нім.	Инш.		Укр.	Рос.	Грек.	Нім.	Инш.
Балтська . .	69	8	5	м 1	17 ⁵⁾	Бахмутська	83	9	—	1	7
Єлисаветська .	81	11	1	м 1	6	Луганська . .	69	25	—	—	6
Першомайська	75	8	5	м 1	11 ⁶⁾	Маріупільська	31	15	32	10	12
Миколаївська .	62	22	3	6	7	Старобільська	91	4	—	—	5
Херсонська .	82	8	3	2	5	Юзівська	58	23	13	—	6
Одеська	35	23	2	15	20 ⁷⁾	Таганрозька	35	58	—	2	5
Разом по Одещині	67	14	3	4	12	Шахтинська . .	28	69	—	—	3
						Разом по Донеччині	63	25	5	1	6

Різноманітність національного складу півдня не порушує загальної закономірності: скрізь головну частину сільського населення складають українці. Винятком являються тільки дві округи—Таганрозька і Шахтинська. Що до Шахтинської, то вона склалася з частин бувших Донецької, І Донської і Черкаської округ Донського Війська і таким чином значною своєю частиною знаходиться по-за етнографічними межами України. Що ж до першої, то спеціальний мій дослід дав мені змогу сконстатувати, що відомості по цій окрузі дуже непевні, про що докладніш я скажу далі.

Коли б ми од окружних підсумків перейшли до районних (волосних) і, нарешті, до розгляду окремих слобід і хуторів, то побачили б, що, чим менша адміністративна одиниця, тим більш однонаціональний вигляд вона має. Окремі національності здебільшого розмістилися окремими острівками серед українського моря. Тільки євреї розпорошені серед населення інших національностей, що, безумовно, залежить од спеціалізації їх

¹⁾ Із них 1,1% німців; ²⁾ з них 4,8% молдаван; ³⁾ з них 3% німців; ⁴⁾ з них 14,7% болгар і 4,5% німців; ⁵⁾ з них 8% молдаван; ⁶⁾ з них 3% молдаван; ⁷⁾ з них 17% молдаван.

в осібних галузях народного господарства—торгівлі і ремісництві,—наслідок царського примусу. Але там, де євреї зайняті в сільському господарстві, ми знаходимо цілі єврейські колонії з виключно єврейським населенням.

Тепер перейдемо до розгляду національного складу міського населення.

У нас досі ще панує думка, ніби-то українське місто по національному складу свого населення дуже одрізняється од села: разом з тим цю думку часто-густо висловлюється так, ніби-то в цьому відношенні між українським містом та селом—ціла безодня: українцям, мовляв, належить село, росіянам—місто. Ріжниця дійсно є і, часом, ріжниця досить велика; заперечувати її неможливо, але неможна й побільшувати її. Кожному, хто задумувався над значінням слів «місто» і «село», відомо, як важко не тільки вирішити на конкретних прикладах це питання, але навіть провести принципову межу між селом та містом. Життя, дійсність дає ряди населених пунктів, цілу, як що хочете, ієрархію оселеннів, в якій «село» непомітно наближається до «міста», переходить через тисячі ступнів і, врешті, становиться містом. Це справедливо і тоді, коли з'явиться це ми будемо розглядати, сказати б так, в статистиці, справедливим це буде й для динаміки. Так саме знівельованим, повільним являється перехід од села до міста і що до національного складу їх населення. Як що ми, слідкуючи за офіційним, з методологічного боку зовсім невиправданим, поділом міст на міста й містечка¹⁾, будемо розглядати кожну категорію зокрема, та ще до того відокремимо губерніяльні міста, то національна характеристика їх для 7 губ. Республіки²⁾ буде така:

	Абс. число мешканців	% ^{0/0}					
		Українці	Росіяне	Євреї	Пол.	Німці	Інші
Губцентри	1372435	14,0	44,0	35,0	3,0	0,7	3,3
Міста	1883411	40,5	29,2	25,6	1,7	0,4	2,6
Містечки	695981	52,4	21,8	21,0	1,8	0,4	2,6

Беручи все міське населення разом, ми знайдемо, що українців у ньому 33,4^{0/0}, росіян—33,0^{0/0}, євреїв—27,8^{0/0}; решта, в тому числі поляки й німці, складають 5,8^{0/0}. Коли ж згадати, що російський елемент на Волині й Поділлі, котрі не введені в ці підрахунки, репрезентовано слабш, ніж український і єврейський, то відносно всього міського населення України можна сказати: в цілому українці складають більшість, за котрою не далеко йдуть росіяне й євреї майже в рівному числі, так що взагалі міське населення складається з трьох, майже рівних кількостей українців, росіян і євреїв, але перше місце належить українцям.

1) В російській термінології «поселения городского типа».

2) Без Поділля, Волині й частини Катериносл. за даними 1920 р.

Так загальник, вживаний «обывателем» з легковажністю неухважного спостерегача, губить всяке значіння в світлі чисел.

Я зауважив уже, що офіційний ¹⁾ поділ міст на певні категорії, з методологічного боку є не виправданий і несталий. Категорії «міст» і «містечок» зовсім не відповідають різним міським типам в соціально-економічному розумінні. Тим то на підставі наведеної вище таблиці не можна переводити яких-будь паралелізмів, які ніби-то існують поміж національним складом і складом господарства, між першим і заняттями населення, і т. и.

Встановлення таких паралелізмів—лише створення нових «легковажних» загальників. При певних історичних умовах (національно - кастовий устрій Індії, німецька бюрократія за перших Романових, «остзейські» барони, норманські лорди в Англії—вже вимерлі, «межа осілості» і т. и.) такий паралелізм дійсно є, але для України він уже в минулому, а не в сучасному. Багато «містечок» з економічного погляду є справжніми містами; багато «міст» (хоча б на Харківщині—всякі Змієви, Золочови, Валки і т. и.), лише вживаючи влучної термінології В. Семенова-Тянь-Шанського,—«административные пункты», міста «з ласки начальства», що за старих часів наказом «такому - то селу впредь именоваться городом» утворювало «міста», де йому була охота. Через те тільки уважний аналіз може встановити якісь правильності, закономірності. На жаль, за браком готового матеріалу я можу замість такого аналізу зробити тільки загальний, схематичний огляд, але вже з нього багато де-чого вияснюється й стає певним.

Візьмемо спочатку 7 губерніяльних міст України, по яких є відомості 1920 р.:

	Абс. кількість населення	Укр.	% Росіян	% Євр.	Інших
Харків	285213	21,3	50,5	20,6	7,6
Київ	366396	14,3	46,5	32,0	7,3
Катеринослав	162965	4,7	44,4	44,3	5,9
Одеса	427831	2,9	44,8	44,4	7,9
Чернігів	29995	14,0	44,0	35,0	7,0
Полтава .	76648	57,7	10,0	28,4	3,9
Бахмут	23387	27,1	38,3	29,9	4,7

Губерніяльні міста на Україні мають, як бачимо, росіян, за більшість свого населення; відсоток українців вищий в переважно індустріальних осередках (Харків, Бахмут,—велика і дрібна промисловість); відсоток євреїв вищий там, де місто має значіння головним чином торговельного осередку (Одеса, Чернігів). Це—перше спостережіння, що його можна зробити, але годі надавати

¹⁾ До нового районування України.

йому силу закона: інші міста, розглянені в масштабі кожної губернії, показують щось інше:

	Міста			Містечка		
	Укр.	Рос.	Євр.	Укр.	Рос.	Євр.
Київщина	34,0	8,0	54,0	62,9	5,1	29,3
Полтавщина	54,9	6,6	36,5	51,2	16,7	28,8
Чернігівщина	62,5	16,7	19,2	64,3	24,4	8,8
Харківщина	76,9	18,3	3,0	—	—	—
Катеринославщина	38,5	34,3	19,8	нема відомостей		
Одещина	27,0	35,1	32,5	31,8	5,8	54,8
Донеччина .	25,0	27,5	9,8	36,1	52,4	3,0

Загальний порядок чисел, послідовне збільшення росіян у напрямку на схід і південний схід, майже відсутність їх у центрі і на північному заході, наростання $\%$ євреїв, яке йде як раз у протилежному напрямі—все це нагадує картину географічного розміщення національностей, змальовану в початку статті. Через те зв'язок між національним складом населення та складом господарства треба відшукувати порівнюючи міста, що належать до одного географічного району. Мушу пояснити, що й тут, за браком нових відомостей, мені доводиться користуватися даними до-військових часів, переважно з праці В. Семенова-Тянь-Шанського¹⁾, окрім, звичайно, відомостей про національності, які беру по 1920 року.

Становлючи поруч жвавість торговельного обороту (кількість карбованців на рік на 1 душу населення), $\%$ промисловости в торговельно-промисловій діяльності населення і національний склад у $\%$, будемо мати такі числа:

Міста Київщини і Полтавщини	Торг.-пром. жвавість	$\%$ промисл.	$\%$		
			Укр.	Рос.	Євр.
Бердичів	380	12	9,0	11,0	72,0
Умань	190	9	29,0	8,0	58,0
Черкаси	276	66	42,0	22,0	35,0
Біла-Церква	149	15	13,0	7,0	73,0
Малін	138	55	29,0	4,6	64,0
Кремінчук	347	35	29,6	7,1	60,0
Ромни	380	15	44,8	6,2	43,0
Лубні	211	40	57,9	6,9	32,5
Прилуки	311	43	56,4	3,0	39,5
Золотоноша	97	1	54,0	4,2	40,2

Чим більш промисловий характер місто має, тим вищий в ньому $\%$ українців; чим більш розвинена в місті торгівля, тим більшу частину його населення складають євреї. Те ж саме помічається й на Одещині й на Донеччині, тільки роля росіян тут далеко більша, чому картина й не має такої виразности.

Чи можна було б сподіватися на щось інше? Коли згадаєш умови історичного розвитку українського міста, національний поділ праці в ньому за старих часів, що склався як наслідок заборон і переслідування, наслідок шляхетського й царського примусу, коли згадаєш, що вже починаючи з 80 р.р. XIX століття Україна посилала за Урал і в Америку десятки тисяч емігрантів,

1) «Город и деревня в Европ. России». С.-Петербург. 1910.

а з початку ХХ віку належала вже до країн з напруженою еміграцією (за останніх 20 літ до 1916 року з України переселилося тільки за Урал більше 1.500.000 люду), то стане цілком зрозумілим, що зроблені нами спостереження над числами лише відбиток цих процесів. Тепер, коли революція знищила все те, що штучно затримувало розвиток міста, звязуючи волю й енергію одних, або примушуючи цю енергію до одностороннього виявлення у других, розвиток українського міста повиний піти іншим шляхом. Експропріяція землі у поміщиків тільки на недовгий час задовольнила земельний голод: перед селянином українським і зараз вже стоїть сувора необхідність або переходити до ліпших форм господарювання, або прикладати свої сили до інших галузей господарства. Еміграцію спинено. Промислове життя почало відновлюватись. Я гадаю, що не буде дуже сміливим передбачати в ближчій будучині рух сільського населення на міста, збільшення українського елемента по містах, більш рівномірне розселення євреїв по всій Україні, котре почасті почалося вже й нині.

Доси я ще ні одного разу не спинився на рості, органічному розвитку окремих національностей на Україні. Питання це надзвичайно цікаве в чисто теоретичному відношенні, будучи виясненим, могло б прислужитися й до певних практичних заходів. Але, оскільки оперую я тільки статистичним матеріалом, вирішення питання вважаю неможливим. Це залежить од того, перш за все, що відомості про національності одержано нами тільки один раз—в 1920 році. Попередній перепис 1897 року не знає ніяких національностей. В 1897 році було лише поставлено запитання про рідну мову; по мові «русские» поділялися на «великороссов», «малороссов» і «белоруссов». В 1920 році так саме запитувалося про рідну мову, з додержанням, звичайно, іншої термінології, але дані перепису що до мови залишалися неразробленими й невиданими. Таким чином технічно можливим залишається тільки порівняння «національностей» 1920 р. «з рідними мовами» 1897. З методологічного боку таке порівняння не припустимо й навіть в масштабі окремих губерній дуже небезпечно, що до правдивості й об'єктивності висновків. Коли ж брати поодинокі округи й міста, то часто-густо доходиш до абсурдів. Так, наприклад, в місті Києві перепис 1917 дав такі числа:

	Національність			Рідна мова			Мова вжитку		
	Рос.	Укр.	Малорос.	Рос.	Укр.	Малорос.	Рос.	Укр.	Малорос.
Абс. ч.	231403	56225	20567	251181	52232	11913	284555	42222	8599
%	50,26	12,21	4,47	54,78	11,39	2,60	62,19	9,23	1,88

Нас не дивує різниця між даними «мови вжитку» та «рідної» мови; але різниця між національною та рідною мовою, показаними в один момент часу, доводить, як небезпечно з'ясування росту національностей через порівняння принципово різних

¹⁾ Позичаю з «таблиць смертності для України» акад. М. Птухи, Київ, 1923 р., т. 3.

показаннів, та ще одділених 23 роками. Тільки досить велика різниця між даними обох переписів може говорити за те, що якісь зміни дійсно відбулися, але ні в яким разі не виміряти ці зміни. Тим-то дозволяю собі тут поділитися тільки основними результатами своїх підрахунків ¹⁾.

На протязі 23 літ як на селі, так і в місті помічається збільшення відносної кількості українців. Для сільських місцевостей збільшення це дуже невелике і тому напевно являється лише наслідком способів запитання та способів підрахунку. В поодиноких округах коливання чисел значніші. Виключне місце в цім відношені займає Таганрозька округа, в котрій (без м. Таганрога) маємо такі $\% \%$:

		Укр.	Рос.	Инш.
1920 р.	по націон.	37,2	55,1	6,4
	по рідн. мові	46,03	47,96	6,01
1897 р.	по рідн. мові	69,2	22,1	8,7

Я підрахував, що коли довіритися числам 1920 року, маючи на увазі, що для сільських місцевостів рідна мова, як звичайне правило, дуже близько стоїть од національності, то виходить, що за 23 роки в Таганрозькій окрузі українців не тільки не збільшилося, але стало менше на 104,9 тисячі, або на 41,5 $\%$, а росіян прибавилося на 205,8 тисяч, або на 228 $\%$! А по ближчому зазнайомленні з матеріялами перепису та з обставинами, в яких він переводився в 1920 році,—під загрозою врангелівських банд,—я прийшов до висновку, що годі було б і сподіватися од нього чогось певного.

Згадане вище збільшення українців не стосується до губерніяльних міст; проте інші великі міста, знов-таки переважно промислового типу, свідчить про таке збільшення $\% \%$ українців:

	1897	1920	
Миколаїв	8,8	15,5	і т. и.
Херсон	19,5	40,4	

По губерніяльних і великих містах найбільше зросли євреї; поруч із ними зросли всі «інші», окрім росіян і українців.

Це значить, що велике місто на Україні інтернаціоналізується—прикмета розвитку міста взагалі.

По решті міст зросли головним чином українці. Росіяне, навпаки, в великій більшості міст відносно зменшилися.

Повним виключної цікавості повинно було б бути вивчення національного складу українського населення в звязку з соціально-класовим та професійним його поділом. Через відсутність даних—розробок бо відповідних не було—ми примушені одмовитись од такого розгляду, чекаючи на майбутній слушний час, коли будуть видані підсумки останнього міського перепису

¹⁾ Товаришів, що цікавляться детальними відомостями, запрошую звернутися до статтів Смілянського в ч.ч. 193, 205, 213 та 242 «Вістей» за 1922 р.

(березень 1923 р.) та надійде, новий перепис, мабуть уже не пізніш 1925 року. Отже ж зараз дозволяємо собі лише зробити де-які висновки.

Головнішим фактом, що виразно доводиться даними перепису, являється, на нашу думку, той, що національний склад як сільського, так і міського населення України є наслідком довголітнього процесу колонізації лісо-степових і степових просторів, процесу, що в значній мірі проходив під безпосереднім впливом організованої, державної влади. Оскільки «кількість» у цьому процесі завжди стояла на боці українців, то й створилося й, треба думати, ще на дуже довгий час утримається те становище, при якому в нашій Республіці немає ні одної округи, де б українці не склали більшості (за винятком Шахтинськ. окр. на Донеччині). З тої ж причини український елемент повільно рідшає в напрямках од старих осередків—Київщини, Полтавщини,—до периферій Республіки, при чому найміцнішим являється вздовж усього корита Дніпра, починаючи од Полісся й кінчаючи Дніпровським гирлом. Проникання на Україну росіян міцно звязно з планомірною державною політикою; через це саме найбільші маси росіян ми знаходимо або біля стратегічних пунктів і меж (в Богодухівській, Ізюмській і Харківській округах—вздовж бувших «Белгородской и Украинской линий», «войсковые поселения»—біля Чугуїва, почасти те ж саме в Таганрозькій окрузі) або там, де пізніший розвиток капіталізму викликав скупчення робочої сили—азональний район Донбасу й чорноморські порти. Розміщення по території України євреїв відбило в собі весь тягар царського примусу й чорносотенної сваволі. В найміцнішому звязку з колонізаційно-географічним моментом і, сказати б так, поринаючи в нього, знаходиться й момент поділу праці між національностями, що виявлявся почасти і в різницях між селом та містом.

Констатуючи все згадане вище, числа перепису 20 року доводять у той же час, що початок ХХ віку вже в багатьох відношеннях одрізняється од кінця ХІХ: ми являємось свідками жвавої інтернаціоналізації великого міста, жвавого зростання міського населення за рахунок сільського й все більшого й більшого проникання українського елемента в місто, особливо там, де воно має виразно-промисловий характер. Тим самим ми маємо право сказати, що й національний поділ праці, котрий і взагалі завжди був далеко більший в фантазії «обывателя», ніж у дійсності, належить уже до минулого, а не до нинішнього часу. Що ж до сучасності й до майбутнього, то немає жадного сумніву, що на радянській землі прийде незабором і до повної «смички» міста й села і до ще більшої, ніж у революційну добу, братерської солідарності трудящих, незалежно ні од національності, ні од галузі праці.

Я. ЧЕПІГА.

Держава й суспільство в справі виховання та освіти¹⁾.

I

П'ять років під гуркіт гармат і безупинної боротьби за владу пролетаріату будувались нові форми життя. Високо підносились груди гніву скривджених і поневолених мас, розливалась могутніми потоками нова сила по всій Радянській землі і брались приступом останні фортеці віковичного ворога—старі школи, школи духовного рабства й темряви. Боролись і творили. Творили похапки й робили помилки. Помилки виправлялись, але відчувалось, що не все гаразд в справі освіти й виховання, і що нова школа не відновідає цілком вимогам часу, вимогам епохи.

Творила влада в центрі, творили органи влади на периферії, творили окремі особи. Історія педагогіки не знає такого моменту, коли дитина та її виховання відбирали стільки уваги й пеклування. А проте багато ще темних плям на фоні цього питання.

На п'ятому році надзвичайно напруженої праці над організацією освіти молодого покоління в державних органах освіти почали з'являться ознаки перевтоми, ознаки безсилля самотужки підняти на потрібну височінь освітніх завдань. На сцену виповзли непомітно отрутні чинники живої творчості: чиновництво або формалізм, бюрократизм і централізм.

І ми не можемо мовчки дивитись на те, що так або инакше шкодить найдорожчій, найціннішій галузі життя—в розвитку цих чинників ми вбачаємо погрозу всій ідеології і всьому майбутньому пролетарської держави. Надто багато пролито крові, витрачено сил, вжито енергії, щоб віддати на поталу цих могильщиків єдину надію, єдину гордість сучасності—нашу молодь!

Виховання молодого покоління—це та основна проблема пролетаріату, що її поставлено, по-перше, вимогами життя, по-друге, konieczністю в закріпленні здобутків революції, по-третє, високими ідеалами людскости, що живуть в нас, буяють і утворюють культ дитини, по-четверте, любов'ю до молоді, яку ми бажаємо бачити сильною, творчою й здатною до боротьби. Поставлена ця проблема зо всією її глибиною й шириною

¹⁾ Редакція не погоджується з цілим рядом тверджень автора, але з огляду на цікавість порушеного ним питання, дає місце його статті, вміщуючи одночасно й статтю О. Мізерницького, яка в більшій мірі сходиться з поглядами Редакції.

революцією перед всіма і ніхто не має права й не може відмахнутися від неї. Байдужість до цієї проблеми можна з'ясувати лише патологічними причинами, повною відсутністю розуміння своїх обов'язків перед сучасним і майбутнім.

І коли фінансова, економічна й військова політика може творитися центральними державними органами, то освітня політика, з'являючись продуктом цілого організму, повинна творитися державою й суспільством разом. Об'єктом освітньої політики є жива істота, в стані якої зацікавлені всі, до останнього члена громади. І тому вона мусить бути витвором колективним з найширшим обхватом.

Так, певно, дивилась на це й влада, коли в 1922 році ухвалила скликати IV-ту Всеукраїнську Наряду по Освіті. Склад цієї Наряди мусив охопити представництво губ. і повітнаросвіт, профсоюзів, червоної армії, комсомолів, женвідділів. Ідучі далі в глиб мас, було постановлено запрохати широке представництво від просвітніх установ і персонально всіх найвидатніших діячів освіти. Це свідчить також і проте, що епоха революційної творчості попадає в нову фазу, фазу поглиблення в масах свідомості сучасних завдань, покликання до творчої праці широких верств активного суспільства, підведення таким робом міцного фундаменту під освіту й виховання й розподілу відповідальності за них між елементами державного організму.

Держава підійшла вже до тої межі, коли революційна творчість може бути передана всім верствам суспільства.

Розвитку людини поза суспільством не може бути. Вся духовна істота її переважно має початок в суспільстві. Мова, моральні переконання, суспільно-політичний устрій життя, побут, вся соціальна культура—все це виникає, розвивається досягає сучасних форм тільки в суспільстві, в сумі діючих суспільних факторів. Те, що ми називаємо розумом людини, її серцем, її волею є плід не індивідуального, а громадського розвитку. Людину ми знаємо як невідділиму частину суспільства. Суспільний осередок є той життєвий сік, яким росте, розвивається і діє людина, є духовне повітря, без якого, як без звичайного повітря, людина жити не може. Суспільство є чарівне коло, в якому зароджується життя людини, росте й досягає повноти свого розвитку, для якого не існує «я», а є лише «ми».

Але доскональне суспільство складається з громадських союзів, або асоціацій, а останні в свою чергу розбиваються на більш дрібні свої складові частини—родини. І таким чином все суспільство скуто органічно духовними інтересами в одно суцільне тіло, могутнє й сильне єдністю своїх домагань, своїх ідеалів, свого спільного добробуту. Тому й держава, її нормальний устрій не може бути поза суспільством, вона з нього виникає, в ньому знаходить свої форми і з нього черпає елементи своєї

творчості. І цілком природньо, коли держава спірається на це суспільство в кардинальних питаннях свого будівництва.

Але бувають моменти в житті суспільства, такі катаклізми, коли гинуть одні світогляди й з'являються нові, які родять нове життя, і в ці моменти в ім'я цього нового життя можуть виникати конфлікти й розходження між одною відмираючою частиною суспільства й другою повною життя і тоді остання, вільна від обов'язків перед другою, може диктувати вимоги суспільству, незалежно від бажань і вимог другої частини.

Але це може бути лише певний період, після якого таке з'явище мусить змінитись на повну гармонію цілого організму.

Очевидно, ми пережили першу епоху і можемо підносити питання, в яких зацікавлені державна влада й суспільство, охоплені одним жагучим бажанням внести ясність в заплутані вузли сучасності.

II

Яким шляхом переводився суспільний зв'язок між людьми в дореволюційну епоху? Для цього було дві форми: одна суто-громадська і друга державна. Перша була внутрішня, яка виявлялася у вчинках людини, в її зовнішній поведінці. Людина була вільна у своїй внутрішній істоті від всяких державних зв'язків і шляхів, цілком незалежна і не доторкана: сумління її, переконання, ідеали були не приступні впливам держави і часто-густо йшли проти домагань останньої. Людину примушували платити податки, відбувати військову службу, нести обов'язки, які вимагались державою, але не могли її примусити визнавати правдивість і доцільність цих вимог, коли не було відповідних переконань, не було віри в їх справедливість. Найчастіш державний зв'язок підтримувався насильством, карними законами, поліцією, військом і всякого роду утисками й переслідуваннями. А, звичайно, фізичне насильство ніколи нікого не переконувало.

І ця система зв'язку представниками державної влади поглиблювалась формалізмом, питомим тодішніми агентами влади без всякого бажання розвинути цей зв'язок поза зовнішнім державним. Ця система клала свою гнітючу печатку на всі царини життя суспільства. Не уникало цієї системи й виховання молодого покоління. Коли припадало агентам влади говорити про виховання, то завше ми чули про міцну дисципліну, про підпадання певному порядку, як про кари, про прихильність до існуючого устрою, але в її промовах не чути було про вищий зв'язок, про вищі внутрішні ідеали, які живуть і діють в людині поза зовнішніми вимогами держави. Такі погляди засвоювались адміністративними особами і переводились запобігливо в життя, хоч подібні погляди не могли ширитись і не були цінними й вичерпуючими для виховання, і тому тут мусили виростати внутрішні протести молодого наростаючого покоління, які підтримувалися всіма, що не відчували внутрішнього зв'язку з державою.

Інша картина розвертається перед нами, коли уявимо державу в новому суспільстві, в новій політичній кон'юктурі, яка беручи початок в сучасності, мусить виявитися в майбутньому пролетарської держави. Тут можуть бути обидві форми зв'язку—зовнішня й внутрішня, державна й суспільна. Державний зв'язок мусить торкатися глибин розуму й серця людини. І це буде природньо, бо інтереси працюючого, це інтереси такого ж суспільства, а інтереси суспільства відбиваються цілком в державі. Це гармонія людської громади в формах державного будівництва. До цього вона йде і це ставиться ідеалом. І ми нині мусимо сприяти здійсненню цього якомога скоріше.

І от в цьому стремлінні кожна галузь державного тіла мусить знайти опору в державі, мусить прагнути цього об'єднання. І, звичайно, виховання й освіта в цілому повинна в першу чергу шукати цього сполучення, бо це диктується інтересами як суспільними так і державними.

Ми бачимо як представники державної влади прикладають масу зусиль і турбот про розвиток цього зв'язку, аби органічно злитися як із суспільством так і, людиною взагалі через це суспільство. Правда, часто ми здібуємо на практиці нерозуміння провідної ідеї держави. Представники в силу зазначених нами вище чинників,—формалізму або чиновництва, бюрократизму й централізму шкодять і гальмують ріст і поглиблення зв'язку, але це є лише переступний період, за яким мусить викристалізуватися ґрунтовна ідея і вивести на шлях правдивих мір погоджених з центром.

Ми бачимо, як поруч з зовнішніми вимогами і вимогами часу, йдуть і вимоги не чужі внутрішнім вимогам людини, суспільства. В цьому полягає позитивний бік сучасної державної влади, цим вона різко відмежовується від усіх попередніх. Ми чуємо інший раз вимоги окремих представників влади, які йдуть вростіч з вимогами нашого сумління в царині педагогіки, ми бачимо методи будівництва освіти, що розбігаються з державним методом. Це індивідуальне властиве лише даній особі тлумачення істинних домагань державної влади. З цим ми можемо боротись, це ми можемо виправляти.

І ще, на протязі де-якого часу, можуть з'являтися такі виступи, але вони не заважають визнати, що ці форми взаємовідносин між державною владою і людиною відрізняються широтою, для виховання цілком задовольняючі й необхідні.

Але це зовсім не значить, що державна влада повинна і надалі переводити всю систему освіти й виховання своїми засобами через свої органи й установи та через своїх агентів. Вона мусить передати більшість своїх освітніх функцій суспільству, залишивши за собою лише контроль і зовнішнє керування.

Так воно мусить бути, бо державний організм вимагає того, щоб мозок його й серце освіжувалось життєвими силами,

що течуть з недр народньої маси трудящого люду. В цьому його міць, в цьому його життєвість.

Держава відірвана від суспільства губить здібність до творчости, бо вона не зможе використовувати творчої сили суспільства. Суспільні інтереси є, справді, правдиві життєві й глибоко важливі для людини. В суспільстві народжуються великі проекти, думки, які з часом стають керуючою основою для діяльності представників державної влади. Влада по природі своїй є адміністративно-виконавчий орган. Кому приналежать великі наукові відкриття або великі соціальні й політичні зворушення? Де виникли вперше ідеї про знищення кріпацтва, рабства, кари на тіло, боротьба пролетаріату? Все це є продукт окремих людей і суспільства. В його глибинах народжувались ідеї, наукові шукання, високі соціальні й політичні ідеали.

На протязі історії ми бачимо, що в суспільних рухах, в нових ідеях держава дуже часто вбачала порушення державних основ, авторитету, бунт проти державности й стремління скинути існуючий порядок. І це було не нормально. Бо держава в своїй практичній творчости потребує творчости суспільної, бо вона живиться цим і в суспільстві бере основи для своєї діяльності. Світ ідей і науки не її царина, вона повинна лише зі всякої ідеї взяти якомога більше для своєї практичної творчости. Инакше вона закам'яніє в своїх адміністративних формах і не зможе еволюціонувати разом з суспільством.

І от, коли держава позбавляється й уникає такої відокремленности від суспільства, коли вона зливається з ним, з того моменту її діяльність, її творчість з'являється одним тілом з найдрібнішою частиною суспільства—людиною, здобуває ту висоту й багатство в ідеях і творчості, яке відповідає й часу й даним фізичним, економічним, духовним і політичним домаганням всього суспільства, на тлі якого вона виростає.

Високо ставлячи державний зв'язок з людиною всі діячі народньої освіти мусять турбуватися про зміцнення цього зв'язку і поглиблення його в масі. А для цього кожний з них, чи буде він просто вчителем чи адміністратором чи представником влади, повинен особливо чуйно ставитись до внутрішньої свідомости юнацтва, бо з цієї свідомости виникає суспільний зв'язок, а через суспільство зв'язок державний. А через те, що сучасна державна влада є дитина нового суспільства, цей зв'язок мусить бути зміцнений спільною працею їх в суспільному вихованню молодого покоління, аби виплекати в ньому енергійних борців за нове суспільство, нові ідеали, прагнення, за нову людину й нову культуру, і тою спілкою підвести непорушний фундамент в освітньому будівництві держави.

Мені можуть зауважити, що я прусь у відчинені двері. Але це не так. Одне—ідеологія політичних керманів, і друге—практичне виконання завдань їх на місцях. Конфлікти між

суспільством і представниками державної влади ще й по цей час не віджили. Може вони не так виразні, більш захищені, але вони є й час від часу вони роблять болючі поразки росту зазначеного нами зв'язку в суспільстві. А це дає плоди протилежні інтересам пролетарської держави.

III

От же держава й суспільство мусять виховати не кволих, рахитичних, анемічних, безвільних істот, а іменно борців, повних енергії, сили, і ініціативи, волі, фізично сильних, спритних, мужніх. Це ідеал держави, суспільства й родини у вихованні молодого покоління. Це завдання сучасності.

Що ж зроблено в цьому напрямку? Надто багато й надто мало. Багато штрихів, намічених точок, теоретичних досягнень і мікроскопично мало практичних. До того мало, що в питаннях виховання повна розгубленість, кустарна творчість окремих осіб. Будемо говорити конкретніше.

Коли ми говоримо про фізичне виховання молодого покоління, то маємо на оці не лише силу, а й спритність, мужність, тямучість, упевненість і т. ін., цеб-то фізичне здоров'я сполучене з психичним. Але досить переглянути те, як це здійснюється практикою і ви побачите, що ми ні на один крок не рухнулись вперед. Досить переглянути програм фізичного виховання, яких тримаються вихователі, або які витворюють вони в процесі своєї праці, і ми побачимо лише варіації старих систем без всякого поступу в охопленні вправами всієї істоти дитини.

Цими днями я був на докладі двадцятилітнього практика про новий програм фізичного виховання, складений згідно програму комісією при Всеобучі в Москві. Доклад був прочитаний в педагогічній комісії при Академії Наук і тому претендував на повноту з боку теорії й практики. Але убожество думки, нерозуміння завдань виховання, відсутність об'єднання державних інтересів з інтересами дитячої природи як фізичної так і духовної, здивувало всіх.

Ми, пильнуючи здоров'я дитини, повинні завше мати на оці не лише фізичне здоров'я. Ми намагаємося оздоровити людськість, а останній не чужі і розумові і соціальні інтереси. У тому, коли ми витворюємо систему, то мусимо зробити так, щоб вона охопила собою і ці боки життя людини.

Квола, незграбна дитина, що лякається всього живого, енергійного, рухливого, є продукт однобічного виховання. Такою вона зробилась в силу впливів низки факторів іншого порядку. І коли дитина робить ті або інші рухи, то це є продукт внутрішнього складного психо-фізичного процесу. Виховуючи дитину, витворюючи програми виховання, ми мусимо брати на увагу всі діючі фактори на витвір бажаної особи.

Офіційні творці, як і приватні, працюючи над питанням фізичного виховання, звужували його рямками своєї проблеми,

не давали широкого всеохоплюючого проекту в інтересах державно-суспільних і людських взагалі. А практика йшла ще далі в цьому звуженні і давала зрештою нікчемні, а часом шкідливі здобутки.

В кращому стані перебувало розумове виховання за весь час революції. Над ним працювали всі, його реформували остільки глибоко в теорії, що реформа його носила ознаки революції. І здавалось, що з виголошенням трудового принципу, з'ясуванням його змісту, вся реформа і в практиці піде в бажаному напрямку і в необхідному темпі. Але й досі ми топчемося на тому ж самому місці, з якого почали реформу. В той час, як в інших галузях державного життя ми продвинулись і закріпили за собою завойоване, в розумовому вихованні, за винятком де-кількох оазисів на всій просторіні України, ми здибуємо все тіж самотні віхи й придорожні стовпи, які вказують напрямок, але не вияснюють природи самого шляху.

В практичному здійсненні трудового принципу для розумового виховання буде ще більше трагізму й безнадійности, коли державні органи Наркомосвіти не з'єднаються щільно з суспільством, з активними і творчими його членами. Треба правді просто дивитись в очі. Суспільство наше є найконсервативніше іменно в справах виховання власних дітей. Історично воно всюди було однакове. Революційна влада завше йшла попереду суспільства. Але наша революція є складніша й глибша, ніж всі інші, які зазнав світ у всі часи життя людськості. Тому тут може утворитись колосальна прірва, нерозуміння двох елементів державного тіла—влади і суспільства.

Придивіться навколо, пильно придивіться до процесу, який відбувається в суспільстві і в колах учительства і ви побачите, як наростає конфлікт і як шириться нерозуміння між тими, хто бореться з консерватизмом, інертністю, опортунізмом в масі і нашим суспільством. Наші революційні домагання сягають через голови мас і стають нереальними, нездійсненими мріями. Треба зупинитися, треба вдуматись в факти і треба змінити і напрямок і темп. Потрібно охопити суспільство і на його внутрішньому як на гранітній скелі будувати виховання молодого сучасного для майбутнього.

В суспільстві в даний момент немає керуючої і пануючої ідеї й переконаного погляду на розумове виховання. Вибите революцією з старих реакційних форм освіти, воно загубило віру в них, але не знайшло цієї віри в нових формах. Воно розгубилось. Визнаючи труд конечністю і основою виховання, воно не може прийняти тих форм, якими переводиться трудове виховання. Звикнувши до книжкового словесного виховання, виплекане на схоластиці, воно не знаходить в новому методі освіти рівноцінного (я вже не кажу безмежно вищого) фактора попередньому. Але підпадаючи необхідності, воно, старе

суспільство, не допомагає державі, а навпаки паралізує його зусилля через отруєння молодого розуму своїх нащадків.

В силу революційної боротьби й конечности, яка диктовалася моментами перемоги, ми знаходили виправдування відсутности спайки між представниками державної влади і суспільства навіть в питаннях виховання молоді. Але чим далі ми посуваємося до спокійного життя, тим гостріше відчуваються уколи по найболючішому місцю суспільної свідомости.

Як не байдужі наші родини, наші батьки до виховання дитини, але суспільство завше чуйно відносилось до надсильств над дитиною. І коли були з боку суспільства протести при старій системі освіти, то дивними і незрозумілими здаються нам ті глухі протести, які йдуть від батьків і навіть дітей в наші часи. Значить в нашій школі не все благополучно, не все правдиве й здорове. Є симптоми якоїсь хвороби, яку потрібно попередити, щоб не припало потім робити тяжку операцію.

Розумове виховання молодого покоління—завдання часу таке ж важливе як і фізичне виховання. Сильне, міцне, тривале духом, воно при правдивому розумовому вихованні зможе легше й скоріше здобути ті культурні цінності, які зрівняють нас з передовими культурними націями.

В щасливішому стані перебуває соціальне виховання. Вже природа нашої революції внесла його в школу, в виховання. Роскучі раби відчували глибоку потребу в волі у всіх галузях життя. Революція широко розчинила двері бувших казарм—шкіл і наповнила їх звуками волі. Ці звуки відбилися на струнах чуйної дитячої й юнацької душі і розлилось потоками середь молоді. Життя запанувало в школі, і суспільство, соціалістичне суспільство відбилось зо всією могутністю й силою впливу, що стримувався раніш зовнішньою дисципліною і поліцейським режимом.

Збираючись в товариства, гуртки й союзи, молодь здобула повну можливість до виявлення й розвитку ріжноманітних своїх властивостей. Молодь виросла соціально й політично за часів революції на ціле століття. Тут сприяли внутрішні й зовнішні чинники. Щасливо збіглись внутрішні бажання з зовнішніми вимогами нової держави. Боротьба класів підняла розуміння прав особи й розуміння потреби гуртування для захисту як особи так і цілого колективу. Навіть коли б це торкалося взаємовідносин дітей і батьків, руйнування старих родинних традицій.

Значіння соціального виховання державна влада продумала до кінця і зуміла використати його для закріплення здобутків соціальної революції, і не зустріла опору з боку суспільства, бо мала в ньому внутрішній звязок.

Такий стан виховання молоді в окремих його частинах. В цілому, звичайно, освіта й виховання, принаймні в основних своїх рисах, знайшла ті життєві форми, які диктуються часом і нашими революційними домаганнями. І ми чекаємо лише того момента, коли родина, суспільство й держава підуть плече об

плече підтримуючи й доповнюючи одно одного. В ділі освіти й виховання не може бути питань лише державних або шкільних, але є питання родинно-суспільно-державне. Це є тріумвірат, який може бути диктатором систем, методів і ідеалів виховання молодого покоління.

Нашим ідеалом є дитячий дім, дім-комуна, дім-колектив. Але до цього ідеалу ми можемо пройти через школу перехідного періоду, яка повинна бути достойним етапом до майбутнього. Вона не є школою буржуазної держави, але вона не може ще бути пролетарською школою в широкому розумінні цього слова.

«Школи повинні стати ембріонами громадського життя», — каже Дюї. Ми ж мусимо сказати, що школи повинні стати ембріонами соціалістичного суспільства і тим раз на, завше вяснити наші вимоги що до освіти. І вся школа з її програмами, її методами, з її учнями і учителями, з її обсягом освітнього матеріалу та її змістом повинна відповідати цій вимозі.

Ми зовсім не думаємо цим сказати, що школа буде одірвана від життя і не відповідатиме потребам суспільства. О, ні! Відбиток життя й вимоги суспільства повинні переломлюватися під кутом ідеалів соціалістичного суспільства. І Наші вихованці поруч з підготовкою до життя повинні отримувати світогляди, які ґрунтуючись на сучасному вимагатимуть завше здійснення майбутнього. Цеб-то вони мусять мати повсякчас ясне уявлення ідеалу соціалістичного суспільства й прагнути його реалізації. Це будуть ковалі майбутнього, рішучі, тверді, сильні відчуттям колективізму в будові цього майбутнього, не мрійники, а реалісти. Це люди волі й перетворення слова в діло. Школа мусить перебудовувати суспільство разом з суспільством, яке прагне цієї перебудови.

Одначе, школа є надзвичайно чуйний орган держави і до нього потрібно ставитись з надзвичайною обережністю, глибоким розумінням психології молоді. Один неправдивий крок і горючий матеріал спалахне помстою, тупою опозицією, відвертою ворожнечею. Образа нанесена раз в молодому вікові не заглажується на все життя. Вражіння молодости могутні, як письменна на гранітних скелях. Молоде серце гаряче й кипяче. Воно здатне на героїчні вчинки і на злодійства. В залежності від того, якими способами його виховуєте.

Виховуючи борця за наші людські ідеали, школа повинна вказати і той шлях, яким мусить іти він; повинна виховати так, щоб боротьба була стихією його.

А це завдання складне й не під силу одним органам державної влади перевести його в життя. Тут мусить бути спільна праця всіх діючих і творчих сил. Час перекласти частину державної відповідальності на організоване суспільство.

Виховання молодого покоління є тою галуззю державного організму, в якій збігаються інтереси всіх і в якій найлегше знайти спільну мову. Тут ясно всім одно, що дитина не

може бути засобом, що турботи про неї є самодовліючі, а природа її організму, нормальний розвиток цієї природи мусить бути самоціллю у вихованні.

Всім ясна основна мета виховання, приготувати дитину до життя. В це розуміння вкладуються вимоги і суспільства і держави. Вони складають те життя, в якому мусить жити людина. І вже в дитинстві й юнацтві вона через виховання озброюється духовно й фізично. Вступаючи в це життя вона стає членом суспільства й держави, знаючи не тільки своє місце, свої обов'язки, але й ті конечні ідеали, які визначають її існування, яко члена певного суспільства.

А щоб виконати це завдання, так природне працювати всім для витвору найкращої форми виховання яка однаково задовольнила б конечні вимоги правдивого виховання й освіти— вимоги суспільства й держави.

Пролетарська держава рішуче перейшла рубікон освітньої політики, і вороття бути не може. Але суспільство в своїй масі і консервативне учительство ще залишилось на тій боці історичної межі. Воно вагається і не вірить; критикує і останнього слова не говорить. Воно знає, що мусить переступити в новий світ, але затримується, вичікує. Чого вичікує? Воно не знає. Надто різкий перехід з «небитія в битіє» слабих безвільних лякає, і воно з недовір'ям озирається навкруги і чекає чуда. Але чуда не буде і воно мусить переступить цю рокову лінію і переступить!

Щоб це сталось скоріше, треба зробити те, що зроблено по національному питанню. Треба покликати до праці ті сили, що потенціально набухли і вже прагнуть перетворитись в рух.

Хто з нас не хоче працювати над витвором найкращого, найціннішого, найважливішого?! Нема таких між тими, хто під час величезних революційних зворушень, не загубив свого розуму і здібности реально мислити, працювати. Але нам не ставлять завдань, а може нам не вірять? Останнє було б жахливим для сучасного й майбутнього. Життя народа твориться не окремими особами, а всім народом, всіма живими його силами. І недовір'ям цим живим силам бути не може. І фактично цього недовір'я у державної влади, яка виростає у найміцнішу класу—класу працюючих, не може й не повинно бути, а особливо коли буря боротьби зникає і починається спокійне будівництво.

Час настав. І все живе, бадьоре мусить стати до праці.

І хочеться, щоб широким морем розлилась, як в повідь, могутня й творча сила держави й суспільства в галузі освіти, щоб широким потоком-лавою вдарила на віковичного ворога пригнічених й скривджених в минулому народів темряви й некультурности.

На цю спілку держави й суспільства чекає молоде покоління!

О. МІЗЕРНИЦЬКИЙ.

На роздоріжжі.

(З приводу статті Я. Чепіги).

Найбільш гострий момент класової боротьби закінчився, держава ступила на шлях будівничої праці, що вимагає притягнення всіх активних сил. В справі освітній це значить притягнення тієї міжкласової прослойки, яку уявляло з себе учительство. Повстає питання: в якій мірі, в яких формах може здійснитися участь в освітній справі цієї міжкласової прослойки, що на мові Чепіги зветься «суспільство».

Доводячи на протязі цілої статті необхідність розподілу відповідальности між державою та «суспільством» і передачі «суспільству» керування освітньою політикою, шановний автор не вказує на конкретні форми співробітництва «суспільства» з «державою». Він просто висловлює побажання,

«щоб широким морем розливалася, як в повідь, могутня і творча сила держави і суспільства в галузі освіти, щоб широким потоком — лавою вдарила на віковичного ворога пригнічених і скривджених в минулому народів темряви і некультурности. На цю спілку держави й суспільства чекає молоде покоління!».

Що можна сказати проти знищення «віковичного ворога», проти «могучого потоку лави»? Що можна заперечити своєчасности постановки питання про притягнення активних сил? Незрозумілою являється формула «спілки держави й суспільства». Сама постановка цього питання про спілку держави і суспільства з'являється трохи чудною, а спроба його розв'язання загрожує внести велику плутанину серед читачів.

Там, де Чепіга говорить про способи боротьби з «віковичним ворогом», де він розглядає школу, як ембріон соціалістичного суспільства, де проводить рівнобіжну між школою та дитячим будинком, де вказує на наші педагогічні помилки — там почувається, що він в своїй сфері. Можна спростовувати де-які з його постулатів, але основна лінія є виразна й тверда.

Але там, де Чепіга говорить про спілку «держави з суспільством», він робить вражіння людини, яка нічому не научилась за п'ять років революції. В своїй статті Чепіга висловлює кілька тверджень, що з'являються наслідком нерозуміння ходу історичного розвитку громадських взаємовідношень і можуть привести до абсолютно невірних висновків.

Скрізь в статті Чепіги держава протиставляється суспільству й навпаки. Точного визначення держави, влади і суспільства Чепіга не дає. В одному місці під суспільством він розуміє більш широку групу людей, в другому—більш вузьку, але завжди «суспільство» і «державна влада» з'являються елементами «державного організму». Освітня справа, каже Чепіга, є справою одночасно і держави і суспільства, як окремих великостей.

Ми можемо підносити питання, в яких зацікавлена державна влада і суспільство, охоплені одним жагучим бажанням внести ясність в заплутані вузли сучасності.

Стає ясным, що по Чепізі державна влада і суспільство суть дві сили, що одріжняються одна від одної.

«Державна влада з'являється по природі своїй адміністративно-виконавчим органом».

Агенти держави—носії бюрократизму, формалізму, централізму, тих чинників, в розвитку котрих Чепіга

«вважає погрозу всій ідеології і всьому майбутньому пролетарської держави».

Чепіга не може мовчки дивитися

«на те що так або інакше шкодить найдорогшій, найціннішій галузі життя, бо надто багато пролито крові, витрачено сил, загублено життя, вжито енергії, щоб віддати на поталу цих могильщиків єдину надію, єдину гордість сучасності—нашу молодь».

Із вище наведеного видно, що по Чепізі державна влада є певна організація, певне сполучення людей, так само, як і суспільство, і що перша відрізняється від другої тим, що вона «по природі своїй з'являється адміністративно виконавчим органом». Спілка державної влади з суспільством потрібна, аби винищити бюрократизм, формалізм, ті хиби, що властиві природі державної влади і з'являються могильщиками найдорожчого, найціннішого і т. д.

Історична місія суспільства в освітній справі, виходить, полягає в тому, аби виправити помилки держави і захистити (від кого?) молодь. Державна влада і суспільство—два елементи державного організму, дві сили, діючі в різних напрямках. Таким чином малюються взаємини між суспільством і державою після Чепіги і він бачить вихід в тому, щоб ці дві сили направити в один бік щоб помирити їх, усунути ту ворожість, яка по його думці існує.

Вже сама постановка такого питання з'являється неможливою з класової точки зору. Всі консеквенції побудовані на постановці питання в такий спосіб, будуть не марксовськими, в них не буде відбиватися пролетарська класова точка зору, переслідувати вони будуть інтереси не пролетарської, але якоїсь іншої класи. А Чепіга весь час говорить про те, аби одвернути «погрозу всій ідеології і всьому майбутньому пролетарської держави».

Віriamo, щиро говорить, але очевидно, що бажаючи усяких добр і пролетарській владі і пролетарській революції і всьому

пролетаріатові, він все ж таки не засвоїв пролетарського, матеріалістичного світогляду і подекуди стоїть на точці погляду буржуазної ідеології. Роскрити цю точку погляду з'являється головним нашим завданням. Буржуазні ідеологи уявляли державу, як певну ідею справедливості, втілену в певні організаційні форми. Існування агентів державної влади, її інституцій, війська в'язниць і т. и. виправдувалося теорією про гармонію державного організму, про потребу розподілу функцій між елементами держави. З їх точки зору, як і з точки зору Чепіги державний організм складався з елементів, і однією з складових частин цього організму, одним з елементів являлося суспільство. Ці буржуазні ідеологи не хотіли, або не уміли дати належне місце в цій системі боротьби класів. Нема чого дивуватися офіційним представникам буржуазно-ідеалістичної філософії.

Але дивна річ, що Чепіга, який пережив Жовтневу революцію, який визнає боротьбу класів за певний чинник організації і розвитку форм продукції, досі не зрозумів, що держава виникає як наслідок боротьби класів, що зміст її існування—полягає в пригніченню однієї класи другою, що весь її примусовий апарат—чиновництво, військо, в'язниці і т. д. з'являються додатком, неминучою властивістю держави для утримання однією частиною суспільства—однією класою—другої частини суспільства, тоб-то другої класи.

Концепція: держава є синтез елементів влади суспільства,— в світлі матеріалістичного світогляду, мусить уступити місце концепції: дві класи вороги і над ними держава з примусовим апаратом, вістря якого направлено проти класи пригніченої, а керування яким знаходиться в руках класи пануючої. Держава виникла на певному ступні розвитку продукційних сил, саме в момент висунення класової боротьби, з'являється породженням суспільства на певній стадії його розвитку. Держава не одвічна, з'являючись породженням боротьби класів (елементів суспільства), вона при закінченню цієї боротьби сама собою зникає, відмірає. Класи являються складовими частинами суспільства. І коли можна що небудь протиставити одне одному, то недержавну владу суспільству, але класу класі, як складові частини суспільства.

При капіталістичному устрою держава з'являлася примусовим апаратом для пригнічення класи визискуємих, тоб-то пролетаріату, а державна влада засобом здійснення диктатури буржуазії над пролетаріатом. При соціальної революції, державна влада, опинившись в руках пролетаріату, стає засобом здійснення диктатури пролетаріату над буржуазією.

«Держава—з'організований в пануючу класу пролетаріат»— ось формула Маркса для визначення держави під час соціальної революції.

Хай пробачать мені наведення цих загально відомих істин. Винуватий в цьому грісі не я, а Чепіга.

Він бачить певні факти, певні явища і, нехтуючи досвід економічної науки, робить спробу самотужки, на підставі особистих досліджувань, дати пояснення цим фактам.

Не рахуючися з загальною термінологією, він встановлює свою власну і цим затемнює справу. Щоб зрозуміти, що хоче сказати Чепіга, спробуємо на його твердження глянути з точки зору наведених вище марксівських аксіом.

З одного боку державна влада з властивим їй бюрократизмом, формалізмом і т. и., з другого боку—суспільство з історичною місією боротьби проти «могильщиків». Необхідне «сполучення суспільства і держави». Це по Чепізі.

Як же виглядатиме, яке ім'я носитиме це загадкове «суспільство», коли прикласти нашу, марксівську термінологію? Умовимося поки що цю невідому нам величину «суспільство» називати терміном, який нічого не виявляє,—елемент. Згадаємо, що в нашому розумінню державна влада є примусовий апарат для пригнічення однієї класи другою, в сучасних умовах—пролетаріят, з'організований в пануючу класу, і що протиставити державі, тоб-то в даних умовах з'організованому в пануючу класу, пролетаріату можна лише якусь іншу класу.

Тоді «елементом», який протиставиться пролетаріату виявиться якась інша не пролетарська класа.

«Сполучення держави і суспільства прийме вигляд: сполучення організованого в пануючу класу пролетаріату і якоїсь іншої непролетарської класи».

Намагаючися встановити міцне сполучення між державою і суспільством, Чепіга не помічає, що цьому саме він виносить за межі класи пролетаріату «суспільство», видає йому диплом на звання непролетарської класи. І разом із цим він робить другу помилку, рахуючи можливим погодити інтереси пролетаріату з якоюсь іншою класою, рахуючи можливим існування при соціалістичному ладі двох класів і не бачучи, що для кожної особи цієї непролетарської класи може бути лише два шляхи, або повне знищення, або асиміляція з пролетаріатом і що *tertium pop datur*.

Але справа йде не просто про сполучення. Чепіга хоче більшого.

«...Бувають моменти в житті його (суспільства), такі катаклізми пише Чепіга,—коли гинуть одні світогляди і являються, нові, які родять нове життя, і вцій моменти во ім'я цього нового життя можуть виникнути конфлікти й розходження між одною. від міраючою частиною суспільства й другою, повною життя, і тоді остання, вільна від обов'язків перед другою, може диктувати вимоги суспільству, незалежно від бажань і вимог другої частини. Але це може бути лише певний період, після якого таке з'явище мусить змінитися на повну гармонію цілого організму».

Такими словами Чепіга обмальовує зміст диктатури пролетаріату.

Гармонія цілого організму, по Чепізі—значить одначасне існування елементів держави—суспільства і влади, тоб-то по

нашій термінології пролетаріату і якоїсь іншої класи. І кожний, хто прочитав бодай «Азбуку комунізму», вже знає, що після моменту захоплення влади пролетаріатом настає період переходу від капіталістичного ладу до комуністичного, зміст якого полягає не в одночасному гармонійному існуванні «різних елементів держави», по нашій термінології—класів, але в знищенню класів шляхом перевернення всіх елементів суспільства в пролетаріат. Таким чином, про «гармонію цілого організму» можна говорити лише після повного знищення класів.

Це зрозуміло для кожного, крім тих, хто думає, що диктатура пролетаріату повинна перейти в демократичну республіку з однаковими правами для всіх класів, з коаліційним урядом, прямим, рівним і т. д. голосуванням до парламенту, хто не збагнув, що в наших умовах така демократична республіка є формою диктатури буржуазії над пролетаріатом.

Чепіга певен, що «період з'явища, коли одна частина суспільства може диктувати свої ідеї другій», вже минувся:

«Ми, вже пережили першу епоху і ми. (тоб-то «суспільство») можемо підносити питання, в яких зацікавлені державна влада й суспільство».

В цьому твердженню Чепіга робить нову кардинальну помилку. «Підіймати питання», тоб-то брати участь в державній роботі, пролетаріат дозволить, більш того—буде заохочувати ту частину непролетарської класи, яка виявила тенденцію до зближення з ним. І навпаки, для такого «суспільства», що вимагатиме права на участь в державному будівництві на паритетних основах з державою, спіраючись на те, що настав вже час для здійснення гармонії цілого організму, тоб-то рівнобіжного існування двох класів, така пора ще не наступила й не наступить, доки існує диктатура пролетаріату.

«Коли фінансова, економічна і військова політика,—говорить Чепіга,—може творитися центральними державними органами, то освітня політика, з'являючись продуктом цілого організму, твориться державою й суспільством разом. Об'єктом освітньої політики є жива істота, в стані якої зацікавлені всі до останнього члени громади (курсив наш). І тому вона мусить бути витвором колективним з найширшим обхватом (курсив наш). Так певне дивилася на це й влада, коли в 1922 році ухвалила скликати IV-ту Всеукраїнську Наряду по Освіті, Склад цієї Наряди мусив охопити представництва губ. і повітнаросвіт, профсоюзів, Червоної армії, комсомолів, женвідділів. Ідучи далі в глиб мас, було постановлено запрохати широке представництво від просвітніх установ і персонально всіх найвидатніших діячів освіти (курсив Чепіги). Це свідчить також і про те, що епоха революційної творчості попадає в нову фазу поглиблення в масах свідомості, підведення таким робом міцного фундаменту під освіту й виховання і розподілу відповідальності за них між елементами державного організму».

«В стані освіти зацікавлені всі до останнього члена громади». Цілком слушно. Але громада не є щось монолітне, вона складається з класів, певних угруповань, інтереси котрих протилежні і в кожному разі далеко не однакові. Одній групі цікаво

виховувати молодь в принципах угодовчества й погодження класових інтересів, друга—в прищепленню молоді революційного духу; одна група бажала б зберегти в молоді повагу до інституту приватної власності, друга силкувалась би виховати в молоді прагнення до колективізму; інша прищеплювала б ідеалістичний, а інша матеріалістичний світогляд і т. д. до безконечности.

Отже виникає питання: в який спосіб мусить бути побудована єдина лінія для всіх до останнього члена громади в освітній справі? По Чепізі—шляхом колективної творчости з найширшим обхватом.

Як це треба розуміти?

Коли з найширшим обхватом, то не можна ухилитися від участі Макабі, попів, як працівників політосвіти протирадянського напрямку і т. и. Чепіга конечно далекий від такої думки. Розуміння «громада» в цьому випадку він, очевидно, звужує до певних меж. Але почавши звужувати межі того, що він називає, «громадою», або «суспільством», він не дійшов ще, так би мовити, до потрібної точки.

Церез це йому й не зрозуміло, що не тому влада в 1922 році скликала IV Всеукраїнську Наряду, щоб там дати змогу всім до останнього члена громади голосувати резолюції і брати участь в розподілу відповідальности за освітню політику, щоб більшістю голосів встановлювати єдину, спільну для всіх лінію. Треба думати, що влада запрошувала на Наряду громадські організації и видатніших діячів по наросвіті тому, що рахувала, що ці організації, ці діячі освіти в певній мірі вже асимілювалися з пролетаріатом і без довгих розмов приймуть ту лінію, яка диктується інтересами робітничої класи, і своїми силами, своїм досвідом збільшать міць держави.

Корінь цього нерозуміння полягає в тому, про що вже було говорено. Чепіга гадає можливим існування в пролетарському суспільстві певної межіумочної класи, як окремої групи. Цю окрему групу він називає суспільством і вишукує засобів, аби зберегти *status quo*—існування її разом з пролетаріатом—і не добачає, що ця група разом із самим Чепігою помірною, але певною ходою простує по шляху асиміляції з робітничою державою.

Чепіга силкується дати угрунтування своєму твердженню. По його, збереження *status quo*, визнання права на існування «суспільства» в пролетарській державі потрібно, щоб осягнути «гармонію» людської громади.

По думці Чепіги, в громаді існує дві форми звязку: внутрішнього, суто громадянського і зовнішнього, державного. Коли форма внутрішнього зв'язку збігається з формою зовнішньою, досягається гармонія.

При царизмі внутрішній звязок ішов, по Чепізі, в рости з державним. Нині Радянська влада намагається встановити єдину форму звязку. В цьому Чепіга вбачає велику заслугу

Радянської влади. Але не дивлячися на ці намагання і по цей час існують дві форми звязку, і по цей час Державна Влада не досить бере на увагу «те внутрішнє, на чому, як на скелі, повинна будувати майбутнє»; в цьому лихо.

В цьому уявленню Чепіги ховається помилка. У класи буржуазії був звязок з державою, тоб-то з апаратом її і зовнішній і внутрішній, бо ніхто, як ця буржуазія з'являлася і законодавцем і виконавцем. У «Союза русскаго народа», у «Двуглавого орла» у «Академической молодежи» зовнішній звязок збігався зі звязком внутрішнім. Вся політика, вся основа державного ладу диктувалася інтересами дворянства, пізніше—інтересами капіталу, до їх інтересів пристосовувалися мораль, розуміння добра й зла, на їх матеріяльних інтересах базувався їх внутрішній звязок і поскільки держава являлася способом для здійснення їх інтересів, звязок державний мусив пристосовуватися до звязку внутрішнього.

«В суспільстві народжуються великі проекти, думки, які з часом стають керуючою основою для діяльності представників влади». Так думає Чепіга.

«Де виникли вперше ідеї про знищення кріпацтва, рабства, кари на тіло, боротьба пролетаріату? Все це є продукт окремих людей і суспільства».

Всі ці аргументи, по думці Чепіги, з'являються остільки переконуючими для сполучення двох форм звязку і встановлення гармонії громади, що він з ентузіазмом закликає:

«І ми нині мусимо сприяти здійсненню цього, яко мога скоріше».

Не поспішайте, шановний Якове Михайловичу! Не хапайтеся! Пригадайте, чи був у часи царизму внутрішній, суто громадянський звязок між класою пролетаріату, рабів і їх проводирями Леніним, Троцьким, з одного боку, і державною владою, з другого? Звичайно, такого звязку не було і не могло бути.

Зате був звязок між Леніним, Троцьким і пролетаріатом. Існує він і тепер. Партійний звязок, як доскональна форма цього внутрішнього звязку, служить найкращою ілюстрацією цьому.

Робітнича держава є організований в пануючу класу пролетаріат. Між членами цієї класи існують обидві форми суспільного звязку, в його лавах внутрішній і зовнішній звязок збігаються. Базою для цього з'являються однакові матеріяльні інтереси й однаковий класовий світогляд.

Цей звязок розповсюджується, охоплює все більші шари селянства й інтелігенції.

Існування цього звязку з державою робить можливою для цих груп участь в державному будівництві. І тільки ті, хто цього внутрішнього звязку не почувають, можуть домагатися розподілу відповідальности за політику між державою й суспільством.

Але Чепіга йде далі:

«Держава мусить передати більшість своїх освітніх функцій суспільству, залишивши за собою право контролю».

До таких висновків приходять він в результаті детального розбору взаємин між суспільством, владою, і державою, після теорії про внутрішню й зовнішню форму суспільного зв'язку і гармонію цілого організму, після доказу про своєчасність підіймати суспільству питання про освітню справу, на чому ми спинялися вище.

З цим ми не можемо погодитися. Коли «суспільство» є певна група людей, що складає непролетарську класу, пролетаріят не може довірити йому більшість своїх функцій в царині освітньої справи. Даремно Чепіга посилається на те, що

«коли фінансова, економічна й військова політика може творитися центральними державними органами, то освітня політика ...твориться державою й суспільством разом».

В галузі фінансової політики пролетаріят часово може терпіти такі явища, як чорна біржа, але в освітній нічого подібного допустити він не може. Освітня справа в кожній державі визначалася інтересами пануючої класи. Таких чорних бірж в освітній справі не допустила б ніяка влада, сподіваємося, що й сам Чепіга перший закричав би «проти», коли б уздрів десь щось подібне. Тому при умові, що «суспільство» є не пролетарська класа, ясно що висновок Чепіги є абсолютно невірний.

Чепіга, звичайно, не думав, що з його тверджень можна зробити ті висновки, які ми зробили. Він простодушно говорить про суспільство, мовою старого ліберала земця, який суспільство аналізував з опозицією царській владі, тоб-то рахував його за втілення ліберальних ідей. Він забув, що суспільство розпадається на класи.

Але в кінці статті сам Чепіга схоплюється й спростовує свою думку:

«Пролетарська революція рішуче перейшла рубікон освітньої політики й вороття бути не може. Але суспільство в своїй масі і консервативне учительство ще залишилося на тій боці історичної межі. Воно вагається і не вірить, затримується, вичікує».

А це поки-що факт.

Як же при таких умовах пролетарська державна влада може «передати більшість своїх освітніх функцій суспільству». Самому Чепізі мусить бути ясно, що в таких руках освітня справа разом із суспільством мусила б залишатись на тому боці історичної межі.

В перших сторінках своєї статті Чепіга говорить про суспільство, як про елемент держави. В середині він робить вже де-який розподіл суспільства:

«Придивіться навколо, пильно придивіться до процесу, який відбувається навколо в суспільстві і в колах учительства, і ви побачите, як наростає конфлікт і як шириться незрозуміння між тими, хто бореться з консерватизмом в масі і нашим суспільством. Наші революційні домагання сягають через голови мас і стають нереальними, не здійсненими мріями».

Тут Чепіга відмежовує себе від «суспільства». Він одводить собі місце в рядах тих, хто несе революційні домагання і

зазначає, що «суспільство» ховає в собі консерватизм, опортунізм, інертність.

Од французьких енциклопедистів Чепіга чув, що «доскональне суспільство складається з громадських союзів, або асоціацій, а останні в свою чергу розбиваються на більш дрібні свої складові частини-родини».

На підставі цього винаходу XVIII століття, він на шостому році пролетарської революції оголошує:

«В ділі освіти й виховання не може бути питань лише державних, або шкільних, але є питання родинно-суспільно-державне. Це є триумвірат, який може бути диктатором системи, методів і ідеалів виховання молодого покоління».

Знову незрозуміло. Можна подумати, що Чепіга не окрему частину «суспільства», але «суспільства в масі», рахує вже ідеальним? Ми не будемо спростовувати цього його постуляту.

Всім ясно, що дрібнобуржуазна ідеологія, під впливом НЕП'а найміцніше отаборюється в родині й робить останню заклятим ворогом нашої трудової системи соціального виховання.

Ясно, що соціальне виховання, яке Чепіга визнає за велике досягнення революції, може здійснитися лише при диктатурі пролетаріату, і в кожному разі не диктатурі держави, дрібно-буржуазної родини й невиразного суспільства.

Ми припустимо, що говорючи про передачу суспільству більшості освітніх функцій, він просто завдяки своєрідній термінології хотів сказати не те, що написано чорним по білому, а щось інше, а саме, що під суспільством він розумів ідеальне суспільство майбутнього, або ту революційну частину суспільства, що бореться з консерватизмом «суспільства в масі».

В такому разі той же його висновок теж буде неправильним. Таке суспільство мусить, вживаючи термінологію Чепіги, мати внутрішній зв'язок з державою, тоб-то перейнятися інтересами і світоглядом класи пролетаріату, влитися в нього, або, принаймні, виявити тенденцію до такого вливання. При такому стані неможливо шукання якоїсь вихідної лінії між державою й суспільством. Може йти мова про виповнення цим суспільством державних функцій.

І Робітничо-Селянська Влада так і ставить питання про співучасть окремих груп суспільства. Ім вона доручає виконання державних функцій, іх вона заохочує до асиміляції з класою пролетаріату.

Учительство, про яке найбільше йшла мова у Чепіги, і яке він окрестив доволі невдалим терміном—суспільство, вже, очевидно, вийшло із стану того квієтизму, в якому пробувало і виявляє тенденцію до зближення з пролетаріатом. Воно кидає те непевне становище межіумочної класи.

Треба охопити це учительство, треба з'ясувати йому спільність його інтересів з класом трудящих, треба наблизити його світогляд до пролетарського світогляду і тоді сам собою утвориться той внутрішній зв'язок з державою, про котрий говорить Чепіга.

Соціяльна революція зробила страшенну плутанину в лавах суспільства. Скинувши погони з офіцерів і салдатів вона зробила всіх однаковими. Переплуталися всі роди зброї, згубили свої назви старі загони. І ходить Чепіга без компаса, пристає то до одного загону, то до другого. Скрізь йому не подобається. В одному місці загін отруєний консерватизмом, в другому страшно, щоб не порахували за агента влади. Пригадується колишній лібералізм, шукає... де вони, але їх вже немає, розформувалися по різних загонах.

І не хочеться бути самотним.

«Хто з нас не хоче працювати над витвором найкращого, найціннішого, найважливішого. Нема таких між тими, хто під час величезних революційних зворушень не загубив свій розум і здібности реально мислити, працювати. Але нам не ставлять завдань, а може нам і не вірять?»

Розпачливо вигукує Чепіга. В трьох соснах заблудив. Шукає дороги. Перед ним дві, а він хоче третьої, але її нема.

Тепер не час міжкласових угод, порозумінь і домаганнів права на існування окремих груп, а час класової боротьби, яка неминуче приведе до знищення класів. Працювати за здійснення громадських ідеалів можна не поруч з пролетаріатом, але лише в лавах пролетаріату.

Не на спілку пролетарської держави й суспільства чекає молодь—суспільство майбутнього, а на злиття, асиміляцію всіх непролетарських класів з пролетаріатом вона сподівається.

І. Ю. КУЛИК.

До розвитку капіталізму на Україні¹⁾.

Фінансовий капітал несе з собою не тільки крайню зацікавленість в закордонних ринках, не тільки здатність систематичного керування в справі їх експлоатації: звичайний крамообмін одсувається на задній план, а наперед повстає завдання знайти місце пристосування для свого капіталу в продукції на новому терені. Експорт краму замінюється тим, що у власнім сенсі треба назвати експортом капіталу.

Л. Каменєв.

«Економич. система імперіалізму».

Капіталізм на Україні почав швидко рости з 70-х років. І темп цього зросту йшов тут швидче, ніж у Росії. Зріст капіталізму на Україні можна було помітити вже по зміні характеру й місць розташування центрів торгівлі. Як зазначає Туган-Барановський—

«...уже з 70-х років старовинні українські ярмарки разом із центрами української торгівлі починають занепадати. Рівнобіжно з цим швидко зростає новий торговельний центр України—Харків. Ціла низка ярмарків переводиться до Харкова; ярмарки йдуть в ньому один за одним майже на протязі цілого року»²⁾.

Далі Туган-Барановський наведе позичену ним із «Фабр.-зав. промышленности и торговли России» (СПБ. 1896 г., стр. 425—427) таблицю руху суми розпроданого на ярмарках краму (в мільйонах руб.)³⁾.

	1868 р.—72 р.	1895
Ромен: Олійчаний ярмарок	3,0	0,4
» Вознесенський ярмарок	2,2	0,3
» Олександрівський »	3,6	0,3
Полтава: Ільїнський ярмарок	15,0	1,4
Харків: Крещенський »	8,5	14,0
» Троїцький »	2,9	1,8
» Успенський »	2,5	7,0
» Покровський »	5,3	8,3
Разом	43,0	33,0

¹⁾ Розділ із книжки І. Ю. Кулика, що її незабаром має видати Держвидав УСРР.

²⁾ М. Туган-Барановський «Русская фабрика в прошлом и настоящем». М. 1922, сторінка 245.

³⁾ Викидаємо з таблиці Курськ, оскільки це нашої праці не торкається.

Уже з цих даних видно, що традиційні місцеві ярмарки, що жились виробами місцевої кустарної продукції, починають губити своє значіння, перестають притягати до себе великі капітали, бо виникли якісь нові умови, які перенесли центр ваги торгівлі на Україні в нові місця.

Такою новою умовою і був колосально швидкий зріст промисловости на Україні; в першу чергу українська залізородна і гірнозаводська промисловість починають набирати першого значіння для цілої Росії, ослаблюючи минулу роль уральських заводів. Проведення нових залізниць в 1884 році, що з'єднали Донбас із Криворіжжям, інтенсифікувало розвиток української промисловости. З 1887 року, за виразом Туган-Барановського, —

«...заводи починають рости, як гриби.

За короткий час виникла ціла низка велетнів—чавунно-плавильних заводів: Олександрівський, Кам'янський, Гданцівський, Дружківський, Петровський, Донецько-Юр'ївський, Никополь-Маріупольський, Таганрозький і др. Кількість робітників на чавунно-плавильнім заводі Юзу коло 10 тисяч чоловік, на інших трохи менш.

В 1899 році на півдні було 17 великих чавунно-плавильних заводів з 29-ма гутами (доменними печами), що вже працювали і з 12-ма, що будувалися»¹⁾.

Проф. П. І. Фомін наводить такі данні про розвиток металургічної промисловости наприкінці минулого століття:

«Виплавка чавуну, яка складала в р. 1893-м: разом в Росії 68,8 мільйонів пудів, на півдні (цеб-то на Україні— І. К.) 19,9 міл. пудів, досягла до 1900 року в Росії—до 177,5 міл. пудів і на півдні 92,6 міл. пудів»²⁾.

Отже, на Україні процес розвитку металургічної промисловости йшов втричі швидче, ніж у Росії: коли в цілому в Росії виплавка чавуну за 7 років збільшилась приблизно на 158%, то на Україні вона досягла 365%, причому українська виплавка чавуну складала в році 1900-м коло 49% загальноросійської.

Не менш швидким був розвиток і гірської кам'яновугільної і металодобуваючої промисловости.

«За короткий час ціна на вугільні землі в Донецькому районі виросла з 100—150 р. за десятину до 200—300 і навіть 400 р. за десятину. Були випадки продажу по 600—500 руб. за десятину»³⁾.

1) Там же, стор. 260.

2) Проф. П. І. Фомін. «Очерки экономического описания России», стор. 139.

3) Цітована книга Туган-Барановського, стор. 261.

Що до розвитку української кам'яновугільної промисловости, ми знаходимо дані в другій праці проф. Фоміна¹⁾:

Р о к и	По цілій Росії м і л і й о н и	В Донецькому басейні. п у д і в
1893	464,8	239,8
1894	534,9	295,9
1895	555,5	298,3
1896	572,5	311,8
1897	683,9	411,7
1898	751,4	461,9
1899	853,1	562,8

«Здобич вугілля за цей період виросла: по цілій Росії—на 83,5% ...в Донецькому басейні на 135%».

«Вестник Финансов» (№ 33 за 1897 р.) так характеризує цей момент:

«Промисловість і торгівля півдня Росії так росте, що ні залізниці ні південні порти не встигають задовольняти вимог промисловости й торгу».

Що ж спричинилось до такого швидкого зросту промисловости на Україні? Капіталізм було тут збудовано так же штучно, як по всій Росії—закордонним капіталом. З періодом найбільшого розвитку промисловости на Україні сполучається одночасно поширений імпорт в Росію закордонного капіталу, в першу чергу французького та бельгійського.

В період від 1856—1887 років було відчинено в Росії п'ятнадцять закордонних компаній з загальним основним капіталом в 71,7 міл. руб., від 1888—1894 р.р.—двадцять дві компанії з 62,9 мільйон. руб., від 1895—1902 р.р.—90 компаній з 253,0 мільйон. руб. переважна частина тих капіталів належала бельгійцям.²⁾ Пізніше починається приплив французьких, далі німецьких і нарешті, в період 1906—1913 р.р. англійських капіталів. При чому значна частина закордонних капіталів посунула саме на Україну: з 327 всіх підприємств із закордонним капіталом за період 1856—1913 р.р., припадало на Україну 83 підприємства з загальним капіталом в 413.793,6 міл. руб. (в той час, як цей капітал в загальноросійському мірилі складав 1.343.461,8 міл. руб.)³⁾.

В 1897 р. з усіх південних металургічних підприємств тільки два можна було числити «чисто російськими»—Сулинський завод Пастухова і Олександрівський Брянського Т-ва. Наскільки інтенсивним було в ті часи вкладування закордонних капіталів в промисловість України, можна бачити вже по тому, що досить

¹⁾ Проф. П. І. Фомін: «Украина, экономическая характеристика», стор. 105—106; наводимо таблицю в трохи скороченому вигляді.

²⁾ Цифри взято із статті М. І. Галицького, цитованої в згаданій уже роботі проф. Фоміна, стор. 107.

³⁾ Цифри взято з того ж джерела.

було додати до назви фірми слово «дніпровський» або «донецький», аби мати надію на легкий збут акцій за кордоном ¹⁾).

Україна опинилась в цьому відношенні в трохи іншому стані, а ніж Росія. В той час, як у Росії багато підприємств, цілих ділянок промисловости давно вже встигло стати «чисто російськими» (як текстильна промисловість), на Україні закордонні капітали почали прикладатись значно пізніш, пристосовуючись до найбільш молодих ділянок промисловости. Таким чином, до моменту війни 1914 року вся українська важка індустрія опинилась в руках закордонного капіталу.

От як характеризує залежність української промисловости від закордонного капіталу до Жовтневої революції М. Павлович:

«Англійські, французькі й бельгійські підприємці вклали величезні суми в металургічні підприємства і вугляні шахти Донецького басейну й фактично вся металургічна промисловість Донбасу була до Жовтневого перевороту в руках англо-франко-бельгійського капіталу. Напередодні війни 1914 року із 3600 коксових печей в кам'яновугільних копальнях Донбасу з загальною продукцією в 175 міл. пудів, — 3150 печей з продукцією в 153 міл. пуд. коксу належало акціонерним компаніям з виключно закордонним капіталом. Що до металургічної промисловости, то й тут закордонний капітал напередодні війни був єдиним гегемоном: так, знаменитий «Продамет», що з'осередив у своїх руках 80% всієї продукції металу, був головним чином синдикатом бельгійських і французьких капіталістів. Центральне Правління цього синдикату було в Парижі ²⁾).

«Закордонні капіталісти виключно володіли залізними руднями цілого Криворіжжя...

«Закордонні капіталісти вклали великі суми не тільки в металургічні рудні, заводи й вугільні копальні Донбасу, але й в міські трамваї, електричні станції й залізниці та інші промислові підприємства цілої України, і зовсім не мали наміру одмовитись без бою від своїх прибутків ³⁾).

В цьому полягає основна пружина, яка примушувала закордонних великодержавних імперіялістів так уперто прагнути до збройної окупації України і підтримування мало чи не всіх контр-революційних рухів на Україні.

Причина цієї упертости полягає не тільки в тому, що колосальні природні скарби України приваблювали до себе апетити закордонних імперіялістів, не тільки в тому, що Україна лежала на шляху до Кавказу, Туркестану й Персії, а головне

¹⁾ Туган-Барановський «Русская фабрика», стор. 261.

²⁾ В такому ж стані був і «Продуголь», який об'єднував всю торгівлю Донецьким мінеральним паливом.

³⁾ Мих. Павлович (Волонтер) «Украина, как объект международной контр-революции». X. 1920, стор. 9—10.

ще й в тому, що в ці скарби уже було вкладено величезні закордонні капітали.

На українське вугілля, руду, сіль, на українську промисловість закордонні капіталісти дивились, як на свої багатства, вже оплачені їх великими капіталами.

При чому імперіялістичні хижаки не так уже були зацікавлені в політичній окупації України, звязаній з витратами на утримання адміністративного апарату й великих збройних сил в завойованій країні. Для них досить було би кінець кінцем, утворення такої внутрішньої політичної кон'юнктури, яка забезпечила б їм можливість необмеженої економічної експлоатації України. Звідси підтримування закордонним капіталом всіх державних формувань і гуртувань на Україні, які не посягали на «священне» право їх власности,—від «соціялістичної» Центральної Ради до поміщицько-монархичної денікінщини.

Необхідно також відзначити, що закордонні великодержавні імперіялісти, не вважаючи на підтримування ними української націоналістичної контр-революції, зовсім не зацікавлені були в існуванні самостійної України, в повному відокремленню її від Росії. Це було б тим більш не вигідно для них, що Росія в значній мірі була ринком як для вироблюваних на Україні закордонним капіталом товарів, так і для перероблюваних за кордоном української сировини й напівфабрикатів.

По даних проф. С. Остапенка, напередодні війни 1914 р. на українському товарному ринку оберталось 1500 міл. пуд. кам'яного вугілля, 300 міл. пуд. коксу, 50 міл. пуд. соли, 420 міл. пуд. залізної руди, 16 мільйон. пуд. марганцевої руди і т. инш., між тим, як вивозила в той час Україна:

600	мільйонів пуд.	кам'яного вугілля
100	»	залізної руди
30		чавуну
24		соли

і т. д., в тих же приблизно пропорціях.

Далі проф. Остапенко дає цифри що до розподілу здобутого на Україні в 1913 р. вугілля.

Здобуто в 1913 році		1544 міл. пуд.
Росподілено це вугілля:		
	міл. пуд.	%
для залізниць	320	27
» металургичних фабрик	266	22
» цукроварень	62	5
фабрик перероблюючих зал.	42	4
пароплавів	45	4
інших фабрик	148	12
опалу	309	26

Звідси повстає, що 1.192 міл. пуд., або 80% усього здобутого на Україні вугілля витрачалося на внутрішні потреби України й Росії.

Таку ж картину уявляє, згідно даних С. Остапенка й розподіл залізної руди:

здобуто залізної руди в 1913 році	420,0 міл. пуд.	
Росподілено:	міл. пуд.	%
для українських металургічних заводів	352	85
» закордонних .	31	7,5

Таким чином, коли погодитись з проф. Остапенко, що експорт з України, взагалі перевищував імпорт, то що до виробів промисловости, які зайнято закордонним капіталом, повстає інша картина: головним ринком їх збутку була б Російська імперія в цілому ¹⁾. Отже, зовсім не в інтересах закордонних капіталістів було скорочення цього ринку через відокремлення України від Росії. Очевидячки, підтримуючи «самостійницькі» рухи на Україні, закордонні імперіялісти, розглядали це як певний і тимчасовий тактичний прийом.

¹⁾ Беремо ці дані з рукопису проф. С. Остапенка «Розвиток капіталізму на Україні», ласкаво предоставленого нам автором.

Е. БЕРГЛЕР.

Психоаналіз.

СУТЬ ТА ЗНАЧІННЯ НАУКИ ПРОФ. З. ФРЕЙДА.

У більшості людей до сексуальної проблеми помітне якесь особливе відношення, якась хибна цнотливість та пристрасть. Тому-то й не диво, що, коли Фрейд для цілої низки психичних афектів (неврози страху, неврастенії, гістерії та неврози примусу) дав сексуальну етіологію (обґрунтування), проти цієї нової науки знялась ціла завірюха обурення. Власне кажучи, наука Фрейда нічого нового не проголосила, бо вже давній наївно-народній погляд зв'язував любовне життя з нервовими та душевними хворобами. Але хоч Фрейд і признав цього свого важливого спільника з певним задоволенням, то все ж таки треба з'ясувати як слід собі віддаленість між науковим методом та доводами і тою народньою природньо-наївною вірою. Це відноситься головню до пояснювання снів. Шкільна наука ухиляється від поважного наукового дослідження цього питання, але ґрунтовна праця Фрейда всупереч ученому поглядові і згідно з дуже давнім народнім віруванням доказала глибоке значіння їхнього змісту. З другого боку загально прийнятий погляд про випадковість духовних явищ перечить науці Фрейда про сувору детермінованість (означність) кожного психичного факту. Врешті ще більший опір зустріли факти, подані Фрейдом, відносно ранніх сексуальних проявів у дітей, які інші й досі ще розглядають, як дивовижні або жахливі приклади передчасної деморалізації. Частину суперечностей можна з'ясувати ще й тим, що Фрейд бере поняття «сексуальність» в широкому розумінні і в цьому йде слідком за звичайним вживанням німецького слова «lieben» (любити), котре вкладає в нього надто широкий зміст і разом з тим обстоює єдність всіх форм любови, від грубо чуттєвих сексуальних зносин аж до безкорисного нахилу до ніжності. Зрозуміло, що до сексуальної сфери відносяться не тільки справжні сексуальні діяння, але й усякі мрійні образи, уяви. Під фрейдівським поняттям «libido» (полова пристрасть) треба розуміти суму всіх нахилів та поривань, що походять од різних грубо-сексуальних та психо-сексуальних рухів і їхніх одуховлених перетворень. Врешті, дальшому поширенню та активності фрейдівського психоаналізу

перешкоджає ще й надзвичайна складність психоаналітичної техніки, що вимагає довгих років важкого студіювання та вправи.

Основою для розуміння системи Фрейда служить його теорія сексуального. Недавнє встановлення факту, що чиста, безвинна дитина має сексуальне життя, зустріло величезний опір. Крім цих сентиментальних закидів, факт сексуальності дітей заважає визнати взагалі так звана дитяча амнезія (забуття), що затирає в більшості людей спогади про перші роки дитинства до шости або восьми років. А все-таки знаємо, що в ніяку іншу пору життя пам'ять не буває такою здібною до прийняття як за часів дитинства. З другого боку, психоаналіз довів, що самі ці позабуті нами вражіння лишили найглибші сліди в нашому душевному житті, що мають рішачче значіння для всього нашого дальшого життя. Ото ж не може бути й мови про якесь забуття дитячих вражінь, а лише про їхнє стримування свідомістю, факт, який називаємо витісненням.

Фрейд визначив, що дитина вже при самому народженні приносить зародки сексуальності і що вже під час приймання їжі, потягові, що служить до підтримування її існування, вона разом з тим відчуває ще й іншу насолоду, яку силкується викликати знову і знову через тертя, незалежно від самого приймання їжі. Нерідко насолода ссання поєднується з рухом тертя певних вразливих частин тіла: грудей, зовнішніх полових органів. Цим шляхом багато дітей доходить від тертя до онанізму. Не підлягає жадному сумніву, що тут маємо справу з певного роду сексуальним чином, котрий є остільки важкий для зрозуміння, оскільки згаданий нахил направлено не на інших осіб, а задовольняється на своєму власному тілі—«автоеротично». Разом з тим рот і губи виявляються «ерогенними зонами»,—значіння, яке вони зберігають і в дальшому сексуальному житті в поцілункові. Як що ця особливість зберігається й надалі, то з цих дітей виходять дорослі, що смакують поцілунки, що нахильні до неприродних поцілунків, а з'окрема, що-до чоловіків, то в них цього повстає сильний нахил до п'янства та куріння; як що до цього приєднується витіснення (дитячої пам'яті), то вони почувають відразу до їжі й мають гістеричну блювоту. В наслідок спільності губної зони витіснення переходить і на інстинкт їжі. Всі пізніші гістерики, в котрих під час випадків затримується в горлі їжа і в котрих буває блювота, були за дитячих років пристрасними солодіями. Хто ніколи не мав ближчого діла з невротиками, тим здається насамперед незрозумілим одкриття Фрейда, що й задня зона викликає у дитини пристрасть. Але на дітях часто можна спостерігти, що вони не хочуть випорожняють грубу кишку, коли їх садовлять на нічний горщик, через те, що м'які маси стільця, підтягнуті догори, викликають сильні стягування м'язів і при проходженні через вихід роздратовується слизиста оболонка.

Зародки сексуальної вразливості новородженого де-який час розвиваються далі, але потім підлягають послідовному заглушенню в так званій «латенціяльній період»—період прихованості («Latenzperiode»), що переривається здебільшого аж на 3—4-му році життя. За цей період цілковитої чи часткової прихованості в наслідок органічних процесів та дбайливої допомоги виховання, витворюються ті душевні сили, що згодом стримують сексуальні поривання, ніби валами звужують його напрямом: відраза, соромливість, всі естетичні та моральні уявлення. Друга частина цієї сексуальної енергії під час прихованості відхиляється від сексуального призначення й направляється до культурних та соціальних завдань,—цей процес Фрейд називає «сублімацією».

Зародки сексуальних рухів у немовлят можна простежити за дитячого віку,—дати якісь загальні часові зазначення поки що не пощастило в їх поступовому розвитку. Це нове виступання сексуальних проявів в другому періоді сексуального розвитку дитини визначають внутрішні причини та зовнішні спонуки. Вони ґрунтуються почасти на бажанні викликати задоволення, пережите вже в наслідок певних органічних процесів, як, наприклад, смоктання, або їх викликає периферичне роздратування ерогенних зон, неминуче при обмиванні тіла. І механічні, особливо ритмічні струси тіла це так само приємні почування: через те діти так і люблять гойдання, підкидання, а також коливання, їзду по залізниці чи на возі. Що діяльність м'язів і під час кидання та боротьби з товаришами може також викликати сексуальні почуття, це річ відома. Переляк та страх можуть теж викликати полові подразнення. При цьому особливо треба звернути увагу на ті подразнення, що повстають у школярів, в наслідок страху, котрі можуть згодом привести до онанізму та полюції. Нарешті появляються нові нахили поривання, котрі нами, що до свого походження, ще не з'ясовані як слід: бажання більше бачити та нахил до жорстокости. Розуміється, що не треба ніякого спокусу що для розбудження сексуального життя дитини в цей другий період.

Отже, дуже цікаво простежити, як то дитина під впливом принагідних спокус стає справді «поліморфно-зіпсутою», тоб-то такою, що її легко повести до всяких можливих вчинків. Це вказує на те, що нахил до цього лежить вже в самій її природі. Вона приносить з собою прихований нахил до всяких вибриків й покручень, а через свою бісексуальність (двохполовість) також і нахил до гомосексуальности. Розвиток дитини, чи то в бік нормальности, чи то в бік нервозности, визначає особливе підкреслювання дитячими переживаннями певних її нахилів і зон. Ці присущі дитині властивості можна звести до низки частинних нахилів, котрі, одначе, самі по собі не є чимсь первісним. Такими частковими нахилами Фрейд вважає ексгібційну пристрасть (до оголення свого тіла), жадобу бачити

активну та пасивну альголагонію (садизм та мазохизм) то-що. Недвозначна втіха, яку відчують діти при оголенні тіла, особливо полових його частин, вказує на «ексгібіційну пристрасть». Трохи старшому віці їй відповідає цікавість бачити полові частини та функції випорожнювання у інших людей (жадоба бачити), що вважають моральним вивихом. Оглядування та обмацування полових органів («гра в докторів») поміж дітьми не рідкий випадок: такі діти можуть стати завзятими підглядачами того, як інші випорожнюються. Коріння садизму (насолоти жорстокости) легко можна вказати і в нормальному стані людини; є вони в тій домішці агресивности, що виявлюється в сексуальності більшости осіб чоловічого роду й біологічне значіння якої полягає мабуть в потребі перемагати опір сексуального об'єкту ще-небудь инакше, ніж шляхом звичайного залицяння. Садизм відповідає агресивній складовій частині сексуального інстинкту, що стала самостійною, надмірною й пересунулась на перше місце. Ще далеко до того, як почнеться шукання зовнішнього об'єкту для любовних зносин, появляється після певної стадії автоеротики, «нарцизм», ц. т. закоханість у самого себе. Розрізнені до того часу нахили складаються в суцільну єдність, що власне тіло бере за сексуальний об'єкт. Тоді починається та важлива пора, коли дитина доходить до зрозуміння своєї власної сексуальности і починає підглядати полове життя батьків, оскільки його зраджує (виказує) спільне лежання на одному ліжку. Цей вибух жадоби сексуального знаття, про який читаємо в надзвичайно численних біографіях та описах хвороб, починається здебільшого з народження найближчої людини. Жадоба знаття у дітей взагалі не повстає сама собою, а тільки під спонукою інстинктів, що її опанували під час подиву з приводу появи нової дитини. Це цілком слушно вважають небезпечною для інших дітей справою, бо то пробуджує їхні почуття і загострює в них спромогу думки. Під імпульсом цих почуттів та турбот дитина доходить до того, що починає займатись найпершими великими проблемами життя і задає собі питання, звідкіля з'являються діти. Це питання спершу згучить мабуть так: звідкіля взялася оця дитина, що стала мені на перешкоді? Як що дитина після своїх даремних або невиважаючих шукань розгадати це питання звернеться з ним до дорослих, то вона або не дістає ніякої відповіді, або таку відповідь, яка її задоволити не може, або навіть гримання за свою негречну жадобу знаття, або, нарешті, її запитання збувають відповіддю, що то лелека приносить дітей з води. Цій казці про лелеку діти здебільшого не вірять, бо від їхнього уважного ока рідко може заховатися вагітність матері. Навпаки, вони утворюють собі що до запліднення та народження дітей хибні теорії. Через те, що вони здебільшого не знайомі з жіночими половими органами, діти доходять до того погляду, що новорожденний виходить як екскремент через задній прохід (клоакова теорія). Інші гадають,

що він виходить крізь груди, або крізь отвір у пупі, або через розрізання живота. А що ці теорії повстають з незнання жіночих полових органів, то їм, звичайно, впадає на думку, що обидва поли можуть мати дітей,—уявлення, що дійсно в фантазії дітей грає велику роль. Взагалі, існування двох різних полових апаратів, коли воно дитині ще невідоме, складає поважну проблему дитячого думання; вона розв'язується в той спосіб, що хлопець приписує і жіночому родові пеніс (чоловічий половий член), а коли він його не бачить, то вважає його відрізанним. Маленькі дівчата натомісць не бачуть у себе при порівнянні з хлопцями чоловічого члена, звідки й повстає «заздрість на пеніс», а також почуття недосконалості, а з цього повстає бажання бути також хлопцем. Відповідно до цієї «заздрости на пеніс» у хлопців, коли вони порівнюють себе з дорослими (з батьком), виникає де-коли почування своєї мізерності через малість свого органу і зване з цим бажання бути дорослим чоловіком. Страх загубити члена—«страх за пеніс»—раз-у-раз складає зміст важливого для неврозу «кастраційного комплексу». Через неясність відносно зовнішніх полових органів повстає багата творчість фантазії що до запліднення; напр., уявлення дівчат, що запліднення відбувається через самий поцілунок, а вагітність через приймання їжі. Так само діти уявляють собі часто стан подружжя так, що задоволення в ньому полягає у звільненні від сорому та огиди, частіше всього в той спосіб, що чоловік та жінка без сорому одне перед одним уринують (мочаться) або показують одне одному зад і инш. Надто часто доходять діти й до садистичного уявлення коїтуса (полових зносин), а саме: хлопці вважають його переважно за насильство, бо до цього приводить їх підслухування полового акту дорослих (переважно батьків), що відбувається з вигуками, стогонами та голосним диханням.

З цих довчасних переживань об'єктивної любові, з дитячих дослідів та впливаючих з цього хибних уявлень розвивається у дитини психосексуальне усталення в сім'ї, яке Фрейд назвав «Едіпус-комплекс», причому хлопець, подібно до Едіпа в легенді, любить матір і марить про сполуку з нею, бажаючи якось позбутися батька, що стоїть йому на перешкоді. Так повстає в сімейному житті констеляція, що згодом часто виявляється цілком типово, коли дочка більш прихильна до батька і буває часто його коханкою, а син робить це саме відносно матері. Між братом та сестрою повстає також еротичний нахил, в той час як між дітьми одного полу із-за ревності виникає ворожнеча.

Прихований латентний період триває, як що не рахувати згаданих перерв, аж до переходу в полову зрілість, коли губиться попередній автоеротичний характер сексуального життя й інстинкт знаходить свій об'єкт в іншій людині. Нова мета сексуального прагнення, витворена переходом до полової зрілості в чоловіка, полягає в виділенні полових продуктів, яке вимагає

підлеглости всіх еротичних зон зоні генітальній. Цю підлеглість підтримує розвиток полових органів та вироблення полових секретів (виділень). З обставинами, що повстають тільки з половою зрілістю, зв'язана й та пристрасть задоволення сексуальності, що завершує нормальні полові зносини—«кінцева насолода». Насолода в попередньому подразненню ерогенних зон потребує окремого назвиська і тому названа Фрейдом «передвіхою». Саме в час полові зрілості, з огляду на нове сексуальне прагнення, обидва поли в своєму розвитку далеко між собою розходяться. Розвиток чоловіка проходить більш послідовно, в той час як у жінки наступає навіть свого роду регрес. Провідна головна ерогенна зона у дитини жіночого роду лежить у кліторі (секелі), який відповідає головці члена. Ця, так би мовити, чоловіча кліторна сексуальність витісняється в пору полові зрілості, коли у хлопця як раз навпаки, дуже розвивається libido. Перехід ерогенної вразливості з клітора на вхід у пихву займає часто певний час, протягом якого молода жінка під час полового акту нечутлива.

Обидві важніші зміни полові зрілості, перевага генітальної зони та знахід об'єкту, необхідні для того, щоби настало нове сексуальне життя. Але як що через паталогічний (хворобливий) стан чи випадкові вибухи в житті цього об'єднання сексуальних роздратувань різного походження та їхнього направління на нормальний сексуальний об'єкт не станеться, то настають хворобливі відхилення сексуального інстинкту, як збереження певної частини первісного поліморфно-схибленого нахилу. Отже, полові схиблення є ніщо інше, як розвиток зародків, що сукупно маються в нездиференційованому стані дитини і в дорослого стають перешкодою його розвитку.

Тепер, коли ми зрозуміли поняття сексуальності у Фрейда, можемо перейти до проблеми «несвідомого» в душевному житті. Справа в тому, що спостереження психоаналізу змушують нас припускати несвідомо-психичні процеси. «Несвідоме» можна найкраще зрозуміти на прикладі пост-гіпнотичного наказу. Відомо, що гіпнозитор має здібність давати під час гіпнозу своєму пацієнтові накази, які пацієнт має виконати по де-яким часі після того, як прокинеться від гіпнозу. Пацієнт дійсно виконує цей наказ, хоч і не може усвідомити собі свого вчинку, бо ж медіум відносно того, що сталося під час гіпнозу, цілком амнестичний, безпам'ятний. Це я навожу, як приклад. Подібно мається справа й з «несвідомим» у психоаналізі. Річ у тому, що хворий ті несвідомі душевні рухи, що викликають його хворобу, виказує тільки з великим опором. Якась сила не дозволяє йому усвідомити їх собі і задержує їх у сфері несвідомого. На цьому принципі «опору» Фрейд заснував свою теорію психичних процесів гістерії. Ті ж самі сили, що стоять тепер на перешкоді до усвідомлення несвідомого, навмисно позабутого, мусіли в свій час самі це забуття створити або затримати відповідні

думки в сфері несвідомого. Фрейд називає той прийнятий ним процес «витісненням» і вважає його доказним, безперечно існуючим опором. Витіснення настає в наслідок того, що етичні та естетичні вимоги особистості в процесі свого роду психичної боротьби за існування відкидають сильне психичне переживання, незгідне зі звичайним психичним укладом індивіда,—або подібне до нього сильне бажання,—так, начеб-то його затримав акт психичної перепрацьовки. Перед цим відбувся короткий конфлікт, і кінцем цієї внутрішньої боротьби являється витіснення невідповідного психичного переживання. Як би незгідне з психичним укладом бажання було прийнято, або як би конфлікт тривав довше, то це викликало б гостре незадоволення; від цього незадоволення має визволити витіснення, що являється таким чином певного роду греблею проти душі, що сама по собі керується «принципом насолоди». Отже, поділ психики на свідому та несвідому з'ясовується конфліктом протилежних душевних сил. Скажу заздалегідь, що витіснення, котре веде до неврозу, невдале, бо витіснене бажання існує в сфері несвідомого й далі і начеб-то чекає нагоди, щоби проявитись активно знову, або щоби на місце усунутого ввести до свідомості утворену та зроблену незрозумілою заміну: гістеричний симптом. Через це психоаналіз має рацію, що виходить «з вільних вигадок» пацієнта, цеб-то, виходячи з якого-небудь симптому пацієнта змушує хворого до вільних асоціацій, тоб-то силує його висказувати все, що тільки йому як-небудь спаде на думку. В цій, як здається, хаотичності лежить певний метод, бо ми знаємо, що в психичних явищах немає нічого випадкового, що хворий звідкіля б він не почав, завжди буде змушений перейти до розмови про ті комплекси, що спричинили його хворобу. Цей досвід веде нас до переконання, що в психичних проявах нема нічого незначного, нічого довільного, нічого не заслуговуючого уваги. В своїй епохальній книзі «Психопатологія щоденного життя» Фрейд зробив у цьому напрямку дослід над буденними думками та вчинками людей. Власне Фрейд дослідив певні помилкові рухи, розсіяність і тому подібне, і він зміг доказати, що коли на ці помилки нашої психичної акції, як і на певні вчинки, що здаються не з'умисними (симптоматичні вчинки), коли на всі ці неслухно недоцінені дрібниці звернути психологічну увагу, то вони являються регулярно добре умотивованими і вже наперед визначеними, певними, хоч і в свідомості—не спізнаними причинами.

Особливе значіння в психоаналізі має витлумачування снів. Несвідоме, що лежить в основі неврозу, зраджує себе в снах, що правда, не цілком одверто, але так, що його можна розшифрувати. Таким чином сон став, так мовити б, головним підходом до несвідомої психики пацієнта. Всі ті механізми, що грають певну роль при повстанні неврозних симптомів, беруть участь і в складанні сну. Через це незрозумілість сну тотожня незрозумілість невропатичних симптомів. Як ці, так і сон є виразом

і заміною того матеріялу, що в наслідок витіснення став несвідомим. В обох випадках справа йде про не зовсім витіснені інфантильні інстинктивні рухи (що походять з дитячих років), та про той матеріял, що прилучився до них згодом. Там знаходяться вже обговорені нами інстинктивні рухи та затори менш-більше прихованими і при частому повторенні дають важливе пояснення того комплексу, що лежить в їхній основі. Поруч з інфантильними та сексуальними, справжніми джерелами сну, другорядними його джерелами треба вважати пережитки дня, незавважені переживання попереднього та позавчорашнього дня, а також свідомі й передсвідомі психичні прояви: настрої, бажання, побоювання, наміри й тому подібне, з багатьома ріжноманітними їхніми подробицями, що часто, на перший погляд складають головний зміст сонних марінь.

Сон—це не хаос нісенитниць, як гадали досі, але важливий душевний феномен. Кожний сон, і то без винятку, уявляє собою регулярно здійснення бажання, ц. т. з'ображує несвідоме бажання сонного в драматичній формі. При цьому бажання дитячого походження охоче комбінується з теперішніми. Проти цього закидають, що є чимало страшних, жахливо-кошмарних снів, котрі являються як раз протилежністю до здійснення бажань. Але ж Фрейдіві вдалося довести, що кошмар, коли його як слід з'ясувати, являється відбитком приглушеного (витісненого) сексуального бажання, якому не пощастило захватись як слід. Фрейд умів доказати, що воно нам тільки так здається, що страх, який відчуваємо уві сні, пояснюється змістом сну, який проявляється в жахливих снах; справа тут тільки в розумінні невротичного страху взагалі. Через те страшний сон належить до проблеми страху і його докладно-з'ясовано нижче при розгляді «гістерії». Але тлумачення снів та їхній зв'язок з загальним життям людини не можна надто просто собі уявляти. Адже ж те, що ми пригадуємо собі вранці («маніфестний зміст сну») є здебільшого дуже фантастичним, де-коли парадоксальним витвором думки, бо навіть там, де він здається логично збудованим, не виказує дійсного значіння сну («латентного змісту сну»). Тільки пояснюючий дослід психоаналізу здатний виявити поза цим «маніфестним змістом сну» прихований «латентний зміст» думок, ц. т. дійсний не свідомий зміст бажань. Але не слід давати себе звести на манівці тим, що сон багато де в чому зв'язаний з вражіннями останнього дня. Змішування пережитків дня з глибоко несвідомим елементом відбувається в типовому випадку складання сну так: пережитки дня попадають у зв'язок з витісненим близьким до них по змісту, несвідомим дитячим бажанням, що в сонному стані дає їм силу ввійти в свідомість. Латентні (приховані) думки через своїх несвідомих спільників, перетворюються, переодягаються, переинакшуються й стають таким чином заманіфестованим сновиддям. Частині несвідомого вдалося ввійти рівночасно в сферу свідомого.

Справжню підкладку сну творять несвідомі бажання з часів дитинства, що, складені в глибині несвідомого, стали нездійсненими і цілком нормально дякуючи культурному розвитку залишились в обсязі несвідомого або й зникли. Бажання, що дійсно створюють сон і вві сні здійснюються, можна шляхом об'яснюючого дослідю психоаналізу виявити до найменших подробиць. Вони, як протилежність до зовнішнього змісту сну, уявляють логичний та змістовний, а також умотивований почуттями звязок думок, що складає органічну частину всякого іншого душевного життя. Натомісць зовнішній сон, що ми його пригадуємо вранці, стоїть часто перед несплячою свідомістю без усякого внутрішнього звязку почуття, незрозумілим і так само чужим якими, нормальній свідомості здаються, наприклад, божевільні ідеї психично-хворого. Так доходимо ми до того факту, що сон у своїй найглибшій основі є виразом тих інстинктивних первісних побажань, які згодом, відчуті як неприємні (витіснені), знову його оживляють через складні механізми перетворених форм. Фрейд гадає, що свідомість знаходиться на послугах витісняючої діяльності і, як свого роду психичний цензор, працює навіть уві сні, де вона не дозволяє забороненим потягам егоїстичної та сексуальної природи виявлятися цілком ясно, а тільки в формі переодянутій в слова та образи. В наслідок цього культурного ослаблення, здебільшого уникається появи неприємних почувань, що були б звязані з ясним усвідомленням несвідомого (страшний сон означає те, що ця тенденція сну розбилася).

Після цього настає можливість безтурботного супокійного сну. Таким чином сон, в різку протилежність до банального уявлення, являється якраз справжнім захисником сну; цьому зовсім не перечить те, що сон не завжди може як слід справитися з цим своїм завданням,—наприклад, кошмар.

Тут виникає питання, що це за душевні процеси, котрі ідеї сну, відшукані важкою працею витлумачення, перетворили в незрозумілу на перший погляд форму сну. З порівнянням пригаданого, заманіфестованого змісту сну з відшуканою, зхованою уві сні ідеєю впливає поняття «праці сну», котра спричинила «перетворення сну». Тут передовсім кидається в вічі такий факт: знайдені шляхом аналізу ідеї сну далеко переважають той зміст сну, який ми собі пригадуємо. Ця обставина вказує нам на значне «згущення» ідеї сну. Поруч зі згущенням є ще й другий процес, котрий може до нашого нерозуміння сну долучити ще й здивування з приводу його душевної оцінки. Річ у тому, що в той час, як довершене витлумачення показує нам добре впорядковані та змістовні ходи думок, що лежать в основі сну в їх відповідному підкресленню, то в самому сні другорядне й незначне майже завжди наділяється невідповідно сильним чуттєвим підкресленням, а явно важливе, навпаки, трактується часто надто недбайливо. «Це

переміщення» душевної оцінки од важливого на другорядне спричиняється здебільшого до затемнення значіння сну і робить звязок його зі змістом сну незрозумілим. Поруч зі згущенням та переміщенням, цими двома найважливішими й для праці сну найбільш характерними витворами, огляди на засоби зображення спонукують далі той сон, насамперед в словесному виразі, до цілком дивовижних виконувань. Цього вимагає те, що ідеї сну мусять перетворитися в наглядні форми, а задля цього мусять підпасти ріжноманітним перекручуванням та модифікаціям.

Більшість людей заперечує те, що їхні сни мають головним чином сексуальний зміст. Це зрозуміло, бо непосвячений бере на увагу тільки зовнішній зміст сну, бо ж про прихований зміст він не має ніякої уяви. Але ж Фрейд доказав, що тема сексуального виступає у сні замаскованою, і зображується в певному регулярно повторному типово-символичному способі зображення, наче по аналогії, до якоїсь картинної мови.

Непосвяченому та незнайомому з цією справою може здаватися зовсім абсурдним брати цілком безневинні і здається, звичайні образи, речі, особи, форми діяльності, виразити і. т. и. в сексуальному та бридотному значінні. Але треба згадати, що сон не може виявити свого дійсного змісту одверто. Це ж, власне, цензура змушує сон користуватися можливістю, виявляти себе в прикриваючій мові символів. Розуміється, справи не можна уявляти собі так, що праця психоаналітичного пояснювання ні в чому іншому не полягає, як тільки в перегортанні сторінок символічного словника. Справа не така проста. Адже ж кожна людина утворює собі зі своїх особистих досвідів, спостережень бажань і випадкових переживань свою власну символіку снів. Тепер, після цих обмежень та застережень, наведемо ряд типових сексуальних символів: король та королева зображують здебільшого батьків сплячого, принц та принцеса—це він сам. Всі об'єкти, що мають довгасту форму: палки, стовбурі дерев, гадюки, парасолі—мають представляти чоловічий член (дякуючи своїй подібності до нього, коли він в стані ерекції). Коробки, пуделки, шахви, грубки, вози—відповідають жіночому тілові. Кімнати уві сні—це здебільшого жіночі кімнати. Описи різних входів і виходів при цьому поясненні не зводять на манівці. Сон, в якому виходять з кімнат похапцем—це бурдейський або гаремний сон. Столи, накриті столи та дошки—це так само жінки. Всі складні машини та апарати представляють, мабуть, полові органи. Краєвиди визначають часто жіночі полові органи; країна, «в якій ми вже раз були», мусить символізувати тіло матері. Діти часто означають уві сні полові члени, бо чоловіки й жінки при нагоді мають звичку називати їх своїми «малими». Хто символічної мови сну не розуміє (а вона вимагає багатьох років вправ у поясненні), той ніколи не зможе цілком пояснити

сну, ніколи не зможе провести вдалого психоаналізу. Символіка—це як раз найважливіше технічне приладдя в науці про душу.

Тепер звернемося до науки Фрейда про невроз. Фрейд поділив усі неврози на актуальні неврози та психоневрози. До актуальних неврозів він зараховує неврастенію та невроз страху, до психоневрозів гістерію та невроз пригнічености. В усіх випадках неврозів існує сексуальна причина хвороби. При актуальних неврозах це моменти порядку актуального, при психоневрозах вони інфантильної (дитячої) природи. Друга важлива різниця між цима двома групами неврозних захворювань в тому, що при актуальних неврозах пошкодження мають, здається, токсичну природу (повстають з отруйних речовин). Вони проходять подібно до тих явищ, що бувають наслідком надмірної або надто малої доставки певних нервових отрут. Симптоми при психоневрозі мають, навпаки, психичну природу. Це можна определити ще й так, що актуальний невроз повстає при актуальному ушкодженні сексуального життя і при диференціально-діагностичному досліді пізнається як такий тоді, коли він після усунення цього сексуального ушкодження сам раптово зникає (чого, звичайно, при психоневрозі не буває).

Це Фрейдова заслуга, що він з усієї ріжноманітної маси всього того, що раніше називали неврастенією, цілком ясно виділив «справжню неврастенію» та «невроз страху». Неврастенію можна раз-у-раз вивести зі стану нервової системи, що походить від ексесивного (надмірного) онанізму або повстає самовільно в наслідок частих полюцій. Невроз страху пізнається по неврозному страху, вражливості, сильному нервовому биттю серця, болях голови та шлунку, псевдоревматизмах, потіннях, дрожаннях, памороках та багато де-чого іншого. Причиною неврозного страху є, як уже вказано, завжди актуальне порушення сексуального життя.

Тепер запитаємо, в яких осіб трапляється невроз страху? Він трапляється як страх дівочий і страх юнаків. Численні недвозначні спостереження показали, що в досягаючих дівчат перше спіткання з сексуальною проблемою (коли, напр. побачить сексуальний акт, почує його з слів іншої людини, або прочитає про нього, коли дивиться на малюнок, де зображено цей акт), може викликати невроз страху, котрий типово комбінується з гістерією. Далі страх жінок, що їхні чоловіки мають ознаки «ejaculatio praecox» (передчасного виділення насіння) або дуже ослаблену потенцію; далі, що вони вживають «coitus interruptus» (полової сполуки, під час якої, в наслідок передчасного виймання члену з пихви, насіння не має змоги ввійти в неї), або «coitus reservatus» (полової злуки з захисними приладдями, напр. з гондоном). Ці

всі випадки належать до одного комплексу, бо при аналізі можна переконатись, що тут вся справа в тому, чи жінка при половій сполуці має повне задоволення чи ні. Останній випадок стає умовою для неврозу страху. Але як що чоловік повторенням полового акту (що розуміється, краще), або вже в першому акті стримуванням виділення насіння зможе жінку задовольнити, то вона неврові страху не підпаде, але тоді може захворувати на невроз страху чоловік, що вживає такого стримування коїтусу. Звідси ясно, що з чоловіка та жінки, що побоюючись дітей, вживають «coitus interruptus», завжди тільки одно захворує на невроз страху. Полова злука з Гондоном нічим, не шкодить жінці, тільки тоді, коли вона дуже швидко подразнюється, а чоловік дуже потентний. В іншому разі цей спосіб сполуки шкідливий не менше, ніж інші. Далі невроз страху трапляється, як страх вдов та тих, що навмисно утримуються від всяких полових зносин, і як страх в роки мутації (переходів з дитячого в дівочий, а з дівочого в жіночий вік). Це все—що до жінок. У чоловіків невроз страху трапляється, як страх у тих, що навмисно утримуються від полових зносин, далі як страх, що повстає з незадоволеного роздраження (напр., під час засватаности), і нарешті як страх у тих осіб, що боячись наслідків сполуки, обмежуються лише обмацуванням та огляданням жінок. Ця група умов (яку без зміни треба перенести й на осіб другого полу: оглядання «молодої», зносини з сексуальним охоронним знаряддям) дає найчистіші випадки неврозу. Сюди належить далі страх чоловіків, що вживають «coitus interruptus» і доти затримують еякуляцію, доки не задовольниться жінка. Потім сюди належить і страх старіючих чоловіків. Річ у тому, що є чоловіки, котрі подібно до жінок, переживають стадію переходових років, і в часи зменшення потенції та збільшення «лібідо» хворують на невроз страху. Крім цього для обох полів важливе ось що: неврастеніки, в наслідок онанії, підпадають неврові страху кожного разу, як тільки кидають свій звиклий спосіб сексуального задоволення. Ці особи зробились особливо нездатними до абстиненції (повздержливости). Нарешті, невроз страху виникає в обох полів ще з одної обставини, яка, здається, не має й найменшого відношення до сексуальности, а саме: через надмірну працю, виснажуюче напруження, напр., після нічного неспання, після догляду за хворими, ба навіть після важких хвороб. Але тут відсутність сексуальної «етіології» тільки здається. Хвороба виникає все-таки на ґрунті сексуального механізму, коли оте виснаження приводить до того, що психіка стає нездатною задовольнити тілесне сексуальне подразнення, котре їй постійно підлягає.

Що торкається теорії неврозу страху, то у Фрейда вона виглядає так: при досліджуванні цього неврозу маємо вражіння, що тут справа в нагромадженні сексуальних

роздратувань; що страх, котрий відповідає цьому накопиченню роздратування, є страхом тілесного походження, якого не можна вивести з самої психіки. Це зауваження підтримує той погляд, що механізму неврозу страху треба шукати в відхиленні тілесних сексуальних роздратувань від психичних та в ненормальному вживанні цих роздратувань. Механізм неврозу страху ми можемо собі приблизно уявити, як що змалюємо собі картину сексуального процесу. Для простоти ми проробимо це на прикладі чоловіка. Нормальний сексуальний процес полягає в тому, що скупчене тілесне роздратування, після того, як воно піднялось до психичного хвилювання і породило «лібідо», роздряджується через складний рефлекс, при чому мусить цілком пройти і психічна роздратованість. Але таке повне звільнення психіки можливе лише тоді, коли воно відбулось шляхом акції, яку Фрейд назвав «специфічною» або «адекватною». В рямці цього зображення сексуального процесу, який в його основних рисах треба прикласти й до жінки, можна вкласти етіологію як справжньої неврастенії, так і неврастенії страху. Неврастенія повстає що раз, коли адекватне (відповідне) певному індивіду звільнення, замінюється раз-у-раз менш адекватним, як напр., нормальну полову сполуку при найбільш сприятливих умовах— онанією або полюцією; але до неврозу страху приводять всі ті моменти, котрі перешкоджають психичній перепрацьовці тілесного сексуального подразнення. Таким чином фрейдівський погляд з'ясовує нам симптоми неврозу страху до де-якої міри, як сурогати (заміну) пропущеної специфічної акції сексуального роздраження.

Тепер звернемось до обговорення гістерії. Фрейд обстоює такий погляд: душевне життя зводиться до гри сил, що взаємно себе зміцнюють або одна одну стримують, і коли в якомусь випадкові певна група уявлень залишається в сфері несвідомого, то активний опір інших груп уявлень спричиняє таку ізольованість і несвідомість одної групи. Отже, своєрідність фрейдівської концепції полягає в «витісненні». Аналіз доводить, що такі витіснення відіграють надзвичайно важливу роль в нашому душевному житті, що індивідові вони часто можуть не вдатися і що ця невдача витіснення є передумовою гістеричних симптомів. Психоаналіз дав відповідь і на те, звідки повстає така протилежність між нашим «я» та окремими групами уявлень, суперечність, яка вимагає усунення. Мова тут про глибоку суперечність між інстинктами, що служать сексуальності, досягненню сексуальної насолоди, та іншими, котрі мають завдання самозбереження індивіда, інстинктами «я». «Я» почуває себе під загрозою з боку надмірних сексуальних вимог і боронить себе від них шляхом витіснення. Фрейд зумів далі показати, що остання причина неврозу походить ще з дитячих років, коли пристрасть, підвищена через

де-які органічні умовини життя, сприяє тому, що витіснення не відбуваються. Отже, гістеричне витіснення знаходить собі таким чином аналогію, або свою передумову в «органічному витісненні» дитячого інстинкту та сексуального життя, що само по собі є цілком нормальне. Це витіснення є передумовою пізнішого гістеричного витіснення і пояснюється тільки тим, що індивид має цілий скарб решток спогадів, вийнятих с-під влади свідомости. І от вони через асоціаційний зв'язок притягають до себе те, на що з боку свідомости впливають напорні сили витіснення. Таким чином сексуально дозрілий неврозний індивід регулярно приносить зі свого дитинства частку «сексуального витіснення», що під впливом реального життя набуває більшої ваги і веде до конфліктів. Втікання від незадовольняючої дійсности, котре ніколи не буває для хворого позбавленим безпосередньої насолоди, відбувається шляхом повороту (регресу) до попередніх фаз сексуального розвитку, котрі не були позбавлені певного задоволення. Таким чином один з дитячих станів сексуального життя знову відновляється.

Головний зміст душевної картини гістеричного складає, згідно з даними психологічного дослідження, любовне життя в найширшому обсязі, з його інтензивними фантазіями. Цей головний зміст душевної картини гістеричних для поверхового спостереження, розуміється, так само прихований та зображений символічно, як і зміст сексуального сну. Картина хвороби стає тільки тоді зрозумілою, коли ми знаємо, що гістерик своєю хворобою несвідомо для самого себе задовольняє ті бажання, котрі мають йому допомогти розв'язати його теперішні еротичні конфлікти. В цьому пункті існує певна згода між фрейдівським та звичайним розумінням, оскільки й Фрейд приймає, що латентного гістерику явно хворим робить якась реальна подія з життя. Але ці реальні життєві події регулярно виявляються при ближчому досліді, як конфлікти еротики (напр. в любовному розчаруванні, в примусовому або розбитому жениханні, в сексуальному злочині, в раптово сексуальному відкритті то-що). Коли на перший погляд здається, що є ще й інші причини (догляд за хворими, смерть родича), то при більш докладному досліді можна крок за кроком доказати несвідомий зв'язок цих банальних переживань з сексуальним та інфантильними переживаннями. Отже, гістеричні хворі страждають од ремінісценцій (спогадів). Фіксування певних душевних вражіннь—це одна з найважливіших і практично найзначніших прикмет неврозу. Отож, причиною гістеричних симптомів мають бути сексуальні переживання, бо уявлення, заряджені певною сумою подразнень, не одхилено ні певною нормальною

реакцією ні відповідним виявом душевного руху, при чому маса подражнень, звільнена уявленням обридження, вживається на те, аби викликати тілесний симптом. Ці замкнуті афекти залишаються почасти як постійне пригноблення душевного життя й стають для нього джерелом постійних роздражнень; почасти вони підлягають перетворенню в якісь незвичайні тілесні рухи та затори, котрі згодом стають тілесними симптомами даного випадку. Фрейд назвав цей процес гістериною «конверзією».

Фрейд вказав на те, що подібно, як у дитини, можна ерогенну прикмету перенести на всяку тілесну область, так і при симптоматології гістерії повертається аналогічна здібність до переміщення. При цьому неврозі витіснення буває найчастіше в генітальній області, котра свою вразливість передає й іншим ерогенним областям, що в сексуальній зрілості через різні схиблення відсуваються звичайно на задній план. Так, наприклад, гістериною блювота може появлятися у тих індивідів, в котрих область рота за дитинства була надто підкресленою і діяльною (смоктання). Ця насолода, витіснена згодом, могла пізніше перекинутись на весь потяг до їжі, дякуючи спільності ротової області з рештою органів травлення.

Всі пацієнти з перешкодами у їжі, з перехватами в горлі та блювотами, були, як уже згадано, за дитячих літ дуже пристрасними. Таким чином повстають усі гістериною симптоми, коли органи або системи органів, що служать обом групам потреб, через те, що вони опіраються своїм ерогенним функціям (витіснення), відмовляються й від інших дальніших своїх функцій. Так, напр., повстає гістериною хромота, коли рухи тіла в дитячий фазі мали особливе, згодом витіснене підкреслення (онанія під час ходи, напр., у дівчат). Те, що ушкодження може захопити різні органи, ґрунтується на умові, що вони поруч зі своїми звичайним органічними функціям служать також і різноманітними ерогенним функціям. Так, напр., рот служить для поцілунків так само, як і для їжі та мови; очі бачуть не тільки важливі для підтримання життя зміни зовнішнього світу, але також і якості осіб, які через те підносяться до об'єктів любовного вибору, їхні «принади» й т. и. При повстанні гістериною симптому, на думку Фрейда, грає роль й «пересування дороги». Так в одній дівчини, що переживала в звязку з поцілунком генітальні почування, повстало через пересування вгору неприємне почуття у ротовій області: гидкість. Друга дівчина слабує на гістериною болі в грудях, після того, як вона при обіймах відчула на своєму стегні тиснення твердого члену.

Важнішим од вказівок на тілесні умовини гістериною симптому і власне найважливішим здобутком Фрейда є відкриття, що торкається психичного коріння. Психичні основи не

проті, а скомпліковані ріжноманітно. Особливу роллю грає при цьому змістовна, по аналогії до снів, широко закономірна символіка. Так, напр., як передуюва гістеричного болю руки в однієї пацієнтки виявилась несвідома уява твердого чоловічого члена, але разом з тим цей симптом був також карою за рух, цією рукою зроблений. Як що для повстання симптому необхідні певні передумови, то згодом до цього приєднуються так звані «мотиви хвороби». Яка-небудь психична течія вважає зручним користуватися гістеричним симптомом. Таким чином цей починає нести другорядну функцію і зв'язує себе з душевним життям. Багато з наслідків хвороби є тоді результатом цієї другорядної функції і уявляє з себе досягнення несвідомого наміру. Хоробливий намір, що часто намагається виявити відносно оточення ніжність, шанобливість або якісь інші особисті гарні прикмети, часто спричиняється також до дальшого зберігання хвороби. Але існують ще й випадки з чисто внутрішніми мотивами, як от самопокарання, каяття та спокутування.

В цих рямцях мусить, нарешті, бути накреслена й проблема гістеричного страху. Ми вже зустрічали страх, як головний симптом актуального неврозу страху, де було сказано, що механізм неврозу страху треба шукати в переміщенні тілесного сексуального роздраження на психіку і в його наслідку— в ненормальному вживанні цього роздраження. При цьому мова йде про такий страх, що не дозволяє вивести себе з психіки. Правда, клінічно—випадки неврозу страху виявляють себе такими, що їх ніби можна прилучити до гістеричного страху психичного походження. Звідси повстає поняття «гістеричного страху». В цих випадках страх повстає не тільки тілесним шляхом, але частина незадоволеної пристрасти захоплює несвідомі комплекси і якраз через їхне витіснення повстає неврозний страх. Як психіка нормальним страхом реагує на зовнішню загрозу, так, можна сказати, захищається й нормально «я» від свого внутрішнього ворога.

Без зведення неврозного страху до витіснення пристрастних рухів не може бути зрозумілим і страшний сон,—переживання відоме майже всім. Аджеж на перший погляд здається, що страшний сон суперечить основному принципіві теорії сну, а саме, що сон репрезентує здійснення; внутрішній психичний зміст ховається за зовнішнім, імпонуючим змістом страшного сну, цей закид повертається в нівець. А саме: при пояснюючому аналізі виявляється, що це тільки здається, що ніби-то страх, який ми переживаємо, вві сні, пояснюється змістом цього сну. Він походить з іншого джерела. Пояснення таких снів викриває, що їхній зміст є витісненим сексуальним бажанням, коли його перетворенню вві сні не пощастило здійснитися. На цей прорив сексуального вві сні, що може навіть збудити сплячого, сонний може реагувати лише так, як невротик на-яві, а саме—страхом. Часто трапляються

страшні сні при неврозі страху та гістеричному страхові з таким характерним змістом: при страшному сні пацієнтові (жінкам частіше) вважається, що на неї нападає великий та небезпечний звір й хоче на неї кинутись. Здебільшого при цьому мова йде про коней, злих собак або диких звірів. Характерно, що це часто буває кінь або бугай, отже звірі, що з давніх часів вважалися символами потентної сили звіриної мужности. В цих звірячих образах легко побачити символізацію тих, заборонених свідомим мисленням істот, що мають задовольнити сексуальність. Символіку, що ще яскравіше виявляє цю свою тенденцію, ми бачимо в снах з розбишаками, озброєними револьверами, кинжалами або іншими подібними знаряддями; сні з такими кошмарами дуже часто зустрічаються у вдів, незавдоволених жінок то-що, яко характерний рід стурбованого сну.

Як що ми повернемо назад до гістеричних симптомів, то в цілому матимем такі факти: гістеричний випадок—це ніщо інше, як проєкційована в рухові, пантомімічно відтворена сексуальна фантазія, а через це далі символ спогаду певних активних сексуальних вражін та переживань, що раз-у-раз відживають через «конверсію». Отже, гістеричний симптом уявляє з себе частину сексуального життя людини й служить сексуальному задоволенню. Ще треба зауважити, що гістеричний симптом повстає як комплекс двох протилежних собі рухів афектів чи інстинктів; з них один виявляє парціяльний (частковий) порив або складову частину сексуального цілого, а другий намагається її пригнобити.

Викладати досліди Фрейда над неврозами примусу, змушеними вчинками, меланхолією, манією, страхом переслідування, що дали надзвичайно цінні висліди, значило б вийти далеко по-за межі цієї статті.

Психоаналіз Фрейда є необхідним засобом для кожного психичного лікаря: Заперечення, які часто ще й досі офіційна медицина протиставляє науці Фрейда, полягає на хаосі незнання, небажання розуміти та дріб'язковому бажанні зменшити значіння цієї науки Фрейда. Крім того, що до особистого відношення, то лікарі зрештою противляться питанням сексуального життя не інакше, як і всі інші людські істоти. Через це на них навіть і на неупереджених впливають ті самі перешкоди, які ми обговорили на початку цієї статті. Зі студії психології неврозу здобуто багато для зрозуміння культурного розвитку, бо неврози з одного боку виявляють вражаючі й глибокі аналогії до творчости в мистецтві, релігії та філософії, а з другого боку вони бувають їхнім перекрученням. Ледве чи існує якась галузь історії культури та соціології, яку дійсно можна було б зрозуміти без психоаналізу. До того ж справа мається зовсім не так, що психоаналіз—це лікарська монополія. Кожний справжній знавець людей повинен принаймні хоч трохи вникнути в психоаналіз.

Акад. П. ТУТКІВСЬКИЙ.

З подорожів по Київщині¹⁾.

I

3. ТРАХТЕМИРІВСЬКІ ТАЄМНИЦІ.

На правому узбережжю Дніпра, біля підніжжя маєстатичних горбів, у Канівському повіті, притулилося невеличке і, на жаль, мало відоме у нас «містечко» Трахтемирів. Згідно з даними офіційної земської статистики (1915 р.), це містечко належить до Ходорівської волості і містить у собі 156 дворів (на 42 десятинах садиб) та більш тисячі мешканців, має одну неправильну вулицю завширки від трьох до п'яти сажнів та два відокремлені кутки. Дахи хат здебільшого солом'яні (тільки три хати мають залізні дахи). На вигляд воно зовсім не скидається на «містечко», а скоріше на середнє село і належить до числа зубожених, занепалих містечок, що їх є чимало в нашій країні. За так званих «добрих» старих часів чимало власників сел клопоталися про перейменування їх на «містечки» та про призначення в них ярмарків (зрозуміло, з метою прибутків); але згодом такі штучно-утворені містечки, як що вони по природньому своєму положенню не відповідали умовам торговельного розвитку, неминуче потрохи занепадали і в сучасну добу, продовжуючи носити назву «містечек», нічим не відрізняються від звичайних сел. Таким є й сей Трахтемирів.

В історії України Трахтемирів відігравав другорядну лише роль. Це є, безсумнівно, дуже давня оселя: в ньому заховалося досі старе городище, де знайдено річі неолітичного та бронзового віків; біля села існують доісторичні печери у лісі, також становиська кам'яного віку та городища. У писаній історії Трахтемирів згадується з XVI-го століття, коли його оддано Стефаном Баторієм козакам. З тої пори він називався «козацьким містом». Під такою назвою він згадується й в «книзі Великого Рисунку» («Книга Большого Чертежа, 1627 року»). Згодом козаки заснували тут шпиталь для старих та поранених запорожців. Через Трахтемирів ніколи не проходив який-будь важливий військовий або торговельний шлях і тільки повз його біжать нині по Дніпру прудкі пароплави, як колись пливли повз

¹⁾ Див. «Ч. Ш.» № 4—5.

нього важкі човни Олега та швидкі човники запорожців. Можна сказати, що як давніш історичне життя, так тепер економічне життя йде повз цього забутого містечка. Тут нема фабрик, заводів, особливих промислів або кустарного (хатнього) виробництва. Тільки біля самого підніжжя горбів, недалеко від церкви, в невеликих відкритих ямах-каменярях здобувається селянами гарний жорновий камінь,—грубозернястий третичний пісковець, що тут же на місці переробляється на жорни; їх вироблювано на рік не більш як 100 або 110 штук. Це виробництво не надає містечкові промислового характеру. (Той самий твердий третичний пісковець виступає «заборами» й серед Дніпра недалеко від Трахтемирова).

Проте, можна сказати справедливо, що Трахтемирів є один з найбільш мальовничих та найбільш знакомитих з геологічного боку пунктів України.

Не дарма його з теплим почуттям нераз згадує в своїх безсмертних віршах назабутній Тарас Шевченко.

Не дарма також околиці Трахтемирова вже здавна (з 1851 року) являються предметом пильного вивчення для вчених геологів. В чому же секрет його наукового значіння? Які невідомі таємниці може розкрити уважне дослідження його околиць?

II

Гарного літнього дня сядемо на пароплав, що відходить з Києва до Катеринослава. Ранішнє повітря є чисте й прозоре. Від синіх хвиль Дніпра, що хлюпотять об боки пароплава, віє прохолодою й свіжістю. Місто вже прокидається й починає свій безупинний, незмовчний денний гомін, що доноситься слабо здалека. Пароплав відходить від берега, запінюючи хвилі своїми колесами, і плавно накерується вниз по Дніпру та лавірує між берлинами й плотами. Перед вашими очима, що мимоволі звертаються на правий берег, проносяться високі, стрімкі Київські горби, що вінчані на горі садками та дзвіницями церков. Блимають знайомі, чудові краєвиди, що мало є рівних з ними по красі. Аж ось пароплав пройшов під лянцюховим та під залізничним мостами й прискорює ходу. Побережні горби відходять від ріки праворуч, та відділяються від ріки широкою смугою низького берега. Цікаві краєвиди припиняються надовго (аж до Трипілля). Лише біля Трипілля побережні горби (до 10 сажнів заввишки) знову наближаються до Дніпра, а за Ржищивом знову досягають такої височини, як біля Києва (од 45—49 сажнів), під Преображенським монастирем, що відомий є своєю чудовою мальовничістю. Повсюди тут будова горбів залишається та сама, як у Києві: на горі бачимо ліс, (до 10 сажнів завгрубшки), під ним моренові (льодовикові) поклади глини та піски з північними камінями-наметнями (завгрубшки 6 або 7 сажнів), а нижче починаються вже третичні морські поклади—в горі рябі глини (верства

завгрубшки більш 6 сажнів), далі білі як сніг тонкозернясті піски (верства завгрубшки більш 9 сажнів), зелені глявконітові піски (верства до 7 сажнів завгрубшки), блакитний мергель або синя глина (верства завгрубшки до 13 сажнів, з них 5 сажнів під рівнем Дніпра; с-під блакитного мергеля, починаючи від Трипілля, вже виглядають на самому долі сірі фосфоритові піски, яких у Києві ще не видно, бо тут в Трипіллі й Ржищіві Дніпро глибше врізався у свою долину, ніж біля Києва.

Далі, чергуючись, перед очима проходять горби та низовини; на них ледве видно оселі, що туляться серед зелені,—Балики, Щучинка, Ходорів та інші. Далі ріка круто повертає спочатку у лівий бік (на північ), потім на правий бік (на південь) і біля лівого берега вже видно здалека Переяславську пристань. В цей момент зверніть увагу на правий берег, до якого тулиться пароплав, слідкуючи за напрямком фарватера,—і ви побачите на терасі берега невеличку білу сільську церкву. Це є Трахтемирів. Село розсипалося праворуч від церкви на побережній низовині, що замикається позаду горбами. Від берега починається піскуватий шлях, що смугою тягнеться за церкву. Біля самої церкви видно відкриті ями, де здобувають жорновий пісковик. Солом'яні дахи біленьких хат виглядають з-за вишневих садків.

Пароплав йде трохи далі,—і ось зараз за церквою починається шерех високих побережних стрімчаків, що їх звать місцеві селяне «шпилями». Ці горби досягають тут значної височини, не менш Київських горбів, і по де-яких місцях попереділені вузькими межгіррями—проваллями (ярами). Своєю зовнішньою конфігурацією Трахтемирівські горби мало відрізняються від тих, що ми бачили раніш на правому березі Дніпра, і швидкий рух пароплава не дає можливості ближче до них придивитися, хоч для досвідченого ока їх особливості виступають досить різко.

Щоб познайомитися з ними докладніше, треба зійти з пароплава на Переяславській пристані й поглянути на протилежний берег. Тут краєвид Дніпра є надзвичайно ефектний і гарний. Далеко праворуч ледве вбачається за широкою піскуватою мілізною Трахтемирівська церква, а безпосередньо ліворуч від неї починаються високі «шпили», що поступово підвищуються й досягають біля села Монастирка 113 сажнів абсолютної височини, або 75 сажнів відносної височини над рівнем Дніпра. Тут вони зливаються в один величезний масив, що різко вирізується на ясному південному небі. Біля підніжжя цього масиву знаходиться так званий Зарубинський ріг, поза яким, біля села Зарубинців, Дніпро круто повертає на південь. Цей ріг, коли дивитися на нього з Переяславської пристані, нагадує своєю формою в мініятурі знакомиту Відмедьгору біля Гурзуфа в Криму й не уступає їй в мальовничості.

III

Як що під час п'ятигодинного переїзду з Київа до Переяславської пристані ви уважно стежили за побережними урвищами та відслоненнями, то око ваше звикло до цілковитої поземості (горизонтальності) ліній, що відділяють в цих природніх відслоненнях різні верстви одну від одної. Зокрема дуже різко вирізняється й визначається усюди верства Київського блакитного мергеля, або так званої синьої глини; його видко й у самому Київі, і повсюди далі в побережних урвищах, починаючи від Трипілля. Ця верства утворює відокремлену терасу, що безпосередньо тулиться до берега ріки. Вище цієї тераси урвище берега трохи відступає вглиб; в урвищі по де-яких місцях с-під мурігу виглядають зелені та білі піски, що також лежать правильними поземими верствами. Таку саму правильність та поземість свого уложення виявляє й той піскуватий верстуватий утвір, що його видко у Трахтемирові під церквою. В цій піскуватій долішньо-третичній верстві містяться великі скиби грубозернястого сірого жорнового пісковика (в таких скибах той самий пісок є цементований і перетворений на пісковик). До цієї самої верстви належать і ті фосфоритові (або апатитові) піски, що виглядають с-під блакитного мергеля у Трипільлі та Ржищові; про них згадано було вже вище. У Трахтемирівському пісковці можна знайти чимало відбитків та виліпків (так званих «ядер») мушлів. Вчені кажуть, що ці мушлі, безсумнівно, морські мушлі і належать до далекого минулого—долішньо-третичного (еоценового) періоду, коли тут на Україні існувало море. Пісок та пісковик, в якому тепер знаходяться ці останки мушлів, є осад на дні цього моря; так само з моря згодом осів блакитний мергель, а ще пізніше—зелені глявконітові піски. Це море займало величезний простір на Україні; його осаді тягнуться від східнього схилу нашого Українського кристаличного кряжа (себ-то від бувш. повітів Радомиського, західньої частини Васильківського й Канівського, Черкаського й Чигиринського) на схід та на південь через усю Полтавщину, Чернигівщину, Катеринославщину, північну частину Херсонщини, Харківщину й далі за Дон і Волгу, а на півночі переходять у Волинь та Минщину. Повсюди в цих землях осаді цього давнього моря заховують своє поземе уложення, що є неминучим і природнім для справжніх морських витворів.

Від невисокого горба, що на ньому стоїть Трахтемирівська церква і в якому закладені каменярі жорнового пісковика (що лежить на рівні Дніпра), ви проходите де-кілька десятків кроків і стаєте перед першим «шпилем», що стрімко підвищується до гори. Тут ви вже не бачите відомого вам жорнового пісковика і блакитного мергеля; цей горб складається з цілком інших, невідомих вам піскуватих та глинястих верстов. Але яке ж то дивне уложення цих верстов! Вони покручені, поперевертані,

зігнуті и утворюють дуже виразну дуговату зморшку (фалду), що поворочена опуклим боком до гори; один і той самий витвір (або верства) виступає ліворуч з глибини землі майже прямо-вісно, далі дугою повертає праворуч і знову спускається по похилій, а далі по прямовісній лінії додолу, щоб зникнути під землею; під ним так само виразно й правильно зігнута друга, третя верства... Наче величезна хвиля піскуватого та глинястого моря, що була колись, підвищилась на незвичайну, 20-сажньову височину, раптом заворожена невідомими чарами, закам'яніла в своєму дикому величчю! Очевидно, тут трапилося щось надзвичайне, незнане, чого ми не спостерігаємо в більшій частині України,—щось невідоме, таємниче.

Коли ми оглянемо сумежні відслонення «шпилів», що знаходяться ще далі ліворуч від церкви, то ми побачимо цілий хаос таких хвиль—цілу низку поперекручених верстов, що стрімко або притягло похилені (падають) по різних напрямках. Ось виступають сіророзово-зелені піски з конкреціями кремнякового пісковика, під ними верства жовтого піскуватого мергеля, ще нижче—темна глина (останні дві верстви належать, як побачимо, до юрського періоду)—і уся ця серія верстов падає ліворуч, а з правого боку вони наче обриваються та стремлять своїми обірваними кінцями у повітрі; через де-кілька кроків далі та сама серія верстов вже нахилена на правий бік та відділена від першої хвилі скидовою щілиною, що тепер занята яром. Така примхлива й надто поплутана покрученість верстов землі спостерігається повсюди звідси до Каніва й далі до Мошногірря. Коли зійдемо на верховину горбів, то там, на 20-сажневій височині над рівнем Дніпра, ми знайдемо той самий (вже нам знайомий) жорновий пісковик третичного віку, який на відлеглості де-кількох десятків кроків, під Трахтемирівською церквою, лежить поземо на рівні ріки. Отже, уложення верстов тут цілком незвичайне й своєрідне.

Коли придивимось ближче до тих нових для нас верстов глин, пісків та мергелів, що виступають тут на поверхню землі, та покопаємось в них,—ми знайдемо в них останки таких мушлів, які раніш ніде нам не зустрічалися. Між иншим, тут трапляється безліч великих і різноманітних рибячих зубів, сила гарних відбитків спіральних скручених амонітів та величезна кількість твердих, оригінальних «чортових пальців»—белемнітів. Усе це є останки таких морських животин, що повимерли задовго до утворення третичного жорнового пісковика; вони жили за далеко більш старовинних часів, ніж третичний період,—за так званого юрського періоду. Звідси треба зробити висновок, що верстви, які містять у собі безліч таких скам'янілостей, потрохи відклалися на дні колись існувавших тут морей (юрського, а потім крейдяного моря) і згодом були вкриті третичними покладами. Як усі морські покладами, ці юрські та крейдяні піски, мергелі й глини первісно лежали правильними

поземими верствами, мали правильне уложення типових морських осадів, яке ми бачили повсюди раніш.

Які ж це таємничі й величезні сили висунули з глибини ці спокійно-утворені маси, порозривали їх на частини, позігнули та покрутили немилосердно первісно поземі верстви? Чиї невідомі чари зхвилювали це мертве кам'яне море, удихнули в нього на мент бунтівливе життя та дикі рухи—і знову примусили бурхливі хвилі закам'янити на віки? Чи ж це не є таємниця, що заслуговує терпеливого вивчення?

IV

Отже Трахтемирівські таємниці нами знайдено. Ми бачимо тут такі цікаві явища, таке незвичайне уложення землі, якого не можна знайти на сотні верств навкруги. Ми спостерігаємо тут сліди діяльності величезних сил природи, безсумнівні прикмети грандіозних перевертів, які зовсім не торкнулися багатьох частин нашої країни—і несподівано виявилися тут в дуже яскравій формі. Ми бачимо, нарешті, що у наслідок цих велетенських процесів висунуто на поверхню, поламано й покручено такі глибокі верстви старовинного походження (юрські та крейдяні поклади), яких ми не знаходимо на поверхні на сотні верств навкруги, хоч вони існують тут на глибині (наприклад, у Києві). На глибині при проведенні свердловних отворів знайдено крейдяні та юрські верстви, а на поверхню, крім Канівського повіту, юрські поклади виступають найближче лише на відлеглості до 400 верст—в Донецькому кряжі та в Рославльському повіті Смоленщини; лише крейдяні верстви виступають на поверхню ближче—на Волині, на Поділлі та Чернігівщині.

Але як що встановлено таємниці, то конче треба знайти й ключ для їх відгадки. Мимоволі виникає ціла низка питань: хто—які чинники—нагромадив тут оці необсяжні маси та висунув їх на недосяжну височінь на страх та на подивування людини? Що це були за величезні сили, що здатні повертати й перекидати такі грубі маси? Чому ці сили виявили свою могутню діяльність саме на цьому місці? І нарешті,—чи вже скінчена їх титанична праця, або вони тільки починають її, загрожуючи ще більшими перевертами у майбутньому?

Не легко знайти відповідь на такі питання. Мовчазно здіймаються наддніпрянські урвища, що вінчаються на своїх верхах гайками та маленькими (на погляд здолу) оселями людей. Ці мовчазні урвища ревниво заховують свої таємниці, а старий Дніпро, що плюскотить біля їх підніжжя, нашептє своїми жвавими хвилями безкраї, але незрозумілі промови... Величні герби, що носять на собі відбиток неведомих перевертів, тягнуться звідси шерезами до Каніва й далі—де Мошногірря, заховуючи тайну свого походження, і марно почали б ми

шукати відгадку цієї тайни на околишніх безбережних рівнинах. Чимало пережили на своєму віці ці рівнини; у недрах своїх вони ховають красномовні забутки різних геологічних подій— чергування морів і суходолів, насування та відступання льодовикових поволок, сліди мертвих пустинь та квітучих степів; у своїх могилах (курганах) і старовинних городищах вони заховують забутки не тільки татар, половців, печенігів, але й багатьох народів, про які не згадується в літописах,—народів, що з'явилися та зникли на зорі історичного життя. Але й за тих далеких часів, коли невідомий доісторичний дикун бився на наддніпрянських горбах кам'яними сокирами зі звіринами, що давно зникли,—мамутами, первісними биками й носорогами, печерними ведмедами—і в непросвітних дібровах приносив жертви своїм кровожадним богам,—і тоді вже Трахтемирівські та Канівські горби (в тому числі й Шевченкова гора) так само гордо, мовчазно й таємничо здіймалися над сивими хвилями Дніпра. Вони є старші від людської історії! Вони вистраждали свої грандіозні переверти та застигли зі своїми страдальницькими зморшками на гордому чолі далеко раніше, ніж з'явилася тут людина. Лише в тому піскувато-глинястому горішньому покриві, що як плащ обкутав їх пошматовані, поламані члени за останній геологічний період і який вчені звать льодовиковими (моренними) покладами, знаходяться перші сліди найбільш старовинної доісторичної людини. Тому цілком марно було б шукати відгадки Трахтемирівських таємниць в мітах, переказах, легендах та епічних оповіданнях людей.

Щоби з'ясувати питання про походження Трахтемирівських та Канівських урвищ з їх складною будовою, щоби відповісти на наведені вище питання, потрібні були многорічні праці й морочливі дослідження багатьох вчених, серед яких приємно зазначити сталих діячів на Україні (головні й основні праці в цьому обсязі переведено було свого часу небіжчиком професором Київського університету К. М. Феофілактовим). Довелося покликати на допомогу усі відомості, якими володіє наука про будову землі й походження гір в інших країнах; довелося прикласти усі способи дослідження, починаючи з топографічного й компасного здійснення (з точним визначенням напрямків падання й простягання верстов) і кінчаючи скрупулезними петрографічними, палеонтологічними та мікропалеонтологічними дослідженнями. І ось, у тиші вчених кабінетів, серед груді книг, мап, плянів, рисунків, фотографій, профілів, мікроскопів та зразків пород і скам'янілостей, випрацьовано ідеї, що освітили яскравим світлом нерозгадані тайни й розсіяли млу тисячоліттів! В руках вчених і непоказні піскувато-глинясті верстви, і сиві хвилі Дніпра і околишні рівнини, і далекі гори,—усе заговорило зрозумілою мовою. Для з'ясування Трахтемирівських таємниць закликано було на свідків і спалені сонцем, піскуваті й безживні гори Манґишлацьких пустинь (на східньому березі Каспійського

моря), і діслоковані (попереворочені) верстви Ерґенів (на Волзі) та Донецького кряжа, і числені згаслі вулкани України, і родючі долини Сандомірських гір у Польщі. Було б надто довго і втомно для читача—не фахівця розбиратися в усіх цих слідкуваннях, що їх зібрано з таким великим трудом; тут для нас досить познайомитися з їх остаточним результатом.

В результаті досліджень виявилось, що існував та існує потайний звязок, скриті взаємини (хто міг би це подумати!) нашого Трахтемирівського з Азійськими гірськими пасмами з одного боку і з Сандомірськими відрогами Карпатів—з другого боку. На цьому довгому шляху знайдено було свідків, як і виявили цей добре замаскований звязок та згідно підтвердили його безсумнівними свідченнями. Такими свідками були: на південному сході гори півострова Манґишлака за Каспійським морем, гірські фалди Ерґенів в Астраханській губернії, красномовні верстви Донецького кряжа та ціла довга низка згаслих вулканів України¹⁾; до них належать, між іншими, і відомий Ісачківський горб, біля села Ісачків в Лубенському повіті на Полтавщині (старовинний осередок вулканичних вибухів) та чимало згаслих вулканів Катеринославщини. На північно-західньому продовженні цієї самої лінії, що перетинає Дніпро між Трахтемировим та Канівом, знайдено згаслі старі вулкани Київщини (біля сел Іваньків та Луковатої в Липовецькому повіті, біля села Булаїв у Бердичівському повіті та біля села Старого Кошарища в Радомиському повіті) і на Волині (вже описано більш 26 згаслих вулканів у повітах Житомирському, Звягільському, Овруцькому, Рівненському й Луцькому), а далі на тій самій лінії—Сандомірські гори, які через посередництво Карпатів знаходяться у далекому зв'язку з Балканами й Альпами. Отже, виявлено було з очевидністю, що по згаданій лінії проходить безпереривна, але здебільшого скрита в землі і непомітна у рельєфі гірська фалда, що є приблизно рівнобіжна до напрямку Кавказького пасма. Трахтемирівські та Канівські горби це є зачаткові, зародкові гірські пасма, що імовірно продовжують і тепер потрохи, дуже повільно (на протязі тисячоліттів) утворюватися та рости. Їх не дарма з давен-давна звано «горами». Це є справжні, типові фалдові або плікативні гори, тільки ще мініятюрних розмірів; по своєму характеру й походженню вони цілком подібні до старших гір Кавказа, Урала, Альпів і и.; вони відрізняються лише тим, що знаходяться ще в початковому періоді свого розвитку,—в дитинячому віці.

V

Серед народа нашого дуже розповсюдженою являється думка, наче гори та каміні ростуть. Що до гір, то така уява є близька до істини. Гори справді ростуть, виростають, збіль-

¹⁾ Див. мою книгу «Нариси з природи України», вип. I, Київ, 1920 р., стор. 69—99.

шуються в розмірах, але зростання їх переводиться не зверху, а здолу. Походження фалдових (або плікативних) гір, до числа яких належить більшість сучасних гірських пасм (Карпати, Кавказ, Урал, Альпи, Апеніни, Піринеї, Гімалаяї, Атлас, Анди й інші) з'ясовується тепер в науці так:

Внутрішні частини земної кулі ще досі дуже гарячі, розжарені, як це доводить повсюдне зростання температури при поглибшенні у землю, вулканічні вибухи та гарячі глибинні джерела (так звані «терми»). Така висока температура панувала в середині землі й за всіх попередніх геологічних часів, на протязі багатьох мільйонів років,—про це свідчать численні старовинні вулкани,—згаслі огнища вибухів. Горішні частини земної кулі (так звана «земна кора») вже остаточно охолоджена й стверділа, в ній встановилася вже термична рівновага. Розжарена середина землі продовжує невпинно охолоджуватися в наслідок втрати теплоти через земну кору до світового простору. Цей процес не може припинитися, доки існує різниця температур,—він є неминучим і безсумнівним, але охолодження це переводиться надзвичайно повільно (з причини значної вже грубости земної кори і її малої перетеплености). З охолодженням є сполучене зменшення обсягу (об'єма) внутрішньої частини землі; одночасно зовсім охолоджена земна кора, в якій вже мається термична рівновага, не скорочується в об'ємі, тому через якийсь час вона стає надто великою для внутрішнього «ядра» землі і не може вже щільно одягати його собою з усіх боків; алеж, в наслідок свого тягару (в наслідок притягання до осередку землі) ця кора повинна неминуче спочивати на цьому «ядрі» і між ними не може виникнути порожніх промежків, отже земній корі доводиться необхідно пристосовуватися до цих обставин,—вигинатися й зморщуватися, ламатися й трощитися, щоб усе ж таки щільно приставати до «ядра». Таким чином переводиться так звана деформація в де-яких місцях земної кори. В міру поступового охолодження й зменшення «ядра», в земній корі виникає напруження, вона потрохи шкарубиться, карючиться, ламається й збирається у фалди. Ці фалди або зморшки на обличчю бабуні-землі й являють собою гірські пасма, а там, де земна кора ламається, виникають так звані скибові гори. Найбільш високі гірські фалди (до 8 верст в Гімалаях) дуже малі в порівнанні з земним радіусом (пересічно 6370 кілометрів). Зростання гір переводиться надзвичайно повільно,—на протязі мільйонів років; цілі народи встигають з'явитися на історичній арені, зістарітися й зникнути, цілі цивілізації виникають, розвиваються й загибають, доки утвориться помітна гірська фалда. Тому зрозуміло, що про справжнє зростання гір не могло залишитися ніяких спостережень і переказів навіть у довгого ряду людських поколінь. Одночасно з утворенням фалд земної кори в ній виникають різноманітні щілини, скиди й інші порушення, а по цих глибочєнних щілинах

відкривається вихід для вибухових лав,—утворюються вулкани ріжних типів. Але одночасно з тим атмосферні чинники—вітер, хемичне звітрювання й механічна діяльність текучої води — потрохи руйнують верховини й схили гір, намагаючись знизити їх. Від умов та обставин, що дають перемогу тому або іншому процесові, — зростанню гірських фалд до гори або їх руйнуванню— залежить високість виникаючого гірського пасма. Атмосферні руйнівні чинники можуть руйнувати, нищити гори швидче, ніж підвищуються фалди земної кори,—тоді гори нічим не виявляються у рельєфі країни. Це будуть скриті у землі фалди зі зрізаними верховинами; вони, мовляв, «відцвіли, не встигнувши розцвісти». Це будуть так звані «загиблі гори» (приклади таких гір не рідкі в ріжних країнах). Але разом з тим по де-яких місцях землі (найчастіше рівнобіжно до існуючих вже гірських пасм) виникають у земній корі нові фалди, що поступово підвищуються до гори. За першого часу після свого утворення вони ще скриті у землі й нічим не виявляються на поверхні; це є справжні гори, хоч їх не зазначено на топографічних мапах; від «загиблих» гір вони відрізняються тим, що фалди їх ще заховані цілком, верховини фалд ще не знищені. Такі непомітні з поверхні фалди земної кори є «зародкові гори». Ці «дитинки» будуть продовжувати своє зростання невпинно, але долю їх вгадати наперед не можна: вони можуть згодом стати велетнями, перед якими блідне людська уява,—але можуть і зникнути дочасно з поверхні від руйнуючої діяльності атмосферних чинників.

Такі є й Трахтемирівські гори. Це є малі діти землі, це є дитинячі, зародкові гори, що їх майбутнє так само є темне й тьмяне, як темні глибини Дніпра, як невиразні обриси цих гір, що відбиваються в його хвилях. Чи виростуть наші Трахтемирівські гори згодом на неприступних титанів, чи, навпаки, залишаться горбастими, приземкуватими старцями,—невідомо. В кожному разі ми тут є присутні при одному з найбільш грандіозних явищ природи,—при акті народження нових гір. Тому скромний Трахтемирів завжди буде одним з найбільш цікавих місць України, що варті глибокого й терпеливого вивчення.

М. ГОРБАНЬ.

Кілька уваг до питання про автора «Історії Руссовъ».

Ще в 1918 році на сторінках «Нашого Минулого» (ч. I, ст. 146—148) Е. Онацький писав: «питання про автора «Історії Руссовъ» вже має велику літературу, і навіть ця література має свою літературу». Дійсно, «Історія Руссовъ» майже найщасливіший пам'ятник, бо не одна стаття, не одна розвідка присвячена їй видатними вченими, навкруг неї йшла бурхлива полеміка в той час, як більшість інших джерел, як от Грабянка, Величко та інші, ще чекають пильного дослідувача, ще не розроблені остільки, оскільки цього вимагають ці джерела.

Навіть вже після статті Е. Онацького в емігранському журналі «Хліборобська Україна» з'явилася досить простора стаття Дорошенка про «Історію Руссовъ» та її автора, думки і постать котрого є любі й для автора цієї статті і для його однодумців—хліборобів-власників. Але вся література про «Історію Руссовъ» спірається на одному питанні: хто був автором її, і навіть це питання не розв'язане до цього часу. Коротка замітка Е. Онацького теж присвячена цьому питанню, але це питання не розв'язане, та й не могло бути розв'язане Е. Онацьким на підставі того нового матеріялу: листа Н. Кондоїді, дуже близького приятеля Г. А. Політики, що його знайшов Е. Онацький в музеї Тарновського. Відомі гіпотези про те, що «Історія Руссовъ» є праця обох Політик, і батька і сина, відомо, що де-які дослідувачі, як от Горленко в статті «Из истории южно-русск. обществ начала XIX века», обстоюють авторство сина Г. А. Політики, Василя Григоровича.

І ось, я гадаю, кожен матеріял, що проливає світло на взаємовідносини між батьком і сином, на те, як ставився син до історичних та літературних праць свого батька, як ними користувався, може з'ясувати й стати корисним і в справі, що цікавить багатьох істориків аж до наших днів, ще почавши з О. М. Лазаревського, який перший висловив гадку, про те, що «Історія Руссовъ» вийшла з родини Політики, а саме може допомогти розв'язанню питання, хто ж саме склав «Історію Руссовъ».

У рукописному відділі книгозбірні бувш. Київського Університету переховуються невидруковані до цього часу записки

Г. А. Політики. Про них нагадав світу академик М. П. Василенко у своїй статті «Къ исторіи малорус. истор. и малор. общ. строя» («Кіевск. Стар.» 1894, 11 кн.), але ці записки теж не розроблені до цього часу; за винятком уступів, присвячених цим запискам М. П. Василенком, літератури про них нема¹⁾. Перша з цих записок має таку назву: «Историческое извѣстіе на какомъ основаніи Малая Россія была подъ Республикою Польскою, и на какихъ договорахъ поддалась російскимъ царямъ и патріотическое разсужденіе, какимъ образомъ можно бы оную нынѣ учредить, чтобъ она полезна могла быть російскому государству безъ нарушенія правъ ея и вольностей». Це публіцистично-історичний твір, цінне джерело для характеристики тієї групи українського панства другої половини XVIII віку, що хоч жила в добу скасування автономних форм, але ідеали свої переносила геть далеко, до часів литовсько-польської доби та вважала себе законним спадкоємцем литовської та польської шляхти з її усіма правами.

Дітям цих шляхтичів, або де-кому, хто ще дожив до часів Олександра I, довелося провадити довгу боротьбу за право бути записаними у дворяне тієї шляхти, яка свої докази на дворянство будувала на тому, що її діди та батьки були сотниками, осавулами, полковниками та іншою старшиною, тоб-то довелося обороняти принцип, що чини малоросійської служби дають право на дворянство в той час, як герольдія відкидала цей принцип цілком. На ґрунті оборони прав нащадків козацької старшини на дворянство виникла ціла низка публіцистично-історичних записок «патріотів сего края», що доводили право української шляхти на «благородное дворянство». Вся ця боротьба змальована Д. П. Мілером в його розвідці «Очерки изъ ист. и юридич. быта Стар. Малороссіи. Превращеніе козацкой старшины въ дворянство» («Кіевск. Старина» 1897, 1—4). І ось серед «патріотів», серед українських панів, що працюють на цьому ґрунті «для общей пользы» ми маємо й сина Григ. Андр. Політики, маршала Роменського повіту, Василя. Його перу належить «Записка о началѣ, происхожденіи и достоинствѣ малоросійскаго дворянства» 1808 року, видрукована в «Кіевск. Стар.» 1893, I, додаток та окремим відбитком, з датою: 1809 рік.

Ось саме порівняння цих двох публіцистично-історичних праць батька та сина: невидрукованої записки Г. А. Політики, назву якої наведено вище, та оцієї записки о малорос. дворянстві В. Г. Політики дає наслідки, що малюють нам досить

1) Про ці записки мною було зачитано 1922 року в-осени реферат у засіданні наук.-дослідн. катедри іст. України в Харкові. За допомогу при командировці до Києва задля праці в рукописному відділі цієї книгозбірні вважаю за свій обов'язок висловити подяку керовникові катедри акад. Багалієві Д. І., а за допомогу працювати, хоч і дуже короткий час, у сприятливих умовах у рукописному відділі складаю подяку проф. Кордту.

характерну картину взаємовідносин двох публіцистів—сина та батька¹⁾.

В. Г. Політика на початку своєї записки говорить про ті причини, що викликали цю записку, про відношення герольдії до прав нащадків козацької старини, про зневажання цих прав і далі говорить: «сказавши о такому правѣ малоросійських чиновъ на благородное достоинство, надобно сказать, какъ о началѣ онаго, такъ и доказать то съ ясностью, что оно имъ неотъемлемо принадлежитъ и, следовательно, хотя слегка коснуться малоросійской исторіи». Ось саме оце місце, де В. Г. Політика робить екскурс історичний, і порівняємо ми з початком записки Г. А. Політики, початком її першого розділу. «§ 1. О томъ, на какомъ основаніи Малая Россія была подъ Республикою Польскою» (невидрукувана записка поділена на два розділи; другий розділ має назву: «§ 2. На какихъ договорахъ Малая Россія поддалась Россійской Имперіи»).

Невидрук. записка Г. А. Політики.

«Читающимъ російскія и польскія исторіи не можетъ быть неизвѣстно, что составлявшія въ древнія времена одно пространнѣйшее въ свѣтѣ російское государство великія княженія Кіевское, Черниговское, Переяславльское, или нынѣ называемая Малая Россія, такъ какъ и прочія Россіи принадлежавшія княженія и земли послѣ владѣнія татарскаго отошли къ королевству Польскому и великому княжеству Литовскому частію черезъ завоеванія, а частію черезъ добровольное подданство».

Далі в записці Г. А. йде вставка: «но намъ нѣтъ нужды здѣсь въ пространное о томъ вступать изложеніе; нужда состоитъ токмо въ томъ, чтобъ описать; на какомъ основаніи была Малая Россія доставшись Республикѣ Польской, то-есть какую имѣла форму правленія, какія права и привилегіи, какіе гражданскіе и воинскіе порядки,

Записка В. Г. Політики (ст. 5).

«Всѣмъ извѣстно, что составлявшія въ древнія времена одно пространнѣйшее въ свѣтѣ російское государство великія княженія Кіевское, Черниговское, Переяславльское или нынѣ Малая Россія, такъ и прочія Россіи принадлежавшія княженія и земли послѣ владѣнія татарскаго отошли къ королевству Польскому и великому княжеству Литовскому частію черезъ завоеванія, а частію черезъ добровольное подданство».

¹⁾ Запискою В. Г. Політики користуюся по окремому відбитку.

что мы, слѣдую неоспоримымъ свидѣтельствамъ, вкратцѣ предложитъ и доказать намѣрены».

А далі знов текст записок є подібний цілковито:

«По свидѣтельству разныхъ летописцевъ и Синописа Киевскаго первый былъ Гедиминъ Великій Князь Литовскій, который татарскому владѣнію надъ княженіемъ Киевскимъ здѣлалъ конецъ».

Теж слово в слово, тільки слово «зделалъ» написано через с.

Отже, початок цього історичного екскурса переписав В. Г. у свого батька.

Візьмемо далі виривки. Йде однаковісеньке по обох записках оповідання про привілеї, які надавали польські королі українським землям. Освітлення у обох однакове, та навіть вирази однаковісенькі.

Тому, що нам ходить лишень о те, як використовував праці Г. А. його син, наведу ще виривок про Люблинський сойм:

Записка Г. А.

«Помянутый король (Сигизмунд Август—примітка моя) узнавъ, что поляки больше имѣютъ права на оное княженіе (Київське—моя примітка) нежели Литва по согласію всѣхъ чиновъ Республики на бывшемъ въ Люблинѣ въ 1596 году сеймѣ княженіе Киевское присоединилъ къ коронѣ Польской, давъ оному за подписаніемъ собственной своей руки, и всѣхъ бывшихъ на сеймѣ чиновъ особливую на то привилегію. Сія привилегія есть безъцѣнный остатокъ правъ и вольностей Малыя Россіи»...

Записка В. Г.

«Помянутый король... і далі слово в слово, як у записці Г. А.

Отже вся історична частина записки В. Г. Політики про права шляхетські українського панства написана на підставі записки свого батька та навіть переписана. Та й в дальшій частині, як вже було раніше зазначено¹⁾ Мілером, «по вопросу о доказательствахъ дворянства» «В. Полетыка цѣликомъ повторяетъ мнѣніе своего отца, высказанное имъ нѣкогда въ комисіи для сочиненія проэкта новаго уложенія». Таким чином ми бачимо, що В. Г. Політика не виявляє власної історичної ерудиції,—він користується працями батька, робить навіть

¹⁾ Д. П. Миллеръ. Превр. коз. старш. въ двор. 1897, апрѣль 37 стр.

плагіат, як що це не буде занадто гостро,—його записка це в історичній частині записка його батька, що переховується й досі майже невідома в Києві. Звідси можна зробити висновок: коли ще в кінці першого десятиліття В. Г. Політика так рабськи копіював праці свого батька, не мав власної історичної ерудиції, то ледве чи є змога припустити, що б «Історія Руссовъ» з її навіть усіма помилками була написана ним. Найпевніше, що коли вона й пройшла через його руки, то як через руки редактора, та й то редактора несміливого, що не міг би внести великих змін в працю свого батька.

elib.prii.org

М. ДОЛЕНГО.

Київ та Харків—літературні взаємовідношення.

НАЧЕРК ПЕРШИЙ.

Спільного між Харковом і Києвом мало, тільки те, що, як колись влучив Ніковський в книжці про нове життя, лежить тавром на всіх українських містах: ознака—*rusticus*, селянський. Київ старе місто, історичне—і в давноминулому, і в революційних роках.

Трохи іронізуючи, а все ж півзакохано пише якийсь киянин у «Новій Громаді» про Київ—«далекий, сивий, золотоголовий, що стоїть на замріяно-тверезих берегах Дніпрових».

Отаким—замріяно-тверезим, заглибленим чи в минуле, чи в майбутнє встає в уяві здалеку це місто, найбільше на всю країну.

Харків інший. Центр і пульс культурного життя України, індустріальний Харків, він весь од сучасного і в сучасному, столиця УСРР, наймолодша з усіх столиць всесвіту.

Ще й не так давно Харків і Київ жили своїм окремим життям кожний. Спочатку потяги не ходили, тим, хто робив історію, було ніколи, обиватель—літературний—наляканий революційними вибухами та сипняковими комахами, взагалі берігся, а потім, здається, просто призвичаїлись.

Через це й культурне існування двох міст розійшлося по двох різних шляхах розвитку, перейшло, в галузі красного письменства зокрема, під різними впливами, виробило різні стилі.

Для майбутнього історика є цікаве завдання: хто перший кого відкрив—чи Харків—Київа, чи Київ—Харкова... Од часів першої та другої Радянської влади в Києві лишилися неясні спомины про «харківський імпресіонізм», а в харківських часописах іноді згадували про київських символістів та футуристів, думаючи, грішним ділом, що як од тих, так і од других лишилися самі ймення (... кістки). Це по всьому.

Приїхав було Поліщук, але так швидко зробився харківським, що ми од його майже нічого й не взнали.

Тільки минулої зими літературний Харків був відкритий сміливим київським Колумбом—Івановим-Меженком. Був відкритий Хвильовий (нова українська проза!). Але стаття про Хвильового довела, що час для взаємного порозуміння не надійшов. Ми—харків'яне—взнали з неї тільки те, що етюди Хвильового «бездоганно прекрасні», на київський погляд, а синій колір велика річ в часи пореволюційні. Оце все нам було дуже приємно вислухати, та хотілося ще чогось: не такого офіційного розуміння.

Випадково знайшовся в Харкові «Семафор у майбутнє»—це той самий, що має Валерьяна Поліщука зокрема, а всіх інших загалом... і «Катафалк Искусства», де хтось з харків'ян прочитав, що він є «таємний учень» панфутуристів і, здається, не зрозумів, за що такого комплімента одержав, бо встиг тим часом, деструктувавши закінченню поезію, взятися до прози.

Але, в усякому разі, харківську америку було відкрито, і, як завше буває, нова країна почала прихоплювати колонізаторів. Зараз є можлива тема: Київ у Харкові. Здається, взаємовідносини, перервані в 20-му році, налагоджуються знов. Природне питання: що ви робили, про що співали за час розлуки? Харків за час розлуки зріс, поновився новими йменнями, і придбав сили асимілювати нові обличчя, надаючи їм своє, харківське, вражіння.

Необхідно сконстатувати присутність двох культурних центрів на Україні і в галузі літератури, де до двадцятого року був один чи майже один центр. Таким є перший висновок і у харківських киян. Кожний центр має зараз свої неодхильні особності і кожний затуляє в свою орбіту посередні елементи, примушуючи їх до свого ритму життя.

Взагалі Київ старіший од Харкова і людніший. В йому є традиції, школи. Життя мистецтва там різноманітніше.

Театр з українською мовою, музика, малярство ще й досі тільки в Києві знаходять і ґрунт для розвитку, і просторинь для шукань. В цих трьох відношеннях Харків є, порівнюючи з ним—«одсталою провінцією», і тільки намічає шляхи поступу. Харків був провінційальним і в літературі, та й сучасний розвиток його є перейнятий провінційальною своєрідністю аж до боротьби з абеткою мистецтва чи до її побожного засвоєння включно... Харків—молодший і вільніший. Життя не надало йому консервативної ролі охороняти придбання минулого, бо таких не було. Він весь по двадцятому році. Літературний Харків розвинувся і набрав власного виразу тільки за часів «третьої Радянської влади».

Дуже характерним є для Харкова те з'явище, що тут немає зовсім (і при тому не тільки на українському ґрунті...) діячів літератури безпосередньо зв'язаних з якою-будь певною формалістичною течією. Немає в Харкові й гуртків, що об'єднані були б певними естетичними, дисциплінуючими творчість особи принципами.

Всі харківські літературні — постійні й тимчасові, відомі кожному й ніким незнані—об'єднання є об'єднані ідеологічно, а не технічно, — колективним негуванням старого (чи як старого, так і нового) світу. Всі харківські «маніфести» зводяться до формули: заперечую й не згожуюсь, чи до дитячої гри «всім недоволен».

«Однаково одгетькує всіляких» не тільки Наш Універсал в збірнику Жовтень (1921 р.), але й поважна «Нова Хата», що так і не народилась досі.

Взагалі «дух» харківської творчості позасвідомо анархічний, іноді з бандитськими ухиленнями і не кожний його витримує. Тут його головні хиби й головна вартість його. З цього виходить і т. з. «харківський імпресіонізм» і взагалі харківська ірегулярність, що так погано впливає на нерви київських рецензентів, навіть щонайрадикальніших... «Новаторство» в Києві засвоює собі, як і київський консерватизм, обов'язкові, офіційні форми. Київ завжди упорядкований. Як що ти футурист, лаштуй собі в поезії цирк і анонсуй французьку боротьбу між Гео Шкурупієм і «Володькою» Маяковським: подивимось! А як що ти неокласик—будуй свій храм невідомому богові і молись: послухаємо.

Все на своєму місці: ось є деструкція, ондечки конструкція, сьогодні в церкві такі співи й такі куплети в цирку, та й в завтра те ж саме. А там, бог дасть, поспокійнішає, так і через десять років майже те ж саме у програму буде.

Взагалі трагічний «сторостерзаний Київ» має, ховає в найінтимніші закутки позасвідомости великий нахил до зворушуючої ідилії. Іноді дивишся й не розумієш чи то Гольфштром чи просто якесь Ворскло!... Доля: «rusticus», тавро селянське, чи просто втома рафіновано-селянської інтелігенської культури Києва, що вже дійшла до найвищого з можливих для неї досягнень в особах Леонтовича та Тичини.

Харківська продукція, бодай почасти потенціальна, вже незрозуміла якось для київської критики, не висловлюється в термінах київської творчості.

Як що одкинути в Гольфштромовських виданнях та ин. безпретенційно повітовий тон лайки, всміхнувшись на дотепи «рыжего», то всі висновки сумного непорозуміння вийдуть готівкою.

Я далекий од думки про те, що вся діяльність «панфутуристів» обмежується цирковими вибриками (та й цирк є дуже серйозна справа...). Вони висунули зовсім не аби-якого поета в особі «короля футуропрерій» Шкурупія Гео, вони зворушили трохи що не скрябінську мрію про «метамистецтво», і коли панфутуристи зробляться незабаром трохи сучаснішими, про їх дуже приємно буде побалакати зокрема. Але зараз, перечитуючи старе хоча б число «Семафорів», харків'янин в відомостях про своє харківське життя знаходить замість

ворожої навіть інформації тільки старі пльотки, точнісінько такі, як і по де-яких закордонних виданнях за ті ж місяці. Якийсь психологічний кордон став непереходимо між двома великими містами УСРР і завданням 23-го року є знищити його.

Кияне, починаючи приїздити до Харкову, цілком сумлінно взялися до вирозуміння його, з'явилися такі присвячення, як П. Тичина Хвильовому, згадана стаття Меженка і т. и., але одразу виявилася цікава філологічно-хронологічна плутанина: Харків і Київ розмовляють різними мовами!

Розвиток київської літератури спиняється на 20-му році, як на кульмінаційному пункті. Цим роком закінчується процес диференціації в поезії. Досягає найвищої витонченості символічно абстрагована й професійно поетична мова. З'являється «Мистецтво», яке в де-яких числах дає блискучий, хрестоматійний добір поезій, одсовуючи прозу на другий план.

Радикальна українська інтелігенція знаходить на мент свій тон революційності в діяльності українських есерів і запалюється на короткі місяці неповторним блиском у надмірно напруженій до злиття з ідеалом дійсності. «Псалом залізу», «Месія», «Блакитний роман», весь Чумак, речі Єллана, поеми Слісаренка—це все дійшло до нас од тієї доби: 19—20 р.р.

Тоді закінчено виробилась та замріяна навіть у своїй суворої, абстрактна навіть у найконкретніших описах, глибока й гарна символістична мова з нахилом до екстатичності; з неймовірним почуттям такту й міри, але безнадійно далека од живого життя з його брудом і кров'ю... та мова, що зхарактеризувала добу «Мистецтва».

Але:

Минув, як сон блаженний час
І готики й бароко.
Іде чугунний ренесанс,
Байдуже мружить око.

(П. Тичина).

Час минув, але Київ ще живий спогодами про його і все його мова чи одстає чи випереджає дійсність на три секунди або на півгодини (в залежності од точності «апарату»).

В час розквіту «Мистецтва» харківські сучасні діячі були здебільшого там, у тій юрбі, сфінксове обличчя якої притягало тоді закохане, або вороже спостереження київських поетів з непереможною силою: на фронтах і по селах,

«де бруд, де пранці і війна».

Серед киян були герої й тільки. Це й забагато й замало в той же час.

А сучасні харків'яне були тоді «юрба», дрібненькі люди— в побуті революції, в її конкретних формах. І таке становивище примусимо їх віч-на-віч із життям підійти до нього безпосередньо. Завданням стало дати всьому, що побачилось ніби вперше,

своє ім'я. Відновити словник. Змінити ідеалістичний, умовний лексикон попередньої доби на матеріалістичний.

Завдання це було неодхильним, конечним. Необхідно було або впасти під тягарем вражінь у путях символістичної мови, або знайти вихід із зачарованого ідеалістичного кола до безпосередньої дійсності. Це завдання свідомо або несвідомо запанувало. Ріжними шляхами підходили до його розв'язання й ці шляхи виявляють цікаву рівнобіжність, порівнюючи з відповідними шуканнями російського неореалізму. В Києві під тягарем традицій недавнього й блискучого минулого потреба у зміні словника і в принциповому зміненні відношення до дійсності не була відчута так гостро й пекуче—до фізіологічного болю, як тут у Харкові. Він (Київ) лишився зі своєю абстрагованою, ідеалістичною мовою, а ми тим часом перестали розуміти її умовність і підвищеність; те, що з'єднувало, ставило під одні лапки футуриста Семенка з символістом Яковом Савченком і Дмитра Загула з Павлом Тичиною.

Та й проблеми ідеалістичної мови зробилися в Харкові чужими—як диференціяція, так і ліквідація диференценок. Нова мова висунула свої художні вимоги і за ними нам не до півзабутих «ізмів». Боротьба їх, зміни й перемоги не зачиплювали, навіть руйнуючи до-щенту головного—словника й світопереймання. Руйнували вони старе, і нові комбінації з того ж матеріалу, зроблені тими ж засобами відчуження, тхнуть також розкладом.

Нова харківська художня проблема висловила, як організація в певні форми свіжого вербального й психологічного матеріалу, здобутого не в теоретичній лабораторії, а безпосередньо од життя.

Не дрібнотехнічна, а загально-конструктивна проблема, але ім'я її все ж:

організація.

Для цілої низки харківських робітників слова можна простежити зазначений перехід од абстрактної до конкретної мови.

Яскравий приклад дає І. Кулик «Моїх Коломийок» і «Зеленого Серця». Перехід, давно готовий у психології людини, переймається зовні, як стрибок, злом, негаданий поспіх. На різних стадіях того ж процесу перебувають окремі представники й різно ставляться вони до необхідності дати нову конструкцію своїм виробам, але ясно й зараз, що вся своєрідність Харкова полягає в зусиллях дати іншу, ніж попередня, не ідеалістичну систему поетичної мови під знаком безпосереднього підходу до дійсності. Поза цією метою Харків є тільки учнем Києву чи Москви і не завше таким, що подає надії.

«Червона Зіма» В. Сосюри і всі монументальні етюди Валерьяна Поліщука, «Сині Етюди» в Хвильового і «Зелене Серце» І. Кулика об'єднані позасвідомо й свідомо цією безпосередністю підходу до теми, до матеріалу переживань, до слова, і вона надала

всім означеним творам і свіжості, інтимності навіть і одночасно високого колективного значіння.

Згідно своїм попереднім симпатіям та смакові й згадані, й не згадані автори підходили до свого завдання з різних боків. Намічено три типи розв'язування однієї проблеми і вони так мало нагадують традиційні поділення, що не знаєш, як перевести—в яких термінах—спробу класифікації.

В. Поліщука з його фізіологічним словником і огидою до робленої естетики важко поплутати з Сосюрою, який навпаки навіть до фізіологічних тем (останні кримські вірші...) вносить естетичне замилювання й свою мальовничість. Іншим шляхом пішов Хвильовий—од слова з його перехованою музикою.

Графічну чіткість Григорука:

— Декрет і другий, потім нота
Та листування цілий том.
І там, де нидіє робота,
На дверях читке—«Замнарком»

зогрів І. Кулик:

— Підписати останній папірець в установі,
Позабути совбаришень і совбурів.
Мої вечори на фабриці сірниковій.
Моє кохання білявій робітниці Шурі,

давши перший портрет Беатриче нового світу, робітниці Шури.

Усталивши перші підвалини: слово і відчуття, прийшлося перейти до завдань композиційних. І першою встала тут—проблема мелодики. Музика. В цій галузі великі поспіхи досягнені були Київом. В зв'язку з умовністю ідеалістичної мови була ніжна, аж занадто ніжна її мелодія. Досягши неперейдених верховин у Тичини, ця мелодійність спокусила багатьох на її наслідування.

Але йти до конкретної матеріалістичної мови з ритмами мови ідеалістичної було не можна.

Або, або. І мелодійність симетричних асонансів було кинуте.

Власне на цьому кінчається спільне у Харківських мистців літератури. Що до композиції самого твору, то тут виходять наперед і особисті ознаки, і оточення, і класове походження, і всі інші фактори...

По-перше, тут ми попадаємо до сфери прогнозів... Головна хиба Харкову, принаймні минулих трьох років—недисциплінованість—дає себе відчутти в тих, що маються, спробах.

Вже харківські «Шляхи Мистецтва» в цілому, як часопис, роблять крок назад у порівнанні з їх попередником—київським «Мистецтвом». Ціла низка книжок у харківських діячів не дотримані, як книжка, уявляючи з себе просто випадковий добір п'єсок, більш менш непоганих.

Запановує аморфність, як ознака відсутності традиційної культури. В той час, коли «Слово» у Києві видає одну чепурненьку книжечку по другій, в Харкові, здається, просто не

знають, як скласти, як видати книжку. І тільки 23-й рік у звязку з відновленням... звязків приносить і тут добрі вісті. Відновляється книжкова культура.

Так само й з боку теоретизації в галузі поетики. Харків — практик, Київ — теоретик. Маненькій, але змістовній книжці Якубського «Наука Віршування» Харків може протиставити тільки практичні поради про те, як писати вірші. Київські критики погано чи гарно репрезентують «наукову критику», наші займаються популяризацією. Там, де Київ виступає організованими загонами, він є самим собою, де його мистцям треба щось робити на виключно власний ризик, він відчуває себе розгублено.

Безсумнівною заслугою Харкова є те, що він поставив на обговорювання й практичне виконання ряд пекучих питань, і заслуга В. Коряка тут не мала, бо в його трохи фантастичній уяві вперше синтезувались питання про українську пролетарську культуру, про роль інтелігенції в її відбудуванні й низка випадково блискучих і дотепних крапок у статтях та рецензіях. Тепер, коли йде пора систематизації, про те все треба згадати, хоч і трохи в іншому освітленню.

Цілком певне питання зворушив Хвильовий: побут і по ньому йдуть у розробці побуту плугатарі.

Новий епос, епос революції, є тема В. Поліщука, а ргіогі надсильна для людини окремої зараз, але він зійшовся один на один з нею та й не хоче приступати. І це дискусійне значіння, може єдиного зараз епіка, не з'ясовано та й не з'ясувалося ще.

Ще одна маненька рівнобіжність між Харковом і Києвом то є пейзаж творів. Замість традиційного Дніпра з'являється, починаючи з Сосюри, Дінець:

Лисиче над Дінцем, де висне дим заводу.

Для цілої, низки творів тло подій і згадок — Донбас:

Ти дівчина з шахт Донбасу,
З нетрів чорного золота.

(І. Кулик).

Іншими шляхами пішли неокласики київські й найталановитіший з них, один із найбільших поетів українських — Максим Рильський. Їхнім завданням було підійти й теж безпосередньо і теж до дійсності, але тільки до минулої дійсності, її ж мовою.

П. КОЗИЦЬКИЙ.

Суть музичної творчості Кирила Стеценка.

СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ.

Щоб освітлити творче обличчя художника, треба по-перше, проаналізувати його творчість з боку тих елементів, що складають її, по-друге, шляхом порівняння встановити щабель «автономності»¹⁾ його форм, і нарешті, дослідити «криву» її еволюції, та вияснити ті чинники, що на ту еволюцію впливали.

I

Коли художник-маляр творить картину, він складає спочатку певний плян, композицію (ідея, сюжет картини), а потім втілює його в фарбах, лініях та инш. В процесі втілення ідеї в конкретні форми він обов'язково користується тим матеріалом, який бачить навколо: кольор, контур, лінія і т. и. Ця схема творчого акту є типова для всіх форм творчості, будь то в галузі науки чи мистецтва. Різниця буде лише в тому, що один наслідки свого існування вкладає в готові схеми (творчість вченого, ремісника), в форми «гетерономічні», другий, в індивідуальні, винайдені,—в форми «автономні» (творчість художника).

Отже, дослідження того побуту, що оточує художника, може в великій мірі з'ясувати елементи його творчості. І це особливо стосується до художника звуків, композитора.

Який звуковий побут оточував Стеценка в часи його дитинства.

Що ж то були за стихії? Що чув Стеценко в родині, на вулиці?

Батьки Стеценка були співочі, любили пісню й співали її. «Батько—згадує мати Стеценкова,—бувало працює, а трилітній Кирило сидить поруч і пильно стежить за роботою... За роботою завжди підспівував (найдужче улюбив був пісні: «Ой, не ходи

¹⁾ Ми користуємося термінологією Р. Грубера («Проблема музичного втілення», в збірникові «De musica» П.П. 1923 р.). Під «автономними» формами Грубер розуміє оригінальні, своєрідні, неповторюемі форми «втілення» матеріалу. Під «гетерономними»—загальні схеми.

Грицю», «Червона калина», «Гриць») ¹⁾ Перебуваючи серед тодішньої «інтелігенції», панства та духівництва, він засвоїв їхні пісні, зжився з ними й міцно відтиснув їх на мягкій, як віск, чутливій, як неспіваний валок фонографу, душі майбутньої музики.

Що ж то були за пісні, який мали вони стиль?

Українську пісню творили в різних шарах суспільства. Коли вона йшла від грудей простого селянина, чи козака, що не чув іншого нічого, крім пісень свого села, то пісня та була глибоко «автономна». Її звукова форма не була запозиченою. Коли ж її творили в салонах українського панства, то вона світила бликами чужої пісні: італійської, чи польської, чи іншої якої. Вона переймала настрої солоденькою суму, пасивности,— ритми життя панночок та паній, що не знали де діти себе й свій час. Тут, в цьому оточенню, народився так званий «старосвітський український романс» (напр. «На що мені чорні брови», «Ні мамо, не можна»), який під назвою «малороссийских песен» увійшов у збірники Заремби, Зелтарського й інших «етнографів», для котрих садиба українського пана застувала собою нарід. Мелодика цих пісень—не оригінальна, європеїзована,—то в більшості, солодка, сантиментальна мелодія італійської фарбовки. Динаміка—кволість, пасивність.

Стиль цих пісень стихійно вплинув на творчість багатьох українських композиторів до-Лисенкової доби (Аркас, Артемовський та інш. «з дворян»). Не застерігся від цього впливу й Лисенко («Коли розлучаються двоє» та інші). Він знайшовся й у Стеценка.

Хіба не тхне духом «старосвітського романсу» від таких пісень Стеценка, як «Вечірня пісня» («Тихесенький вечір на землю спадає»), або «Літньої ночі»?

Tranquillo

Ди-ха-ють ти-хо а ка-ці ї ніж-ні,
злегка ко-ли-шуть - ся в мо-ро-ку сріб-нім
і т. д.

(«Літньої ночі» слова Олеся).

Хіба не занадто вже солодка лірика цього уривку (така типова по мелодиці для Стеценка) з її метром в $\frac{6}{8}$? Хіба не

¹⁾ П. Козицький. «Кирило Стеценко»—«Музика», ч. 2, ст. 4, Київ 1923 р.

віє від нього сумом панночки, що тоне в розкошах панського життя? Коли йти далі, то цю ж знайому стихію, але в більш рафінованих формах, в більш вишуканих гармоніях, знайдемо в таких хорових прелюдах-поемах, як «Сон», «То була тихая ніч», і далі навіть, в «Іфігенії в Таврії».

Ми не будемо тут спинятися на питанні, чому Стеценко захоплювався стихією «старосвітського романсу», зазначимо лише, що вона просякає собою всю Стеценкову лірику і що коріннями своїми простягається до днів його дитинства до... тих пісень, що наспівував старий Стеценко своєму трилітньому синові.

Ідемо далі.

Самий поверховий прогляд творів Стеценка доводить до висновку про надзвичайну ритмічність (в загальному розумінню) його мелодики. Відкіля взявся бадьорий, танковий рух багатьох його творів? А ціла низка маршів? — Чи не є це наслідок дитячих вражінь від тих танків, що грали селянські музики с. Квіток по весіллях, і які потім знайшли таку прекрасну форму в «козачках» (з музики до «Гайдамак» Шевченка).

Отже серед, міщанської пісні, в звуках і ритмах тих танків та маршів, що занесли в село «вчені» селянські музики-ремісники, — виховувалася й гартувалася душа молодого художника. І вона засвоїла, зберегла ці звуки, яко матеріал до своєї творчості.

Інша звукова стихія йшла с-під темних церковних зводів, с-під струн старця лірника.

Релігійні емоції, торкаючись глибин людського духу, переймаючись настроями «таємничого», неземного, завжди мали в музиці прекрасну форму для свого втілення. І простий нарід (канти), і музична культура всесвіту мають широкорозвинені форми церковної музики. Її різнобарвна насичена емоційність приваблювала музик¹⁾.

Стихія релігійної музики опановувала душу Стеценка з самого дитинства. «Навчивши Кирила складів, вона (мати) віддала його до школи, в науку до дяка Платона Старжевського. Знавець церковного співу, він узяв маленького хлопця до крилосу, навчив нот і взагалі мав на нього великий вплив»²⁾. Далі, — роки науки в духовній школі, семінарії, участь (яко диригента) в церковних хорах.

Це не могло пройти без сліду на його творчості.

Ми минаємо церковні твори ранішого (шкільного) періоду, вони мусіли бути, коли автор крім церковної музики іншої не чув. Але й після зміни творчого світогляду, ця стихія не минається. Ми маємо на увазі збірники розкладок колядок на хор.

¹⁾ Минаючи класиків, з яких кожний мав хоч кілька мес, ми бачимо, що й сучасні композитори (Глінка, Р-Корсаков, Чайковський, Гречанінов, Рахманінов, Мусоргський, Танєєв і навіть Скрябін в своїй теургічній «містерії»); захоплювалися церковною музикою.

²⁾ П. Козицький. «К. Стеценко» — «Музика», ч. 2, 4 ст.

Витвір поганського, а потім християнського культу Сонця-Христа, українські колядки стали одним з красивих і поетичних плям звукового побуту України. В них тісно сполучалися мотиви народньо-релігійної й церковної музики. Цим вони й привабили Стеценка, якого більш тягло до кантів та псалмів, аніж до обіходних мелодій. Роскладки ці пройняті своєрідним ароматом, це не вулишна пісня, це напів релігійний, напів-народній твір, обвіяний духом глибоконароднього мистицизму.

Отже, тут позначився напрямок творчих симпатій композитора, який остаточно викристалізувався в «п а н а х и д і» (1918 р.). Це твір—тонкого художнього смаку й глибокої інтуїції. В основу Стеценко поклав лірницькі канти (кант Якиму та Ганні), типову мелодійну схему з побільшеною секундою («Покой Спасе»). Весь цей матеріал він переклав в глибокі по силі емоції й по широ-народньому мистицизму форми. Це не є твір для ритуального вжитку, його цінність сягає далеко по-за межі церковних мурів. Це художньо опрацьований витончений музичний символ української релігійної лірики, шедевр стилю. Це українській Requiem.

Тут стихія релігійної лірики тісно сполучилася зі стихією народньої (світської) пісні, котра вливалася в душу Стеценка теж з дитинства від «вулиці» і з кров'ю матері.

Але довгий час вона не подавала голосу. Розбудив її М. Лисенко.

Лисенко був художником-борцем. Він був апологетом «селянської пісні» і ради неї залишив принадні обрії власної лірики й зійшов до примитивів народньої творчості.

В основу розробки народньої пісні Лисенко поклав принцип ригористичного наслідування співзвукам ладової пісні¹⁾, народній поліфонії, широкого користування, яко контропунктом, мелодичним матеріалом пісні. Позначивши методи, «рецепти» музичного мислення, яким на його погляд мусів користуватися всякий український музикант, Лисенко в повній мірі був ідеологічним і практичним головою «школи»; вплив його на молодь був великий.

Яскравість Лисенка заімпонувала Стеценкові—бо відподала його власній творчій вдачі.

«Орієнтація на українську народню пісню», на її склад,—ось те гасло, за яким пішов Стеценко.

Як же ця «орієнтація на народню пісню» вплинула на творчість Стеценка?

По-перше це відбилося на складі мелодики та формі. Народньо-пісенний орнамент особливо ясно проступав в перших творах Стеценка (хори—«Могила», «Бурлака»), які до того

¹⁾ Про ладову основу українських пісень дивись: Лисенко М. «Характеристика муз. особенностей малор. дум и песен» (Зап. Юго-Зап. От. Имп. Геогр. Об-ва, т. 1).

мають запозичену у народної пісні куплетову форму. Гармонізовано (особливо «Могила») в той же спосіб, що вчив Лисенко—контропунктичний візерунок, народні каденції і т. и.

Ще в більшій мірі ця стихія проступає в ранніх операх: «Полонянка» (1902-3 р.), «Кармелюк» (1906 р.) Коли в першій ми зустрічаємо такі талановиті імітації народньо-співочого стилю, як «Рости квіте», «Веснянка» (що увійшла потім в склад музики до п'єси «Про що тирса шелестіла»), «Кряче ворон»—зразок художнього перетворення кобзарської рецітації, то в «Кармелюкові» є не менш витримані по стилю моменти: пісні Наталі й Марусі, а особливо хор «Червоная калина».

Andantino

Чер - во на я ка - ли -

нонь ка по хи - ли - ла

ся мо - ло

да - я, ой, та дів чи нонь - ка

за жу - ри - ла - ся

Тут не тільки народній елемент в мелодії, але й в гармонії є наслідування типовим зворотам народньої поліфонії (5—6 і 13—14 т. т). Ні в підручниках по теорії композиції, ні в творах Лисенка—таких зворотів нема,—в них Стеценко цілком оригінальний. Деж він міг запозичити їх?—Тільки на «вулиці», «вулиця» була вчителем композитора. Він, «орієнтуючись на народню пісню», шукав, збирав її прикмети з уст самого народу.

Він був піонером українського стилю в музиці, і шукаючи основ його в народній творчості, йшов тим шляхом, який показав Лисенко.

Лисенко весь час був зразком для наслідування Стеценкові. Це наслідування виявлялося не тільки в методах музичної праці, але й у виборі форм, і в характері загальної музичної діяльності.

Лисенко вчив, що українську пісню треба одягти в убрання ладу пісні, і Стеценко в своїму заповіті дав зразок такої гармонізації. Лисенко любив форму «симфонічної (власне «хорової») поеми»,— «Гамалія», «Хор бранців», «Іван Гус» т. і., і у Стеценка ми зустрічаємо її: «У неділеньку святую», «Єднаймося». Лисенко брав тексти переважно з Шевченка,—Стеценко в значній мірі теж (музика до «Гайдамак» та інш). Лисенко брав для опер сюжети побутово-історичні («Тарас Бульба») — Стеценко теж («Полонянка», «Кармелюк»). У Лисенка—казка («ноктюрн») — у Стеценка («Івасик Телесик»), у Лисенка—«Коза-Дерева», «Зіма й весна», у Стеценка «Лисичка, котик і півник». Нарешті, у Лисенка античні мотиви «Сапфо» — у Стеценка «Іфігенія в Тавриді».

І не тільки в методах мислення, в виборі форм йшов Стеценко за своїм вчителем, але навіть у синтаксові музичної мови багато запозичив він від Лисенка.

Отже, Стеценко був ідейним наслідувачем Лисенка, його учнем, належав до його школи. І не помилявся Лисенко, коли підчас однієї зі своїх хорових подорожів сказав, вказуючи на юнака Стеценка: «ось хто заступить мене!»

Але Стеценко не був лише копією Лисенка, він мав своє обличчя.

Коли поділяти композиторів на «егоцентричних» і «космоцентричних»,¹⁾ то, безумовно, Стеценка треба віднести до першої категорії. Він претворює в звукові форми не світ, що навколо, а свої власні емоції. Він не малює, а виспівує. Це є тавро, що лежить на всій його творчості.

Але схоластичні методи навчання техніки музичної мови, яким «обучали» Стеценка, надзвичайно негативно вплинули на форми викладу його музики. В межах гармонії ця «школа» (ми розуміємо «школу» яко навчальну систему) дала Стеценкові

¹⁾ Термінологія Р. Грубера («Проблема музикального втілення», — збірн. «De musica», Пп. 1923 р.). «Егоцентричним» є «стремление к самоизживанию, направленность творческого внимания внутрь себя» (Чайковський, Скрябін); «космоцентризм» — то є «направленность творческого внимания во вне» (74—75 ст.).

низку трафаретних гармоничних схем (якими повні підручники по «Гармонії»), що скували його творчу думку. Він не міг вирватись з обійм цих схем, — піднятися вище їх, збагатити новими звуковими сполученнями. Тому й гармоничне убрання його творів завжди одноманітне, що цікаво, завжди викликає почуття розчарування.

Такими ж елементарними й нецікавими є форми викладу акомпаніменту (що нагадує акомпанімент композиторів до-Глинчиного періоду), а також партій інших струментів (напр., скрипки), що трапляються в де-яких творах.

Духом дилетантизму віє від них.

Причина цього — в незакінченій музичній освіті. Брак освіти породив брак техніки. Відчуваючи це, творча воля Стеценка пішла по лінії найменшою опіру — в бік мелодики.

В процесі історичного розвитку музики перед творцями її завжди повставала певна проблема музичного втілення, чи то проблема будування мелодії (т. зв. «монодичний» стиль), чи — будування звукових сполучень («поліфонічний стиль»), чи обидві разом (сучасні часи).

Стеценко по-за своєю волею розв'язував проблему мелодії. До цього він знайомий, рідний стиль вокального співу, форми хорової пісні, якою так прекрасно він володів. До цього ж вели і ті «стихії», що складали «звуковий» побут навколо маленького хлопця, і які, сплітаючись одна з одною, фарбуючи одна одну, склали звукову основу Стеценкової мелодики.

А як мелодист, Стеценко був одним з багатших, талановитих серед українських музик. В мелодії — вся сила його! І ту силу склала стихія народньої пісні, обвіяна духом теплого індивідуального ліризму й пройнята глибинним містицизмом...

II

Плеханов в своїх працях по мистецтвознавству (особливо в статті «Искусство и общественная жизнь») дав прекрасні аналізи соціологічної природи мистецтва. Коли художник знає, що сказати й вірить в те, що слово його дійде до мас, його мистецтво набуває агітаційного змісту. Так було з художниками доби Великої Французької Революції. Коли художник відчуває себе безсилым вплинути на суспільство, він замикається в коло своїх власних інтимних переживань, в романтику, в містику. Так було, напр., з Пушкіним, коли суворий полицейський режим та загальна темрява суспільства замкнула його уста, яко поета-громадянина.

Стан класової свідомості поета й суспільства, рівень загально-економічних взаємовідносин, — ось ті фактори, що творять обличчя художника, і, навіть більше, — творять цілі напрямки в мистецтві.

І Стеценко—прекрасний приклад тому. Еволюція його світогляду та стилю його творчості, наче тонкий струмент фіксує всі стадії боротьби реакційних та революційних сил його часів¹⁾. Твори із громадсько-політичним змістом займають видатне місце в його лірі.

Може несвідомо, інтуїтивно, але ще в 1902-3р., заздалегідь до революції 1905 р., Стеценко відчував затхлість і духоту реакційних часів, і вже в перших творах проступають громадсько-політичні мотиви Грінченкової поезії.

«Серед степу на просторі могила стоїть,
Навкруги трава висока, хвилює, шумить.
Серед степу та могила сумує одна...
Не промовить та могила: стоїть нежива,
А круг неї степ широкий, зелена трава».

(«Могила», чолов. хор. на текст Грінченка, нап. в 1900-3 р.).

В другому творі тієї ж доби Стеценко продовжує:

«І сховала домовина горді поривання,
Всі надії молодії, всі його бажання».

(«Бурлака» чол. хор. на слова Грінченка, нап. 1902-2 р.)

Ця могильна атмосфера викликає з грудей композитора не протест, не революційний вибух (він ще не знав цього), а лише поки—мрію:

«І серце полинуть бажань
Туди, де ще воля гуляє»...

(«Вночі на могилі», тріо на текст Грінченка, нап. в 1902-3 р.)

Поезія Грінченка захопила композитора. Стеценко відчув в її образах правду сучасності.

Вдарив революція. Її хвиля захопила Стеценка. Він остільки глибоко прийняв динаміс та ідеологію її, що залишає романтичний сюжет оп. «Полонянка» й розпочинає творити оперу на сюжет «Кармелюка». Вже в першому актові дія будується на яскраво накресленому соціологічному ґрунті. Ясно проступають елементи класової боротьби, яко зав'язка дії:

До зажерливого глителя-мельника що-разу йдуть бідні голодні люде прохати хліба. Він одмовляє їм, бо він ненавидить голоту:

«Пройдисвіти та п'яниці»
Лежебоки кметі!
Позбірались волоцюги,
Лодарі прокляті!
«Землі давай, давай волі!»

Ненавистю проймається й голота:

«О, зібрать би сюди зграю
Ситих гордих та багатих,
На шматки б їх розірвати!..»

¹⁾ Треба також зазначити, що Стеценко стояв на боці національних інтересів українського селянства і тому «національний мент» мав в його очах революційну активність.

— З распачем кричить Тетеря, у якого діти гинули з голоду.
І ось на тлі такої обопільної класової ненависти народжується кохання Кармелюка до бідної дівчини—сироти Марусі. Соціальні мотиви проступають і в їх розмовах:

«Коли ж стогнуть люде бідні,
Коли сльози ллються,
Де ж ті радощі візьмуться?

Вони мріють про те,

«Щоб сонця промінь засіяв,
Щоб день волі скрізь настав,
І закуті у кайданах
Радо весело співали
Пісню волі, пісню слави!!

Далі трапляється подія, що більш підкреслює класову нерівність.

З-за кону вибігає парубок, якого переслідують панські служники, б'ють, катують за те, що той насмілився «благати й просити» пана, щоб

...«не коїв мені лиха,
Мою долю Катерину,
Мою зорю, мою радість,
Щоб віддав»...

Хлопця катують, але цієї кривди Кармелюк не міг стерпіти:

«Невже повік терпіти нам
Ярмо неволі на собі...
Обіцяю життя я віддати тобі,
Щоб волі святої дістати¹⁾».

Така схема першої дії «Кармелюка», що писалася в 1906 р. Опера не закінчена, обривається на 2 дії. Але й наведеного уривку досить, щоб уявити ті ідеї, симпатії, якими жив композитор в часи революції. Ясно, що, соціальні мотиви сюжету—не випадкові. Ясно, що ідеалізуючи постать розбійника Кармелюка, яко борця за право селянської голоти, Стеценко тим самим хотів взяти активну участь в запеклій боротьбі 1905 р. серед тих, хто стояв за революцію.

Але революцію загасили. Кліщі реакції почали що-далі, то тісніше давити все навколо. Стеценко гостро це відчуває:

«Сунуться, сунуться хмари,
Наче злих фурій отари,
Мов ті привиддя страшні...
Вітер гуде, завиває,
Гілля зелене ламає.

(«Хмари», міш. хор. на слова М. Вороного).

¹⁾ Клавір оп. «Кармелюк» (рукопис 1, половина 2 акту) переховується в Муз. Т-ві ім. Леонтовича. Архів Стеценка. Папка № 3.

Слова й музика дуже яскраво передають невпинний страшний хід політичної реакції, урядового терору, що ламав все свіже, зелене.

«Сонечка, сонечка з неба,
Сонечка, світла й тепла

(там же)¹⁾

—молить композитор, задихаючись в цій темряві.
І далі:

«Над нами ніч безрадїсна, осіння,
Ми горнемоєь, ховаємоєь, тремтим.
А там, в пїтьмі, несетьєя голосїння
З прокляттям віковим.
І мало нас, і як їти вночі?..
Куди їти? Кудюю нам тїкати?
Оточенї усуди катом ми...

(«Над нами ніч»,—мїш. хор на слова Олеєя)²⁾

Оця політична ніч, зневір'я в своїй долї. розгубленїсть—кинули Стеценка в бїк чистої лірики. Полїтичний режїм довїв Стеценковї, як колись і Пушкінюві, що його пієні не матимуть сили дїйти до мас, розбудити їх. І він одвертає зїр від зовнїшнього й замикається у власному внутрїшньому світовї.

Цей «поворот» стався по всьому фронтовї його творчостї.

В сферї опери він бере казковї, аполїтичнї, сюжети. «Івасик-Телесик» (1907-10 р.), «Лисичка, котик і пївник»—дитяча оперка на 2 одмїни (1911 р.), «Дика сила»—побутово-лірична мініатюра на 1 дїю (1916 р.).

Те ж саме і в сферї романсу та хору:

«Сїйтеєя, квіти стражданннн,
Сїйтеєя, квіти надїй,
Повнї жалю і риданннн
Повнї жалю і надїй.

(«Сїйтеєя квіти», мїш. хор. на слова Коваленка).

Або:

«Уєєє жїло, уєєє цвіло,
в щастї раювало».

(«Уєєє жїло», мїш. хор. на слова Олеєя).

Лїрика Олеєя, поета їндивїдуалїста, спївця надїрваних безсилїх поривань, починає все бїльєш спївзвучати настроєм Стеценка. Олесь поволї заступає в його творчостї мїсце Шевченка, Грїнченка, Грабовського та їнєш.

Велика революція 1917 р. знов пїднесла жїттєвий тонус Стеценковї творчостї, що одразу заквітчалася низкою маршїв-гїмнїв.

¹⁾ Точної дати «Хмар»—встановити не можемо, але написано ї видано їх в перїод помїж 1908/9—1917 р. р.

²⁾ Закїнчено 28 - ІХ. 1917 р. Написаний пїсля повороту Стеценка з Винницї до Кїїва, в днї бадьорої енергїчної праці,—він уявляє цїкавий з боку психологїї творчостї приклад ремінієценцїї художнїх емоцїй.

Нові мотиви, мотиви народжуючогося дня, недалекої перемоги, екстатичне поривання вперед до кращої будучини, бадьорі заклики,—ось якими іскрами розсипалася муза Стеценкова під кресалом революції.

«Знов весна, знов надії
В серці хворім оживають
(«Знов весна»,—міш. хор на слова Л. Українки,
нап. 19. V. 1918 р.).

Або:

«Сьогодні в нас весільний день,
Сьогодні в нас бенкет великий...
На степ, на гай, байраки, ріки,
Де шум, де спів, де гук пісень...!
(1 травня, міш. хор. на слова Філянського,
1. I. 1918 р.).

Або:

«Сонце на обрії, ранок встає.
Браття вставайте, ранок стрівайте».
(«Сонце на обрії», міш. хор на слова Олесья,
6. III. 1919 р.).

Вогонь Шевченкової поезії знов запалює композитора. Його захоплюють широкі епічні полотна соціальної боротьби минулого—«Гайдамаки», і він пише музику до цієї поеми, музику повну народньої стихії, народнього побуту, повну іскор вакхичного екстазу й разом суму; «Гайдамаки»—то 1919 р. в творчості Стеценка ¹⁾.

А далі з поглибленням революції в жорстоку класову боротьбу Стеценко відходить від бурхливого життя сучасности й поринає в античний сюжет «Іфігенії в Тавриді», останньої його опери (нап. 14. III. 1922 р.).

Мимоволі згадуються «Ноктюрн», і «Сапфо»—опери останнього періоду творчости Лисенка. Але то був спів творця, якому затулили рота кліщі реакційного режиму царату, а «Іфігенія» Стеценка з'явилась в наслідок колізії, що повстала поміж національно-демократичними мріями композитора й жорстокою дійсністю класової боротьби.

Життя пішло не тим шляхом, який вимріяв собі Стеценко. В політичному житті України запанував примат соціальної боротьби, що відсунув мент національний на другий план. Стеценко не зрозумів змісту й історичного значіння цієї боротьби і в-останнє замкнувся в собі...

Дуже цінно те, що еволюція музичної мови, її символики, цілком відповідала еволюції світогляду Стеценка. Стеценко, як і Лисенко, був апологетом народньої «селянської пісні». Для нього вона була елементом пригнобленим, занехаяним,—і він хтів силою свого талану поставити її серед інших світових скарбів, як рівну по-між рівними. Ідея визволення пригнобленого соціально й національно українського селянина та ідея

¹⁾ Написано 21/IX—1919 р.

захисту зневаженої української пісні—злились по-між собою. І тому, в художній аперцепції Стеценка стихія народної пісні стала звуковим символом його революційного credo.

І справді, твори—від «Могили» до «Кармелюка»—скрізь пройняті духом народної пісні. Далі—мент знесилення під вагою реакції позначився зменшенням, ослабленням цієї стихії. Стеценко одійшов від неї, а разом і від себе, і попав серед «чужих». В ньому заговорила нездорова стихія «старосвітського» ліризму, що контрабандою під одягом народної пісні залізла в його душу і завела Стеценка в обійми італійщини, мендельсоновщини. Нове революційне зворушення—Стеценко пише музику до «Гайдамаків», «У неділеньку святу», мент розчарування—і з'являється стилізована «на грецький лад»—«Іфігенія в Тавриді».

Ось така крива творчого шляху Стеценка.

Музика Стеценка, наче дзеркало, відбила в прекрасних звукових формах всі елементи українського звукового побуту. Тут іскорками блищить народня містика, прориваються релігійні емоції, віє духом ліричних зітхань,—а по-над всім—народня пісня, все проймаюча своїм ароматом.

Стеценко—художник нерівний, що до напружености творчої енергії і, головне, що не завжди панував над своєю музою. Зростав динамізм між відношеннями сил в суспільстві, давило на Стеценка оточення, і творчість його ставала більш динамічною, зростала її активність, цінність і підіймалася до вершин натхнення, даючи шедеври. Завмірало життя навколо, знижалося давління, і внутрішня інтенсивність творчости слабшала, опадала до меж шаблонних, запозичених форм.

Стеценко—то співець своєї сучасности, то звуковий літопис свого часу. Цим пояснюється те, що сучасність його так шанувала й розуміла, і те, що будучи учнем Лисенка, він своїх учнів не залишив...

Проф. Є. КАГАРОВ.

Криза історії літератури.

Історія літератури переживає в сучасний мент гостру й болючу кризу. Ще недавно їй доводилось провадити вперту боротьбу за своє визволення з кайданів філології. Тепер же, намагаючись вибитись, нарешті, на шлях самостійного розвитку, вона стремить відокремитись від історії культури,—науки, що загрожує умістити й розтворити в собі історію літератури поруч з іншими проявами історичного процесу взагалі. Відомо, що останніми роками історики літератури надто вперто підносять думку про те, що коли їхня наука хоче стати «самодовлеющою», то вона мусить вивчати тільки елементи мистецтва в поезії, питання форми художніх творів, вживаючи до цього методів «морфологічного» або «іманентного» аналізу. Через цю кризу—в розумінні завдань і меж історії літератури, інтересно знову переглянути питання про відношення цієї науки до філології, з одного боку, і до історії культури—з другого¹⁾.

Що таке філологія? В античну епоху філологом називали кожну людину, віддану науці й освіті, зокрема—людину, що вивчає старовинну культуру взагалі, протилежно граматику, що вивчає виключно мову й літературу. Пізніше тямом «філолог» звузили. В новий час, починаючи з ХІХ ст., більшість учених дає означення філології, розуміючи під цим виразом науку про духовне життя того чи іншого народу в усіх його проявах. Такий погляд мали на філологію класики Ф. А. Вольф, Г. Герман, Бек, К. О. Мюлер, Ричль, Фрайнд, Віламович і інші. В цьому, саме розумінню утворені були, на зразок класичної філології, системи німецької (бр. Грими, Пауль) романської (Дитц, Гребер), слов'янської (Копітар, Добровський, Шафарик, Ягич) філології і т. д. Але на початку ХХ ст. ми спостерігаємо стремління точніш розмежувати царини філології й історії. Ще Узенер бачив у філології цілком формальну дисципліну, свого роду методологію історичної науки, бо всюди перед історичною побудовою мусить йти філологічна інтерпретація (тлумачення). Ед. Мейер вважає, що філологія переносить продукти історичного процесу в нашу сучасність, розглядаючи їх не в динамічному аспекті,

¹⁾ Про відношення філології до історії див. статті Jaeger'a і Wendland'a в Neue Jahrb. f. d. kl. Alt. 1916 і 1917.

з погляду їхнього утворення (це справа історії), а в статичному (як щось таке, що вже існує). Вільгельм Вундт в II-ому томі своєї логіки зазначає, що історія інтересується окремими об'єктами тільки в їхньому звязку з загальною ходою розвитку; для філолога ж історична еволюція важна лише постільки, оскільки вона допомагає йому зрозуміти окремі явища. Нарешті, проф. Ф. Ф. Зелінський доводить, що матеріально обидві царини знання сходяться, що різниця між ними цілком методологічна: філологія—звернена до пам'ятників, історія—звернена до загальних законів розвитку сторони єдиної історико-філологічної науки¹⁾.

Зі зростом матеріалу, з ускладненням і уточненням методів наукового дослідження таке універсальне розуміння мусило неминуче привести до повільної диференціації останньої. Історія господарського, соціального й економічного життя відійшла до економістів, істориків і юристів, історія точних наук перейшла до компетенції математиків, біологів і медиків, приватне життя, побут народу стали предметом вивчення істориками мистецтва й фольклористами, вивчення історії мови є можливе в цей час тільки на підставі порівняльного мовознавства, історію релігії умістила в себе етнологія, нарешті, при вивченні історії літератури широко вживається порівняльний метод. На долю філології лишаються, таким чином, одні тільки формальні науки—про принципи обробки пам'ятників культури: критика, герменевтика, чи інтерпретація й т. інше²⁾.

Так скинула з себе ярмо філології історія літератури. Трудніше було їй відмежуватись од історії культури, з якою вона звязана не менше, як з філологією.

Три основних проблеми повстають перед істориком літератури на перших кроках його роботи: 1) текст твору, 2) особа автора і 3) процес створення даного поетичного твору. Розглянемо ці проблеми детальніш.

Текст. Історик старої літератури має діло, звичайно, з текстом, попсованим і перекрученим пізнішими переписувачами. Він мусить тому передусім відновити пам'ятник в його первісному вигляді (критика тексту); визначити його місце в ряді споріднених з ним творів, тоб-то установити ім'я автора, час написання й т. ін. (історична чи літературна критика).

Особа поета. Вихідним пунктом є для нас тут чинники утворення характеру: спадковість (раса, далекі предки, батьки), оточення (соціальна класа, родина, школа), вражіння дитинства, літературні знайомства й т. інш. Матеріяли для встано-

¹⁾ Приблизно в таких самих словах W. W. Jaeger в статті: *Philologie und Historie* (в журналі *Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt.* 1916, стор 90) встановлює цю різницю: історик виходить із джерела, що є для нього тільки засобом, увага філолога напрямлена на саме джерело, що є для нього метою.

²⁾ Нop. Нo w a l d, *Griechische Philologie* (Wiss. Forsch. Ber.), Gotha 1918.

влення психичної організації поета є так листи, щоденники, спомини сучасників, як і власні твори поета.

Історія виникання тексту. Поет і текст становлять два кінці довгого ланцюга, проміжні кільця якого потрібно встановити послідовно. Треба вивчити генезис літературного твору, простежити його розвиток од неясного замислу й чорнеток до остаточної обробки; простежити назрівання плану, збирання матеріалів, різні редакції твору. Недавно якийсь Ю. В. Португалов зробив спробу встановити елементи механізму поетичної творчості, де він розрізняє дев'ять процесів (сприйняття дійсності, зафіксування матеріалу, диференціація, відреагування, згущення, індукція, ідейне керовництво, інсценіровка, проєкція на зовні), але це все в найбільшій мірі наївно (Португалов Ю. В. «Механізм літературно-художественного творчества», «Низовье», VI, Самара 1922 г.). Нарешті, для цілкового відновлення процесу створення художнього твору потрібне сполучення дослідувача з психологічною структурою автора, субституція, як влучно називає цей психологічний факт базельський проф. Петерсен¹). Він же цілком слушно говорить, що історик літератури може йти двома шляхами: від тексту до поета (аналітична метода) і від поета до тексту (синтетична метода).

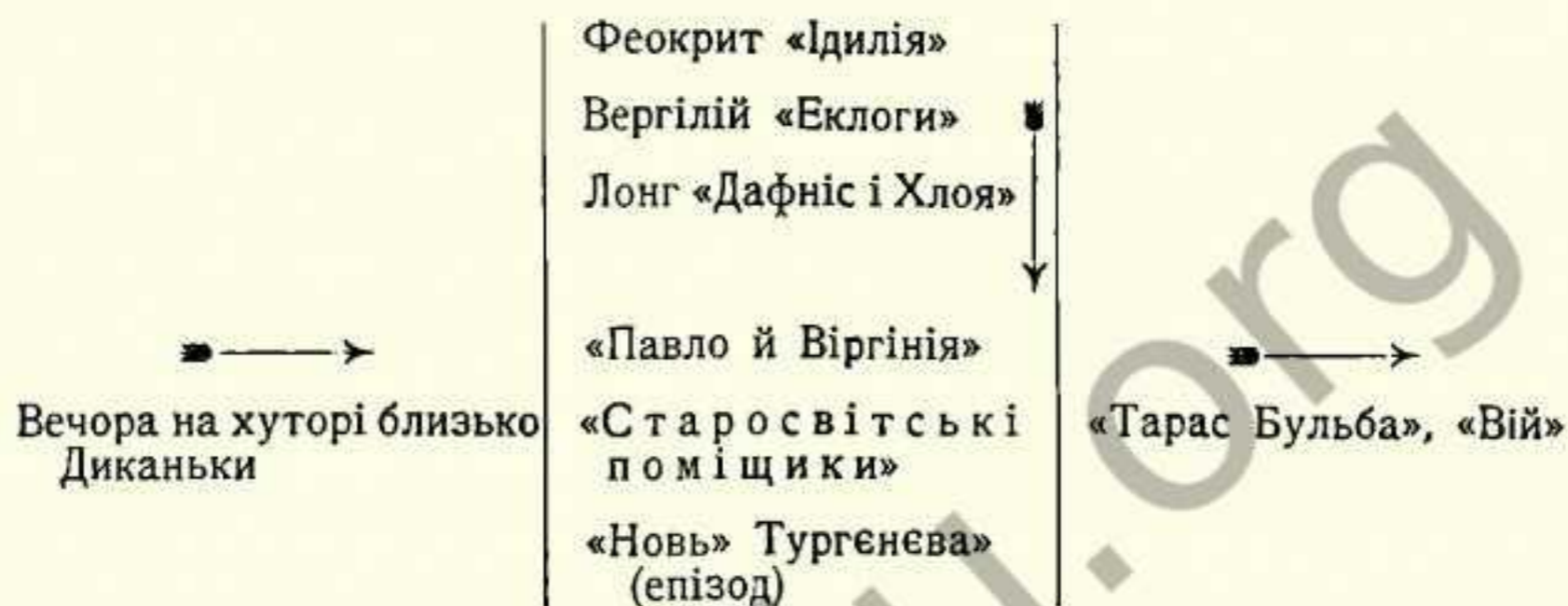
Дальніша праця дослідувача полягає в тому, аби дати всебічне тлумачення літературного твору, що виник в результаті творчого процесу, про який говорили вище.

Та частина методології історії літератури, що вчить нас розуміти художній твір, називається герменевтикою чи інтерпретацією, всібічне ж тлумачення становить завдання аналітичної герменевтики (чи інтерпретації). За її допомогою ми мусимо з'ясувати, напр., «Войну и Мир» Толстого, з погляду мови, стилю, мелодики, композиції (формальний або морфологічний аналіз), з боку змісту чи матеріалу (сюжет і його генеалогія, політична, релігійна, моральна, філософська тенденція, загальний світогляд поета, відношення змісту твору до позитивного знання, до науки: історії, психології й т. ин.; це—матеріальний аналіз твору).

На цьому закінчується перший цикл роботи історика літератури. Аналітична інтерпретація завершує собою філологічний підхід до об'єкту вивчення; її можна назвати також іманентною,

1) Petersen, Der Aufbau der Literaturgeschichte, GRM, 1914.

бо вона пояснює художній твір, як такий. Але ми можемо вивчати твір і як один з елементів ширшої одиниці, комбінуючи його з однорідними творами. І тут ми встановлюємо подвійну низку фактів, дві колони—горизонтальну й сторчову. Кожний літературний твір визначається двома координатами: він стоїть: 1) на лінії всіх творів даного автора і 2) на лінії аналогічних (формою, ідеєю, сюжетом) творів інших поетів. Так, «Старосвітські поміщики» Гоголя, маючи певне місце в низці інших

творів цього письменника, уявляють з себе, в той же самий час, один з моментів в розвитку ідилії. Сума всіх вертикальних творів дає, так звану, історичну поетику. Сукупність усіх горизонталей складає матеріал для історії літератури. Науку, що знайомить нас з методами побудови обох цих дисциплін, можна назвати синтетичною герменевтикою (або інтерпретацією). За вірною увагою проф. Ф. Ф. Зелінського, вона відрізняється від аналітичної: 1) своєю односторонністю—даний твір вона розглядає тільки з погляду своєї дисципліни, 2) своєю широкістю—вона не обмежується одним тільки пам'ятником, а охоплює все, де може знайти матеріал для цієї дисципліни. Але всі елементи історико-літературного аналізу можна перенести з одної системи до другої: поетична техніка, сюжет, світогляд споріднених в тому чи іншому відношенні письменників створюють нові одиниці, нові узагальнення.

Ми підійшли, таким чином, до синтетичної історії літератури (Walzel, Analytische und Synthetische Literaturforschung, G.R.M. II) побудованої на групуванні літературних явищ формою, складом, ідеологією й походженням.

Історію літератури можна побудувати на класовому принципі; так, Ключхон присвятив спеціальне дослідження пісням мінезингерів, як верстовій поезії (Kluschon, Der Minnesang als Ständedichtung, A. F. KG XI); В. Келтуяла виклав увесь широкий матеріал російської літератури старого періоду з погляду класових ідеологій. Так званий марксистський метод, що вивчає літературні явища з погляду історичного матеріалізму, до цього часу ще мало розроблений в російській нації. Першою спробою

спорудження всієї будови історії російської літератури з погляду марксистської схеми були книги Є. А. Солов'йова-Андреевича: «Очерки» і «Опыт философии русской литературы». Сюди ж треба віднести загальний курс П. С. Когана: «История новейшей русской литературы». Детальніш про марксистську критику див. тепер Н. К. Піксанов «Два века русской литературы», 1923 р., стор. 197 і дальші та книгу—«Художественная литература в русской марксистской критике», складену Р. Мандельштамом за редакцією Н. Піксанова, Пб. 1923 р.

З другого боку, історія поетичної творчости може спиратися на ролю окремих племен і місцевостей (в такому дусі Надлер написав свою книгу: «Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften». I—II, 1912—1913). З погляду диференціації на країни написано і Курс старої російської літератури В. А. Келтуяли. В розвитку нової російської літератури можна зазначити цілу низку таких «краєвих літературних гнізд», як називає їх Н. К. Піксанов: північно-російський культурний центр, ярославське, харківське, казанське, вороніжське, нижнегородське літературні гнізда (див. його книгу «Два века русской литературы», 1923, стор. 179—188). Історико-літературний матеріал можна укладати в цілком хронологичні рямці, розподіляти на періоди, покоління, десятиліття (ритм десятиліть поклав в свою книгу Енгельгардт, «История русской литературы» I—II). З порівняння наслідків дослідження історії окремих літератур виростає можливість нового, ще ширшого синтезу—порівняльної історії літератури, побудова еволюції поетичної творчости цілого людства. Зі слів Кюнемана, це—у цілковитому розумінню слова філософська проблема; тут ми скупчуємо явища в їхній першооснові, вловлюємо в безкрай ріжноманітності фактів загальні для всіх їх закони¹⁾.

Спроба пристосувати біологічну теорію еволюції до історії літератури робили в Європі Брюнетбер, в Росії—Н. Кареев, А. Н. Веселовський, Плотніков. А недавно, професор В. В. Сиповський підносив думку про тотожність метод природознавства й історії літератури, висловлюючи впевненість в те, що прийде час, коли й природознавство, й історія об'єднаються під покрівлю одної вищої науки: «універсальної біології»²⁾.

З'ясовуючи в історії літератури методи, що вживаються (або ті, що вживалися), ми, протилежно до класифікації В. Перетца, Євлахова й інших, поділимо ці методи, як це й зробив небіжчик Рих. Мейєр, на дві великі групи: 1) систематичні (точніш—статичні, Є. К.) і 2) генетичні (краще—

¹⁾ E. Kühnemann, Zur Aufgabe der vergl. Literaturgeschichte Centralblatt für Bibliothekwesen XVIII, 1901, стор. 9.

²⁾ В. Сиповский, «О методах естествознания в литер. и истории литературы», Изв. Бакинск. Университета № 1, 1922, стр. 278.

динамічні, Є. К.) методи. Нижче я даю класифікацію Р. Мейера в формі таблиці, що її я склав для більшої наглядності¹⁾.

М Е Т О Д И					
Систематичні			Генетичні		
Алегорич- ний	Філоло- гичний	Естетич- ний	Історич- ний	Техничний (морфоло- гичний)	Психоло- гичний.

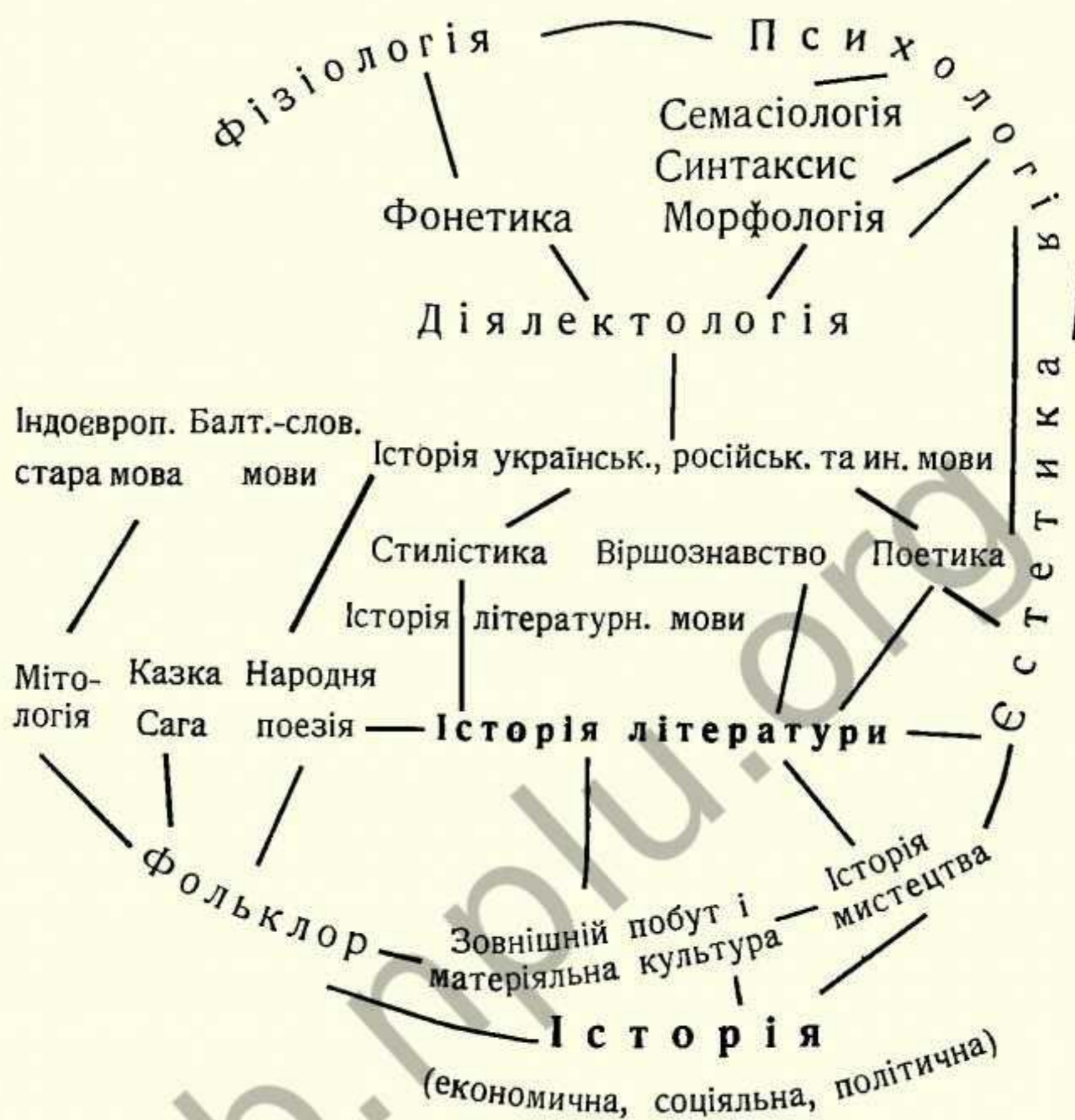
Три систематичних метода виходять із загальних положень, із засадничої ідеї, що все мистецтво в цілому є живий організм, окремі твори—тільки частини цього цілого. Алегорично ми мусимо розуміти, скажемо, епіграми Пушкіна на Н. І. Надєждіна, мистичні твори Тургєнєва («Призраки» й ин.). Філософський метод можна пристосовувати до вивчення «Божественної Комедії» Данте, «Фауста» Гете. Естетичний метод стремить установити значіння даного пам'ятника, як художнього твору; за вихідний пункт можуть стати тут загальні закони мистецтва, обов'язкові для кожного художнього твору. Але, так само як природа, мистецтво є вічне життя й рух. Твір мистецтва в його закінченій формі є тільки один з моментів у складному процесі художньої творчості. Щоб з'ясувати його існують три генетичних метода дослідження. Історичний метод стремить зрозуміти літературне явище з комплексу економічних, соціальних, політичних факторів. Звужений до розмірів окремого поета, він перетворюється в психологічний метод, а звужений до меж даного твору він стає методом технічним. Кожний з цих підходів уявляє з себе відому односторонність, і тільки сполучене вживання всіх методів вивчення може привести, на думку Рих. Мейера, до належних наслідків.

Яке ж місце має історія літератури в системі історико-філологічних наук? В цілому я приймаю (з деякими змінами) схему Г. Безеке, запропоновану ним в 1919 р.²⁾ Мова й література складують дві вісі, дві магістралі, навколо яких уміщені різні царини людського знання, що становлять разом складний організм соціальної культури. Література, таким чином, надто тісно зв'язана з низкою інших царин культурного життя, щоб можна було, за «Опоязом», обмежувати завдання її вивчення одним тільки формальним аналізом. Досить подивитись на схему, щоб упевнитись в цьому³⁾.

¹⁾ Richard Meyer, Ueber das Verständnis von Kunstwerken, Neue Jahrbücher f. d. kl. Altertum VII, 1901.

²⁾ G. Baesescke, Deutsche Philologie (Wissenschaftliche Forschungsberichte hsg. v. K. Höpp), Gotha 1919, стор. 2.

³⁾ Так само проф. Н. К. Піксанов в останній своїй «Два века русской литературы» 1923, стор 5, пише: «літературна наука своїм предметом має явища остільки складні, що обмеження будь-якою одною монопольною методою в ній було б надто шкідливим». Інтересна стаття того самого автора: «Новый путь литературной науки» в журналі «Искусство», 1923, № 1.

В своїй статті я хотів зазначити головним чином нові західно-європейські роботи в царині методології історії літератури. Про сучасні течії в російській науці про літературу зр. статті проф. А. І. Білецького в «Народном Просвещении» 1922, № 5—6, проф. А. П. Машкіна в «Зорях Грядущего» 1922, стор. 106 і І. Я. Айзенштока в «Пути Просвещения» 1922, № 6, а також зазначену там літературу.

В. ГАДЗІНСЬКИЙ.

Естетика «Блакитного Роману».

Кажуть люди або десь мені причулося, що «мовчання значить признання». Це значить, хто мовчить, цей годиться на думки свого співбесідника або—вони йому байдужі.

Ця увага відноситься до «Блакитного Роману» і його ідеологічного пояснення, викладеного в моїй статті «Символіка Блакитного Роману» (див. «Шляхи Мистецтва» № 2, 1922 р., ст. 129). На поставлене питання розуміння «Блакитного Роману», крім уваги т. Йогансена, в якій він годиться на мої основні думки (там же), не відізався ні один з близьких товаришів покійника, ні людей, які цікавляться процесом розвитку української літератури.

Я чекав більше—повне мовчання...

А це ж питання і з революційного боку, і з критично-літературного надзвичайно цікаве.

Беру це мовчання як реальний факт і розумію його як признання правильності моїх думок відносно розуміння «Блакитного Роману», бо сумніваюся, чи можна це мовчання пояснити тим, що наша літературна критика не хоче про це питання говорити, або, що гірше, не має, що говорити...

Беручи це признання, як факт, хочу сьогодні дати спробу технічного аналізу «Блакитного Роману», вважаючи, що коли він «архитвір» української літератури з часу революції, то ця досконалість відноситься не тільки до ідеологічної сторони твору, а також з рівною важливістю до технічної суцільності і мистецьки-естетичних прикмет.

Естетику «Блакитного Роману»—його технічну досконалість приходить аналізувати в слідуючих напрямках:

1) Мова—оволодіння українським словом, його технікою.
2) Суцільність конструкції в області образів, настроїв, драматичних настроїв і глибини ліризму.

3) Фантазія (уява), як один з творчих елементів, що символічними образами висказує: реальність, прямо матеріальну, політичну дійсність—історію.

4) Краски—кольорит поодиноких відділів, що виступає разом зі змістом наче декарація п'єси.

5) Точність, ясність і оригінальність стилю, що доповнює суцільність і викінченість конструкції.

Мова «Блакитного Роману»—це стихійний потік слів, що інколи тече бистро, але спокійним темпом (прямо ідилічним), то знову наче підбирає, громадить свої сили перед перешкодами і опісля спадає нестримним, бурливим крутоворотом в пропасть.

Інколи («Посвята» частина 8) робить він вражіння, що цей стихійний потік, а може ця велика струя революції впливає в лиман перемоги, стає нескінченістю океану. В життю покійн. Гната Михайличенка цей океан—його смерть: смерть індивідууму, а в життю колективу це перемога й перехід в новий період: «океан історії революції».

І мова «Блакитного Роману»—це не шукання, не творення нових елементів української мови в процесі революції і по визволенню з гніту царизму—це закінчене вже приладдя, яким автор в творчому процесі керував свідомо чи несвідомо, але все по-майстерськи. І коли порівняємо мову «Б. Р.» з мовою наших сучасних письменників (прозаїків і поетів), що вже перейшли 5-літній революційний процес виковування української мови в нових ідеологічних умовах, то мусимо сказати, що в 1919 році т. Г. Михайличенко мав цю техніку слова, яку ще не осягнули корифеї сучасної революційної укр. літератури.

На цю сторону «Б. Р.» я прохаю звернути увагу більше компетентних від мене у цій справі спеціалістів, в глибокому переконанню, що вони признають правильність моєї думки.

Багатство слів у «Б. Р.» прямо поражає, гнучкість зворотів і фраз надзвичайна.

Наприклад: «Шалений танок різнобарвної (!) смерти, що ниже в бурштинове намисто гаї й садки. Ти полюбив осінь» (в «Коли пожовкне листя», част. 2).

Або: «У темних проваллях одвічної тайни снувалась легенда Аоріст. Знаки незнані й давні твою тамували блакить. Чийсь придорожній нагробок з дикого каменю дороговказом шлях твій відзначив, нудьгу невимовну й байдужу у душу тобі навівав. Пітьму безкрайніх світів ти зором незрячим своїм пронизав і застиг у бутті» (в «Аоріст», част. 5).

Або: «Руки відпали від тебе, безсило повисла на місячних хвилях. Ти стомлений бачив, як вона тонула під місячним промінням. Як поволі зникала під водою. І більше вже не з'явилась на її поверхні» (в «Під місячним промінням», част. 6).

Або: «Індиго і кобальт навперейми змагались за своє панування в освітленні твоєї путі. Кошулю й ноги на трупі окутав суворий ультрамарин. Край неба баканом закаляно» (в «Аоріст», част. 5).

І т. д....

Треба підкреслити короткість фраз і речень, що так рідка при загальній розпливчості української мови у більшості наших письменників. А це дає мові виїмкову ритмічність і силу, цей ефект, який викликає в нас вид зомкнутих рядів військової колони, і навпаки—це немиле вражіння, коли стоїмо перед гуртом людей, розсипаних юрбою, в безпорядку...

В «Б. Р.» дуже часто два слова, і—речення, скінчена думка, і—образ. А далі вже працює читач... Зв'язаний, ощадний потік слів, струя води, б'юча з крану, що пориває з собою все, весь порох розсипаних думок...

І—несе з собою...

Наприклад: «Я зітхнув як найглибше. Привчає себе» (2). «Це страшна зброя» (3). «Перед погрозою її ніюдин не зраджує» (6). «Це не те, що було в старі часи...» (7).

Або: «Палала, грала червона заграва (4). Не стримав себе і напружено стримнув вперед (6). Стиснув міцно кулак і погрозливо кинув його в небо» (7).

Або: «Ти не міг зрозуміти (4). Ти не міг заспокоїтися (4). Одвик (1). Забув» (1).

Або: «Ледве заплющив очі... Ти її бачив». (Два рази по три слова). «Ти міг торкатися її (4)».

Спробуйте одкинуть хоч одно слово з цих речень! Найдіть одно, котрого вжиття було б: «ненеобхідне»?!

Або: зложіть кілька я навів речень і кілька у них слів.

16 (шіснадцять) речень (не рахуючи поодиноких букв, як «і, в, у» і т. д.) і на них як раз 60 слів, пересічно по 4 (чотирі) слова на речення.

Це надзвичайна зомкнутість мови, яка рівночасно через свої оригінальні комбінації, одержує виїмкову стислість і гармонію.

Також цікаво вживає пок. Г. Михайличенко у «Б. Р.» прикметники до речівників.

На основі відношення числа речівників до числа прикметників можна оцінювати образівість і барвність мови в даному стилію автора.

У найбільших мистців слова, як Гете, Тургенєв, Шевченко, Анатоль Франс і др. число прикметників більше, як речівників.

Проаналізуймо місця «Б. Р.»¹⁾.

Наприклад: «В твоїй душі була блакить *стоячих* вод, оздоблених *блідо-зеленою* ряскою. В ній була *тьмава* імла *давноминулих* віків, *вкритих таємничим* серпанком *чародійних* явищ. *Первісний* шал і *дикунська* вибагливість».

Одержуємо десять (10) речівників і одинадцять (11) прикметників.

Взагалі техніка розподілу речівників і прикметників прямо досконала (таких прикладів можна наводити без числа) і може

¹⁾ Увага: речівники набрано в розрядку, прикметники курсивом.

бути класичним прикладом образности і барвности української мови.

Ми закінчуємо цю частину слідуючим:

«Мова» «Б. Р.» остільки жива буйна, ритмічна й багата, що пригадує найкращі місця прози пок. М. Коцюбинського, який рахується одним з найкращих майстрів українського слова. І ще невеликий додаток: це крім цього мова революції, у якій відбивається бурхливий ритм життя сучасності й важких спазмів революції на Україні, все її багатство форм, ситуацій і жорстоких конфліктів.

Суцільність конструкції в області образів, настроїв, драматичного напруження й глибини ліризму виступає у «Б. Р.» з виїмковою гармонією форми.

Візьмемо тільки два образи і два настрої, аби можливо скупчено й коротко уловити основні пункти широкого матеріалу нашої статті.

Наприклад: (картина осіні).

1) «Падає, падає листя.

Падає листя пожовкле на твою голову, на руку. В прозорноблакитному, ніжнохолодному, соняшному повітрі жовто-золоті сльози жалю за минулим.. Падають нечутні й тануть як умираючий лебединий сміх лоскотною тихою тугою радісного небуття...

Оповітий розмаїто-жовтим серпанком осіні садок задумано конав. Шемрала верхівля дерев тобі на останнє... Молитовним піснєпохороном линули з хати звуки сопілки, на котрій тужила Іна за вікном. Тужила за весною. А за осіню?

Осінь—це вогненний птах, що майнувши золотим, промінним крилом сконає, спопеліє до щенту. Шалений танок різнобарвної смерті, що ниже в бурштинове намисто гаї та садки».

Чи ж треба доказувати суцільність цього образу?

А таких у «Б. Р.» не зрахувати. Чи ж треба звертати увагу на це глибоке почуття-розуміння природи, що на око здається тільки поетичним малюнком слів—а дає повний, точний краєвид, що рівночасно є глибоким символом. Ця осінь—«шалений танок різнобарвної смерті»—це: осінь і смерть буржуазних форм української державности.

Але нам не вільно виходити за рамки й програм статті.

А ось другий короткий приклад образу й настрою:

«Два мертвих трупи з обличчями білими як нововипавший сніг спокійно лежали обнявшись у ліжку, з виразом захованої одвічної таємниці на своїх непорушних устах».

Цим образом зачинається й кінчиться «Б. Р.», і тому він має виїмкове значіння. Це початок і кінець конструкції: два причулки мосту, що в'яже два світи—епохи, і через який переходиться тільки тоді, коли один з них гине.

Можливо, що це є суб'єктивна думка, але я вважаю «Б. Р.» мостом між двома світами—епохами української літератури, себ-то дореволюційною і пореволюційною, рахуючи від Жовтня 1917 року.

З таких повних, глибоко ліричних й настройових образів складається цілий роман. Але рівночасно ці образи, по формі ліричні й настройові, начеб-то відриваються від свого творця, одержують позаіндивідуальне, конкретне значіння й форму, стають коротким як вік радіо і електрики: «епосом революції».

І «Б. Р.» від «Інтродукції» по «Посвяту», яка творить 8-му частину, це один цікль надзвичайно барвних і суцільних образів з цілою масою фрагментів і подробиць, які ні на один мент не затемнюють загального виду, не усувають в сторону уваги від головної конструкції цілості.

Ще кілька слів відносно драматичного напруження кількох сцен.

Є 4 найсильніші місця «Б. Р.», які у драматичному розумінню не тільки можна б інсценізувати, але які представлені на кіноленті, могли б давати глибокі сюжети драматичного, революційного вислову.

Це місця:

1) З четвертої частини: «Палала червона заграва»—де Іну, «Блакитну Іну» будить до нового життя знасилуванням «Великий, міцний Чоловік» (лідер червоних) і коли він бере під свою революційне керування-опіку «Ти»—український нарід, що в незрозумілому самозабутті й знесиллі впав на солому безтями (!) і аж тоді зрозумів, який для нього «дорогий і необхідний Великий міцний Чоловік».

2) З шостої частини «Під місячним промінням»—сцена на Дніпрі: «Смерть Ганки» (третій розділ шостої частини).

3) З сьомої частини розділ п'ятий і шестий: «Смерть блакитних душ».

4) «Посвята»—в цілості.

Причиною нерозуміння «Б. Р.» є це, що на око це твір фантастичний, без ніякого змісту,—символичний, скажуть одні, або заплутаний—другі.

Літературна критика, а дуже часто «критика взагалі» грішить в більшості випадків цим, що змагається за названня або слова, забуваючи про сам твір мистецтва, який треба все аналізувати як продукт, відповідаючий данній економічній добі, соціяльним умовам.

Впрочім, дуже часто визначається даний твір мистецтва «а пріорі» «реалістичним», «символичним» і т. д. (тов. К у л и к любить говорити про імпресіонізм...), але ці поняття, це тільки прості схеми, що мають значіння аксіоматичних математичних законів, що аж тоді одержують реальну цінність чи саму реальність,

коли відносяться до реальних подій, даних, фізичних прикладів.

Ми кажемо, наприклад: «Символіка Б. Р.»...

Але цим ми ще дуже далеко від того, аби «Б. Р.» визнати як яркий приклад літературного символізму.

Це питання технічне в розумінню літературної техніки, але не напрямку...

Фантазія творця бачить події образами природи. Або: дані події життя по закону «асоціації поняттів» (з психології) пригадують другі події, наприклад, з життя природи, що більше знані, понятні й зрозумілі людині,—і ось автор малюючи словом чи краскою чи звуком дає більш-менш доступну логичним поняттям чоловіка картину, фрагмент чи відламок життя.

Таким відламком життя, ошліфованим у творчій майстерні пок. Г. Михайличенка, являється «Б. Р.», з цим, що само життя в ньому, скрите за цілком фантастичні, інколи не знати звідки взяті образи, типи людей, їх діла й історію.

Можна винуватити автора, що таким способом він затрудняє зрозуміння й доступність твору.

Але хто піде цим шляхом хай наперед спитається першого побаченого мистця, що він на це скаже, коли йому зроблять пропозицію написати який твір по заказу по признаних і відомих, напрактикованих законах.

Це як раз питання академізму в мистецтві—і тому цей метод шкідливий, «ретроградний» і прямо—непотрібний сьогодні.

Вертаючи до ролі фантазії (уяви), що мала місце у творчому процесі, коли писано «Б. Р.», приходиться сказати:

«В хвилю творення «Б. Р.» творча фантазія пок. Г. Михайличенка працювала в умовах виїмкового напруження й схвильованя. Це ж не тільки обстановка денікинського підпілля, арештів, тюрми, розстрілів, а одночасно доба глибокої кризи революції на Україні і в Росії під ударами Денікіна, Колчака, Юденіча і т. д.

І тому нам стиль і форма здаються фантастичні, а може містично-символичні, незрозумілі. Але я на цьому місці пригадаю знамениту фразу Й. В. Гете:

«Wer den Dichter will verstehen
Muss in Dichters Lande gehen»

(на українській мові: «Поета—не зрозумієш,
Поки в край його не підеш»),

— тоб-то: в умови творчого менту, що був народинами даного мистецького твору.

І як раз цей нервний стан, що в передсмертному настрою синтезував не тільки власне життя автора, але цілі віки існування людини зродив: «Інтродукцію, Аоріст і Посвяту».

Нам, звичайній публіці від пера і других щоденних родів професійної праці, пізнати до самих глибин і зрозуміти цей творчий процес і схвильовану вищенаведеними причинами творчу

фантазію, що дала цю виїмкову технічну форму-вигляд «Б. Р.»— надзвичайно трудно.

Тому він для нас фантастичний і т. д., але поза-цими «фантастичними, незрозумілими образами» криється надзвичайно глибоке розуміння, прочуття—синтетична й суцільна картина української й світової революції.—

Приходиться кількома словами, хоч як це живий матеріал, обмежитися над красками—кольоритом «Б. Р.».

Кольорит цей треба розглядати у двох напрямках:

1) кольорит стилю, що виявляється багатством слів, означуючих різнорідність красок (зокрема прикметників), дуже часто вперше введених пок. автором до української літератури.

Наприклад: «Блакить безмежних глибин голодних океанів», «осліплююче-яскрава соняшна блакить», «прозорно-блакитний», «розмаїто-жовтий», «вогненний птах», «рожево сміялась Іна», «тьмаво-зеленкувате освітлення», «блакитно-тьмавий погляд», «червоно-димна», «млявість насиченої болотяної блакиті», «шуми баграві стихії Аоріст», «жахливо-посиніла краса», «під місячним розірваним вітром промінням», «блакитною плямою блідого світла з втомленим поглядом тьмавих очей», і т. д. Багатство нових комбінацій красок надає «Б. Р.» виїмковий кольорит стилю. Це перше.

2) Колорит поодиноких частин «Б. Р.» також надзвичайно цікавий. Так перша частина «Інтродукція», сьома «Блакитні душі» і восьма «Посвята» мають означену перевагу блакитної краски. Зокрема сьома частина відповідає біляво-блакитній красці, як сніг у глибокій, зимовій, місячній ночі.

Друга частина відповідає жовтій красці осіннього листя. Це настрій, «коли пожовкне листя, а блакитна ніч вступить в свої права».

Третя частина—це краска сепії, «коли садок почорнів і безсиле соняшне тепло не могло змінити його вигляду».

Четверта частина—це центральне місце «Б. Р.». «Палала червона заграва» відповідає червоній красці. Це «зростала червона заграва», «червоно-димна й незрозуміла», «це в близу палала, грала гаряча червона заграва».

П'ята частина «Аоріст»—це краски шумів багрових стихії «Аоріст; це «непроглядна темрява бурливої ночі, в яку експресний поїзд кидав яскраву смугу іскор, і дерева рипіли, стогнали, Чорні дерева». Або індиго і кобальт змішані з багровими шумами: глибокий фіолет нічної трагедії - смерті Ясі на буферах...

І останнє—«Під місячним промінням» (частина шоста)—це краска місячної ночі на Дніпрі, коли в його хвилях відбиваються сни минулих віків, майбутнє—і шумить сучасність.

Це краска: «місячного розіраного вітром проміння»—коли на хвилях Дніпра колише зеленкувато-посинілий труп чоловіка...

Такий кольорит «Б. Р.». Можливо, що це суб'єктивний аналіз, але він по всій прадоподібності правильний.

Спитаємо:

«Є в українській літературі один твір (поема, новеля, роман) з якими можна порівняти «Б. Р.»?

Я шукав... Пригадував найкращі місця прози М. Коцюбинського, Л. Українки, І. Франка і т. д.

І кажу: «немає».

«Б. Р.» стоїть на шляху розвитку української літератури одинокий і — немає йому ні одного подібного, не можна найти твору, з яким можна б його порівняти.

Він сам «класичний приклад».

Як це — скажуть критики — коротка новеля, якийсь фантастичний стиль, непонятна фабула, короткий... «подумайте: 49 стор. малої шіснадцятки в виданню Д. В. України»... і це має бути архитвір, класичний приклад революційної творчості...

В цьому й діло, що «Б. Р.» короткий. Що у ньому така точність, ясність і оригінальність стилю, що я бажаю всім нашим найбільш талановитим, здібним письменникам уміти таку масу думок і ідей «змісту» (як каже тов. Коряк) вмістити в такому короткому творі, в такій короткій, систематичній конструкції.

Чим радує наше око легка конструкція великого залізного мосту або віядуку?

А тим, що ми не знайдемо у ньому ні одного фунта непотрібного заліза, ні одного ніту ні шруби, котрі не були б необхідні.

І от такою композицією-конструкцією є «Б. Р.».

В ньому є все розраховане й потрібне, в ньому не знайдеш ні одного непотрібного фунта заліза-слова, ні одної точки-ніту і т. д.

Наприклад (наводжу цілком нові місця):

1) «Ти був по той бік з самого початку. Ти був тим, чим я стану завтра. А може сьогодні?»

2) «Ти радий був плакати у неї в ногах. Все тремтів і тулився до неї».

3) «Білі ночі рідко бувають.

Ти не спав, але снів.

Білі ночі голодні. Білі ночі думку твою устрикнули. Твоя думка проснулася, всяяла.

- Ти визирнув у вікно і — побачив».

4) «Ганка сиділа осторонь. Звірятком. Під місячним промінням. Вона бачила вже втретє труп батька. Вона вже не могла плакати ані за батьком, ані за своїм місячним коханням. Під місячним промінням в неї спорожніла душа в німому стремлінню «до тебе».

І т. д.

Що ми маємо у цих наведених прикладах?

Крім всіх прикмет, висказаних вище, мусимо ще раз підкреслити точність і ясність стилю.

Спробуйте перемінити хоч одно маленьке слово. Спробуйте відняти хоч одну незначну фразу.

Ломиться весь настрій, вся звучність мови, вся точність вислову й ясність образу.

А спробуйте це зробити у наших других письменників. Я певний, що у В. Поліщука, в його поемах, як «Я. Курна-товська» або «Адигейський Слівець» (який дуже нагадує «Мойсея» І. Франка), також у М. Хвильового (хоч трудніше), а навіть у П. Тичини «В космічному оркестрі» можна викреслити цілі фрази або відділи, на що вони за кілька років мабуть самі б згодилися.

В «Б. Р.»—хоч він на око фантастичний, незрозумілий, цього абсолютно не можна робити, і в цьому сила його стилю, в цьому точність, ясність і рівночасно оригінальність.

Пусте—я це кидаю прямо в очі, всій академічній критиці—коли короткість «Б. Р.» будемо уважати, як його хибу, або причину, для якої він не може бути класичним твором революційного, українського письменства.

Я є певний, що коли б у всіх творах, признаних критикою за взірці літературної творчості, зробити «чистку» непотрібних слів, або не конечно необхідних фраз, то цілі томи звелися б до одного, без утрати своєї естетичної вартості.

А до того, не треба було б тратити кілька часу на їх прочитування.

Ми кажемо: точність, ясність і оригінальність стилю у «Б. Р.» являється виїмковою в українській літературі, а рівночасно вони дають коротку, скупчену форму, що вагітня й гармонично-вагітня цілою низкою глибоких думок, ідей, що крилися довгими віками і стихійно виринули на арену історії в мент революції,—з самих недрів минулого—історії українського народу.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Ми думаємо, що ми можливо коротко, звертаючи увагу тільки на основні моменти, показали дорогу до розв'язання питання «Естетика Б. Р.».

Над аналізом наших сьоми пунктів треба глибше попрацювати, треба місто поодиноких прикладів, що ілюструють ці питання, писати окремі теоретично-пізнавчі розвідки з області техніки українського слова, зокрема по лінії граматики, фразеології, композиції, колориту й музичності.

На це в нашій добі, у нашій стихії творчого підйому, нема часу.

Ми можемо давати, що найбільше тільки напрямки, лінії, дороги праці слідуєчих за нами поколінь, бо ми покоління, що напрямки даємо і остаточну розробку—реалізацію їх мусимо залишати наслідникам.

В цьому розумінню «Б. Р.» являється напрямком, шляхом, який показав українській літературі зокрема, а всьому суспільству взагалі, загибаючий у денікинських підвалах пок. Г. Михайличенко, і тому він на переломі двох періодів української літератури починає нову добу українського революційного письменства.

«Б. Р.»—в ідеологічному й технічному змісті, це міст, що в'яже дві епохи-доби української літератури, і хто раз цей міст перейде, для цього вже нема повороту «назад». Він мусить йти шляхом української революційної дійсности, або загине, буде тільки трупом минулого, як це вже й сьогодні діється з недавніми корифеями українського мистецтва.

Недруковані листи Лесі Українки до матері.

Вже минуло (1.VIII ц. р.) десять років, як померла Леся Українка, а їй досі ще не зібрано її біографічного матеріалу, що з протягом часу може безслідно загинути й який має велике значіння для характеристики письменниці.

Коли громадські й літературні погляди Лесі Українки склалися під впливом її дядька—М. Драгоманова, то мати її—Олена Пчілка—робила все, щоб Леся стала українською письменницею й дбала весь час про сприяючі обставини для літературної праці хворої ще з дитинства Лесі. В цьому признається й сама О. Пчілка. В листі до Ом. Огоновського вона писала: «В дітей мені хотілося перелити свою душу й думки,—і з певністю можу сказати, що мені се удалося. Не знаю, чи стали-б Леся й Михайло українськими літераторами, коли-б не я?—може-б стали, але хутчій, що ні... Від батька вони не могли-б навіть навчитись української мови, бо він нею не вмів говорити. Власне я «наважила» і завше окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найблизшою,—щоб вони з-малку пізнали її як найбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому»¹⁾).

Вчилася Леся дома під впливом і доглядом матері; під впливом матері вона почала й писати. Перші свої твори Леся писала на біблійні теми йдучи за матір'ю, напр., поезія «Самсон», балада «Русалка» написана під впливом «Русалки» матері й т. д. Мати також виправляла твори Лесі на початку її літературної діяльності. Перші твори Лесі друкувалися в тих же закордонних часописах, де містилися й твори матері. Коштом матері були видані окремими виданнями переклади Лесі та її збірка поезій «На крилах пісень». Взагалі можна сказати, що завдяки великій допомозі матері Леся вийшла на літературний шлях, на якому й потім увесь час щиро підтримувала її мати.

Часто мати возила Лесю до Київа з причини її хвороби, а також вживала всіх заходів, щоб Леся могла їздити лікуватися на південь. Перебуваючи другу добу свого життя по різних південних курортах, далеко від культурного українського життя, Леся повсякчасно зверталася до матері з листами за моральною й матеріальною допомогою й порадою.

¹⁾ Ом. Огоновській—«Истор. Литерат. русской», ч. III, від. II, стор. 1127.

Оригінали цих листів, що нижче я подаю, переховуються в Драгоманівському домі, в м. Гадячому на Полтавщині. Правопис заховується.

I

Ялта, Екат. ул., д. Лощинск., кв. № 9.

26.X. 1897.

Люба Малочко!

Недавно послала тобі і знов пишу, се вже теж саме за довге мовчання. Прости, на сей раз лист буде «діловий». Напиши, в якому «положенні или состоянні» постановка моєї драми, хто, де і коли має ставити її? Папа писав мені якось, що «ролі розписані для акторів», ти писала, що Стар. хоче врядити постановку в літ. тов. Що з цього всього вийшло? Як що будуть ставити, то я думаю внести одну поправку: чи не краще випустить зовсім сцену Люби з Крицьким в 1-му акті? Бо так, як вона написана «про людське око», вона не має смисла, або ще гірше,—має глупий смисл, вертати ж їй первісну редакцію може «для початку» поки що не слід. До того ж де-хто з моїх критиків був тої думки, що сцена ся взагалі зайва. Коли ти думаєш інакше, то я пришлю тобі первісний текст. Запевне, ти будеш на репетиціях, отже прошу тебе, вмов головну актрису, хтоб вона не була, щоб вона не передавала куті меду, с. т. щоб не падала занадто в істерику, сього елемента і так не мало там у мене, а коли його підкреслити, то вийде вже зовсім несамопитий характер, до яких моя героїня все таки не належить. В останніх двох діях як можна менше сліз, надто в п'ятій, мені здається, що в такому стані люде вже не плачуть, хоч би й хотіли.

Знаю, що всі такі ради на просторіні не багато значать, та все ж може до чогось придадуться.

Теперь ще про драму. Один мій новий знайомий, що був тут літом у Криму—я писала тобі про нього в свій час—Сергій Констант. Мержинський, дуже заінтересований моєю «Трояндою», яку я йому читала, написав мені на сих днях з Мінска, де він постійно живе, що туди має приїхати Кропівніцкий з трупою і що я добре б зробила, коли б послала йому, Мерж., свою драму, а він би дав Кроп. для постанови і наглянув, щоб мої умови, які я поставлю, були достотно виконані. На се я ще нічого не відповідала, бо одно, що у мене тут єсть, тільки черновка, сама переписувать я не можу, укр. переписувача знайти тут не лехко, друге ж те, що я не знаю, яка тепер трупа у Кроп., чи не партацька часом, третє, що я не знаю, які умови матеріальні треба ставити і в якій формі. Я дуже прошу тебе, наведи справки про Кроп., зваж сама, чи варто розпочинати се діло, а коли варто, то напиши мені, які умови звичайне бувають між автором і антрепренером, а «Троянду» (переписану, чи цензуровану?) пошли на адресу Серг. Конст. Мержинського¹⁾, в Мінск, в Контроль Либаво-Роменск. Ж. Дор.,

¹⁾ Я не хочу давати її просто в акторячі руки.

умови ж моральні і матеріальні я пошлю від себе. Кроп. буде в М. в початку ноября. Ну от і всі діла. Ні, ще одна увага: мені все таки хотілось би, для слави козацької, дебютіровать в Києві, але ж я не знаю, на скільки серйозний там замір ставити «Троянду», а коли серйозно, то все таки, коли власне се має бути.—Все се має такий вид, наче я набиваюся з своїм «дѣтищемъ», — правда ж так? А факт тим часом той, що я страшенно боюсь сеї постановки, і в Києві більш ніж де, *malgrés tout!*..

Все таки, зверни увагу на мій «діловий» лист і відпиши мені скоріше, бо слід же мені щось відповісти людині, що так дбає про росповсюження (от іще слово!) моєї слави—а врешті може й неслави, хто знає...

Жаль мені, що я не можу ще раз умити свою дитину перед тим, як пускати її на позорище, боюсь що в ній виявиться багато промахів при репетиціях. Ет, що вже про се говорити, все одно не допоможе! Часами у мене з'являється якийсь дуже скептичне і суворе відношення до сеї драми і мені здається тоді, що в ній більше промахів, ніж чого доброго. Дуже се гірка думка, а приходять вона мені все частіше й частіше...

Врешті годі! Се погана авторська звичка отак безконечно базікати все про одно.—А ргорос драм, читала я сьогодні в Русск. Мислі рецензію на «Вову» і «Пашеньку», панійські драми,—щось то вони мені не конечне... «Пашенька» могла б бути доброю драмою, та коли рецензент правду каже то пані наколотила там всього чимало, а до купи не звела і виходить, що діло не в тім, що Пашенька міщанка, а її чоловік князь, а в тім, що вони обоє дурні, або принаймні, і то безперечно, Пашенька дурна і скажена, а від сього звісно княжеський титул не ратує: *quand on c'est bête c'est pour toujours*,—давно відома правда.

Позавтраму тут в театрі Гарик і Станюкович мають читати прилюдно свої «уліти», піду послухаю, які то літературні вечорі «у здѣшняго государя» бувають, воно ж до речі й розривка буде. Не знаю тільки, де вони публіки наберуть, бо «сезон» скінчився, саврасна Москва розіхалась, а лишилися тільки—пропріетери Ялтинські (з них «взятки гладки»), та де не де такий «залітний гість на чужині», як я. Мені добре ходить, бо я живу напроти театра, а хто забрався напр. так як Надсон у гори або яри, то вже сидітиме увечері тихо і не рипатиметься. Тут бо тепер так: ранком всі, от і я теж, ходять по літньому, в палеринках і часом під зонтиками, а ввечері напинают тепле, хто що має. Ранок сьогодні був чудовий і море розкішне: синє, рожеве, зелене, опалове, яке хочеш, а тепер чудова місячна тільки дуже холодна ніч і я не одважуюсь піти подивитись на море, хоч воно певне цікаве, таке як учора.—Ну се все зайва мова, вибачай, тут якось ще більш привикаєш, писати безтолкові листи. Добраніч! Міцно цілую тебе і людоньків наших. Кому варто, тому кланяйся від мене, т. є. тому, хто мене добрим словом згадає.

Твоя Леся.

II

Сад. і М. Ф. кланяються всім вам.

29.1. 1903.

Люба Мамочко!

Я забула пояснити, що в моїй замітці місця, відчеркнені олівцем, можна виключити, якби замітка була признана занадто довгою, але більше я нічого не згожуюсь виключати і прошу редакцію не робити ніяких «поправок», бо се не стаття звичайна, а «письмо в редакцію». Я цитату з делле Граціє не приклеїла, бо може вона не придасться; коли «довгість» не завадить, то приклей, а коли то не прийдеться, то відішли мені. Я буду хутко писати статтю до М. Б. про делле Граціє, то мені придасться.—Я не пам'ятаю, як ти хотіла: чи треба тобі назад прислати статтю Ефр.? ніяк не можу знайти твого листа, що відноситься до сього. Напиши, коли треба, то відошлю.

У нас за сі два дні нічого нового не сталося, хіба, що весна почалася: засівають город і поливають завзято, у нас і в наших сусідок, французських манашок.

Я ще забула тобі написати: я начитала у Вістнику, що видавцям Віку докоряють (між иншим, Славінський у Мірі Бож.) за непоміщення моєї і твоєї біографії і за нероскриття наших псевдонімів. Я не знаю, як ти до того відносишся, але я за саму себе (не згадуючи нічого про тебе) послала коротеньку замітку до Вістника, Міра Б. і Кієвск. Ст., що я сама не хотіла уміщення біогр. і розкриття псевдоніму без жадних дальших раз'яснень, як і чому то сталося, бо думаю, що всю історію виволікати на світ не варто, та я й не знаю гаразд її деталей. Зробила я се тим, що мені тепер надто не хочеться, аби за мене в чім би то ні було відповідали видавці Віку—я стою на пункті педантичної коректності що до них, власне ще тим більше, що певне прийдеться прилюдно і виразно ворогувати з ними. Тай справді ж, самий факт неуміщення біогр. і т. п. залежав не від їх. Може тобі неприємно, що я се зробила, але я иншого виходу для себе не бачила, а тебе я думаю, то нічим не обов'язує, бо я тільки про себе в замітці споминала, а про тебе не згадувала нічого. Не послала ж раніше замітки тобі через те, що у Львів і Петерб. кружно і довго було б, а вже й так часу багато минуло, а в К. Ст. текст замітки той самий, що і в М. Б., то ти можеш її там побачити і додати що, коли схочеш, від себе за своїм підписом. Мені приємніше почувати, що я нігочісенько, навіть формально, невинна видавцям Віку, таким способом я маю цілком вільні руки в разі дальшої «війни».

Не посилаю тепер дальших приміток до ст. Ефр., бо сьогодні не маю часу їх писати, зібралось скільки листів пильних, тай инша робота є. Але хутко надішлю. Обридають уже мені потроху сії звади, та що робити!

Чом то ви всі покинули мені писати, а так тільки самими карточками та бандерольками розмовляєте? Я не кажу, мені і те мило, а тільки вже хочеться «довшого слова».—Цілую тебе міцно, моя мамочко, пиши мені довше слово.

Твоя Леся.

III

25.XI. 1904.

Люба Мамочко!

Не написала я тобі одразу і до сьогодні через те, що була в чималій агітації. Твій лист розбудив в мені такий порив, що ще хто зна, чим він скінчиться. Звістка про «оскудніє» України аж до Матушевського-редактора вразила мене так, що я подумала, подумала — тай смальнула телеграму Славінському, щоб рекомендував мене в редактори «Южных Записок!»... Даремне представляв мені Кльоня весь рїск сього проекта: переїзд зимою в Одесу (бо як би діло зладилось, то може прийшло би і не ждучи весни їхати), одиноке життя, поки вдасться йому переїхати в Одесу, масса роботи не зовсім привичної; просив, нарешті, хоч не посилати телеграми, поки він вернеться з суда, та ще раз порадимось. Але я зарвалась і таки послала. Потім прийшла маленька реакція і сумніви вступили в свої права, та я вважаю і тепер, що коли діло зладиться, то я таки мушу їхати. Мені досадно, щоб вважалось, ніби українців-літераторів «просто нема», і досадно, щоб і такий, хоч не український та все ж сприяючий і, поки-що, єдино можливий орган зовсім уплив з наших рук. Нарешті, манить мене мрія хоч який час пожити зовсім самостійно, при виразній і відповідальній роботі, роботі активній, як не як організаторській. Як бачиш, не одна «сліпа богиня» владає мною, і те, чого я ні за що не зробила б ради конвенансів або фальшивих гордощів, я можу зробити ради того, чому служила ще з дитячих літ. Я не скажу, щоб мені се було лехко, я почуваю, немов дві великі сили тягнуть мене в різні боки і розривають, але, як не вмішається ще одна «велика сліпа» Доля, то я таки піду за давнішою богинею, літературою. Зрештою, ся жертва не така вже велика: Кльоня каже, що коли я переїду в Одесу, то і він постарается як найшвидче переїхати туди, хоч би прийшлося починати знов усе спочатку, себ то з безплатного «кандідата». Значить, розлука наша недовга буде, а прикро мені те, що справді я сим способом можу значно попсувати йому матеріяльний стан. Та що робити—с'est plus fort que moi—і Кльоня має благородство не докоряти мені за се, тільки все повторяє, що він «має надію, що в Ю. З. редактор вже є». Ти, я думаю, не огорчишся ні моїм планом, ні тим, коли він таки виконається. Навпаки, се повинно тобі бути приємно, що твоя дочка не така вже «рабиня» як, ти думала, тому я і не боюся сповіщати тебе про се, хоч може

з того ще й справді нічого не буде. — Оце отримала телеграфічну відповідь від Славінскоґо: «Извѣстіе ваше сомнительно; пишу». Се, значить, він думає, що вже хтось знайшовся за редактора. Може... Ну, нічого, пождем.—У всякім разі ся телеґрама трохи бризнула на мене холодною водою; *mir ist ich weiss nicht wie...*

Не здивувало мене і навіть не огорчило, що на мою книжку нема отзивів. Положим, один був, в «Одесских Новостях», глупо зложений, але з добрим заміром. Може через те іменно там був отзив, що Комаров конечно намігся послати в ту газету примірник «для отзыва» від себе. Може тому в інших не було, що ми не схотіли піти за сим звичаєм, а се, кажуть, конечно потрібно, коли хочеш, щоб про книжку знали. Може знайомим і ніяково писати отзиви про «авторській подарок», а хто небудь чужий з редакційних людей і написав би. Зрештою, я ж і не покладала рожевих надій на свою «славу» — недарма тепер поети французські йдуть... в прикащики! «Fais-toi chroniqueur, mon ami Gringoire, fais—moi chroniqueur», згадую я пораду іронічно-меланхолічну автора *La chèvre de M-e Seguin* і—марю вже про хронікерство хоч в Южн. Записках, чей ше тоді хоч лаяти будут! — Але будь тепер справедлива до галичан — вони не мовчали ні на одне моє видання і власне в тім краю, можу я сказати, *nennt man die besten Namen, so wird auch der meine genannt.*

Будь ласка, пришли мені «1001 ніч» і «Оповідання» — я їх не маю і дуже ними інтересуюся. Мені т. Еля теж писала про мою книжку, спасибі їй, я дуже порушена її листом. Писав мені теж і Грінченко подяку *und Complimenten genug.* Ну, а в печаті — мовчання. Та щож, поділю сей фатум з Шевченком, в його компанії і се не сором.

Я теж хутко писатиму ще, не ждучи відповіді. А тепер кінчаю, піду слухати оперу «Борис Годунов» поки там що.

Мамочко, дорогая, держись і будь здоровенька. Все буде гаразд, аби ти була здорова. Цілую тебе і всіх наших міцно.

Твоя Леся.

К. кланяється всім їм.

IV

10.IX. 1907.

Люба Мамочко!

Я отримала твого листа і саме в той день, коли вже хтіла послати телеграму з запитом про твоє здоров'я, через те подвійно була рада з того листа. Але звідки се така халепка—от уже іменно «на гладкій дорозі!» Все таки добре, що се хоч не перелом, бо хоч ті розтягнення і вперті, а все ж перелом гірше і небезпечніше. Тепер тільки треба витримати, щоб нічим не надвержувати ноги, а за це то я боюся, знаючи що ти не дуже то вмієш витримувати до кінця скільки небудь затягну

курацію, але надіюся, що може Ліля не так ще хутко виїде, то вона вже догляне. Я не писала сії дні тобі на відповідь, бо дуже була занята «улітами». Під впливом «осаждаючих» мене просьб від усяких редакторів збірників (очевидно, мода на альманахи вернулася) я заходилась кінчати не тільки ту драму, що сей рік почата («Руфін і Прісцілла»), але й давно почату та відложену в довгий ящик драму про скульптора серед пуритан і взялась до неї дуже ретельно, бо щось мені чується, що як не скінчу тепер, то так вона вже й залишиться, а мені її шкода — *es ligt mir doch etwas daran*. Тільки оце на скільки день зважила зробити перерив, бо почала було перетомлюватись, а там знов приймусь. Тут час і обставини дуже сприяють такій роботі, бо клопоту з господарством не маю ніякого, маючи обід і вечерю від хозяйки, до того ж і К. не потребує «ухода», бо настільки зміцнів, що все собі робить сам, та ще й мені часом де в чому (напр., в переписуванні) помагає. За цей місяць ні крові ні підвищення темп. у нього не було та й кашель дуже зрідка озивається, бувають такі дні, що й зовсім не кашляє. Ми се пояснюємо собі надзвичайно чистим повітрям нашого теперішнього мешкання, бо різко помітно зменшився кашель, як тільки ми спровадилися на сю дачу. Тут хоч не дуже тепло, за те порохи зовсім нема і нема тої тісноти, що робить «центр» Балаклави таким загаженим і противним. Навіть часті переломи погоди — се ж тепер теє «равноденствіє» — досі не зробили видимої шкоди здоров'ю. Тільки втому К. досі переносить дуже погано, як тільки попише, або почитає трохи більш ніж слід, зараз перестає їсти, блідне і якось прив'ядає. Та все ж потрошку хоче щось робити. От просив запитати тебе, чи не придалось би до «Рідного краю» критичні замітки про новітні збірники народніх укр. пісень, се мав би бути ряд нарисів (на скільки номерів) під спільним заголовком; мають бути розглянуті збірники галицькі (Людкевича, Ів. Колесси, Філ. Колесси) і видані в Росії (Ліньової, Конощенко і т. п.) — матерьял чималий, публиці мало відомий, а досить цікавий. Виклад має бути популярний (як в тій рецензії, що так було сподобалась тобі). То ти напиши, чи воно придалось би (може часто друкувати щось про музику та етнографію «Р. краю» не до програми або що, а «як що той», то хутко й отримаєш якийсь «матерьял». Я тепер в періоді викінчування, то певне докінчу і давно обіцяну «Р. кр.» поему — досі не зробила свього не з браку охоти, а з браку відповідного сій темі настрою. З коротших віршів якось не знахожу «достойного», може згодом що небудь кращого напишу, то надішлю.

Чи ти, мамочко, не знаєш адреси Олеся (*vulgo* Кандиби)? Мені б хотілось щось йому написати, та не знаю куди.

Що до постійних співробітників, то чи не поспробувала б ти списатися з Капельгородським (адреса є на «Просвіті») — з нього виробляється нічого собі публіцист і може б він навіть міг

в Київ переїхати, як би мав там постійну роботу—щось він наче натякав про се в листах до земляків.

Чи приходив до тебе Пахаревський в справі «Блакитної Троянди»? Він з товариством хоче її ставити і писав до мене, просячи ценз. примірника або виправленого тексту. Я його направила до тебе, щоб попросив тих коректурних аркушів, що вже мусять бути готові у Кульженка. А ргорос як там з тим дальшим друком? Я б хотіла, щоб розписувалися з друкованого, а то там чепухи якої небудь понаписують, не розібравши гаразд, та так і вивчать. Дуже хотілось би знати, як з тим справа стоїть,

Як же в нас дома? Чи вже знов хто куди поїхав—Ліля, Оксана? На коли призначено Микасевич шлюб?

Міцно цілую тебе і всіх наших, хто є при тобі. Кльоня кланяється і вітає всіх вас. Поправляйся ж, любя мамочко і пробі не спішися виходити з хати!

Твоя Леся.

V

11.IV. (28.III) 1910.

Твого листа, писаного з Гадячу,
я отримала. Цур їй тій машині!
От іще халепа!

Egypte Helouon Yilla Continentale.

Люба Мамочко!

Пора вже мені умовитись, де ми зустрінемось, як буду вертатись «во свояси». Був у мене проект заїхати пожити до Лілі з тим, щоб і провадити далі ін'єкції туберкуліну, що їх, здається, не вдасться тут скінчити. Але з сього проекту певне нічого не буде, найперше через те що навряд, чи буде Ліля сама в Катериносл., по друге, через те що все ж боюся довго de tout на Катериносл. бо не стільки я поправила, скільки слід би, а як ще й ту поправку розтрушу по дорозі, то мало що більше доведу до дому проти того, що вивезла... З тої ж причини (другої) страшно мені і в Київ їхати, хоча і дуже хочеться,—у Києві ж, окрім подорожньої втоми, ще матиму метушню, від якої можу втриматись хіба в тому разі, як що роскисну так, як було при проїзді з Берліна, чого, звісно, не дай Боже. Найобачніше було б для мене спинитись в Одесі і просити тебе і Лілю (Дора певне буде занята екзаменами, а Микасевич либонь не до роз'їздів) приїхати. Однак, як се для Вас обох ніяк неможливо, або можливо на дуже вже короткий час, то я таки приїду в Київ, бо не можу ж я бути на українським березі тай не бачити своєї родини. Тут тільки одна маленька «загвоздка» є: надіючись на гонорари від тебе та од «Вістн.», я не запевнила собі завчасу висилки додаткових грошей з Кавказу (тай взагалі се дуже трудно зробити з такого trou, як Телав), а приймаючи на увагу, що звідти й звичайні листи йдуть не раз цілий місяць, рахувати на те, щоб

отримати грошовий лист (в Телаві ж банків нема) до початку мая ст. ст., коли я думаю виїхати, тепер уже неможна. Тим часом, гонорарів моїх щось не чуть, заробітки мої тутешні зменшились бо учеників тільки двоє лишилось, а то всі повтікали від хамсіну (alias самум) так само і ті мільйонери, що давали мені перекладати торгові контракти, тож фінанси мої тепер у такому стані, що їх либонь хіба дуже в обріз стане на поворот до дому. Взагалі мене се «підрізує»—от навіть одежі літньої не можу собі як слід справити, бо вже ж «лічебного» бюджету скоротити ніяк не можна, то треба вже на чомусь іншому натягати. Я, правда, може й сама винна, бо відмовилася в свій час від «авансу», до якого мене призволяв «Вістник», та я непевна була, чи справді коли «излѣзе на свѣтъ» моя поема, а при таких умовах аванс скидається на «подачку»,—я ж ще до таких злиднів не дійшла. Може б тепер написати, щоб прислали за той шматок, що вже видрукуваний у III кн., та трохи ніяково й се робити. Однак, як що ти не можеш прислати мені тепер за «Йоганну», то будь ласкова передати ред. Вістника сю просьбу про скорі надіслання частки гонорару. Не пишу поки що про се просто до «Вістника» бо, натурально, мені лехше писати про такі речі тобі, ніж чужим людям, Хоча взагалі, мушу признатись, неприємно про се писати до кого б не було—така вже моя вдача зроду. Я б таки й на сей раз нічого не казала, як би ти не написала якось, що справи «Р. кр.» поліпшали і що тобі не дуже трудно буде заплатити мені. Тепер може ти просто думала, що скоро побачимось і що неварто до того часу посилати, але я тобі пишу по правді як стоять мої діла, і буду вдячна, коли ти звернеш на се увагу.

Щоб уже раз скінчити з грошовими темами, я нагадаю і ще про одну справу, не з тим, щоб просити тепер її залагодити, а тільки для того, що як не мати на увазі сього тепер, то може потім воно трудніше буде для всіх. Річ власне про ті гроші, що папа не міг мені додати до повної суми, як продав землю. Власне то не 1000, а 900 р., хоча папа казав мені в Ялті, що хоче мені «для круглости» 1000 згодом прислати. Я тій «круглости» не вважаю обов'язковою, а що то було саме 900 р., то тямлю з того, як папа писав, посилаючи мені 8000 після продажу, що він взяв з моїх грошей 500 р., щоб дати заставу за Мих. Вас. (саме тоді був той арешт), 250, щоб послати екстренно Оксані за кордон, і півтора ста пішло на домашні потреби в Києві. Се саме папа повторив мені в Ялті, обіцяючи вернути «кругло», як будуть гроші, а я тоді щиро казала, що се справа не нагальна (хоча, звісно, вже і в той час, через «лічебні бюджети» мої фонди потерпіли вже чималу аварію:—майже два роки життя в Ялті без заробітків, Евпаторійська санаторія, Берлін... ну, а тепер долучився ще й Єгипет...).

Не напосідаюсь я й тепер, але як що пізніше се буде для вашого спільного бюджету важче, ніж у ближчій часі, то може б

ми її залагодили тепер у маю, як побачимось. Через те й пишу заздалегідь, щоб ви могли зважити, як для вас вигідніше буде, та щоб уже потім нетреба було ні писання, ні розмов на сю тему.

Тепер ще друга тема мало чим приємніша: моє здоров'я. Щось таки з ним нема справжнього ладу. Може даремно я одважилась робити ті ін'єкції туберкуліну (препарат «endotion»), бо від коли їх роблю, оце вже два місяці, то мала тільки 19 день нормальної температури, а то все «реакція», та ще до того обізвалася було й моя нога (sic!).—Либонь там якийсь недорізаний баціл ще від Бергмана лишився—і так мені цілий місяць без перестанку обридла, що часом і до плачу доходило... ja, das war etwas! Тепер, чи вже звикла до туберкуліну, чи може хамсін та сірчані купелі її подолали, але вже схаменулась і ні спати, ні ходити не заважає, хоча ще часом озивається. Скоріш таки хамсін та сірка помогли, бо з туберк. ми зробили на якийсь час велику перерву та зайнялися вже ногою. Пробували було «соняшну ванну», та з тим вийшло щось чудне: t^0 підскочила (в мені) до 38^0 , пульс до 115 і поки що якось мій лікарь боїться повторити сю пробу. Чи не розсердився се мій бог Ра на мене за те, що я крім його небесної сили вдаюся до нечестивих земних ліків, усяких тих endotion'ів... Ну, та вже «le vin est tiré il faut le boire», скінчу вже той «курс», а як що аналіз не покаже серйозного поліпшення в нирках, то будь він проклят той endotion від нині і до віку. Хоча лікарь і каже, що ті «курси» треба від часу до часу повторяти впродовже двох років, але з мене буде досить і одного курсу—«себ'ї дороже стоить».

Після сього, чи маю ще пояснити, чому не написала Перуна? Яке вже там було мені писання (тільки й могла писати контракти, а то навіть листи не писались). За останні дні хоч воспрянула духом, та під впливом хамсіну могла тільки на єгипетські теми писати: «Хамсін», «Дихання пустині», «Афра» (се такі мої вірші). Ох, як би ти бачила того рудого демона хамсіна, як він світ у жовтий кошмар змінє! Справді злий дух—Тіфон!.. А потім уже «тихий хамсін» без піску та каміння летючого в повітрі, тільки з жовтим колорітом та з $+30^0$ R. «у холодку», а потім ще було «дихання пустині», з тою ж t^0 , але вже без жовтого колоріту, а потім була «афра»—мертва тиша з білим від спеки небом (t^0 все та сама), нарешті північний вітер і—дощ. Тепер маємо t^0 гомерового олімпу і розкошуємо. А то були такі «єгипетські ночі», що ми мало не подуріли. Гелуан наполовину спорожнів від масового панічного втікання наїздних. Але я вдоволена, бо хотіла знати, що то є справжня Африка. Тепер знаю.—Ну, годі вже. Будь здорова, мамочко, поцілуй наших, хто при тобі. Цілую тебе міцно.

Твоя Леся.

Подав І. Ткаченко.

(Закінчення в слідуєчій книжці).

М. ЛЮБЧЕНКО.

Замість міжнародного огляду.

Господарча катастрофа в Німеччині. Серед трьох вулканів. Наука болгарської помилки.

ПЕРЕД СОЦІАЛЬНОЮ РЕВОЛЮЦІЄЮ В НІМЕЧЧИНІ.

Літо 1923 р. пройшло в Німеччині серед безперестанних заворушень в різних частинах країни на тлі безробіття й небувалого зросту доріжні. Кілька цифр, узяті з сучасної преси, можуть дати уявлення про катастрофічний економічний стан Німеччини.

Протягом червня місяця індекс цін на предмети першої потреби підвищився у 5 раз. Протягом першого тижня серпня підвищення цін склало 109,2% (індекс піднісся з 79,476 до 149,531). За один день 8 серпня ціни в Берліні піднеслися на 100%. Газети занотовували зміну цін не по днях, а вже по годинах: напр., хліб 7 серпня ранком коштував 70 тисяч марок, у вечері 82 тис., 8-го ранком 90 тис., о 12 год. дня—160 тис. На 15 вересня індекс доріжні був уже 14.244.900, а піднесення його за тиждень складало 182%. На 20 вересня індекс, порівнюючи з попереднім тижнем, піднісся на 165%.

На 20 вересня життєвий мінімум робітничої родини з 2 дітьми складав 1½ мільярда марок на тиждень, у той час, коли заробок батька міг дати лише половину цієї суми, і то при повній кількості робочих годин і днів.

Поруч з доріжною зростало й безробіття. З липня по серпень число безробітних збільшилось у двічі, а тих, що працювали неповну кількість годин—у тричі. У серпні промислова криза охопила 43% підприємств. Безробіття найбільш почували швейники (13% безробітних і 58% неповногодінних), друкарі (13% безробітних і 32% неповногодінних), текстильщики (5% і 46%).

Катастрофічне падіння німецької марки ще краще малює економічний стан країни. Наводимо курс доляра з 1 липня по 15 жовтня в тисячах марок.

1/VII	160	1/X	241.000
1/VIII	1.050	6/X .	900.000
5/VIII	1.600	7/X	2.500.000
7/VIII	3.300	10/X .	4.000.000
3/IX	9.700	11/X .	7.000.000
17/IX	132.000	14/X .	8.500.000 (8½ мільяр.)

Як бачимо, найбільш різкі підвищення курсу долляра припали на 5—7 серпня й початок жовтня. Ці дати знаменують собою політичні зміни в країні—кризи кабінетів, спочатку Куно, а потім—великої коаліції. Кінець липня і початок серпня дали найбільшу кількість заворушень, головним чином у робітничих районах краю. Ці заворушення додалися до непорядків у Рурі, які невгавали з початку пасивного опору. Під час кривавих заворушень в Бреславлі, напр., було розбито магазини, розгромлено крам, убито кілька робітників, арештовано над 1½ тисячі чол.; збитки—700 мільярдів марок. Хвиля заворушень пройшла по всій Німеччині.

Все це—падіння марки, зріст безробіття й доріжні, продовольчі й робітничі заворушення, нарешті—подальший натиск французів у Рурі,—споводовало падіння кабінету Куно. Головна помилка Куно була в тому, що політику внутрішню він підкорив міркуванням зовнішнього характеру. Розрахунки на втручання Америки в фінансову колотнечу, на допомогу Англії в репараційному питанні, надії на те, що сам Пуанкаре за три місяці окупації зараз же й «видихнеться»,—це займало в політиці Куно значно більше місця, ніж поліпшення фінансового стану, ніж помякшення промислової й продовольчої кризи. В середині липня державні прибутки покривали 4% видатків; в кінці липня вони покривали лише 2½%.

І в Берліні 10 серпня нарада вищого об'єднання профспілок, зібравшись в помешканні рейстага, винесла резолюцію про скинення кабінету Куно, скріпивши резолюцію проголошенням трьохденного генерального страйку. Нарада («Комісія 15-ьох») пройшла під впливом комуністів і тому в своїх рішеннях пішла далі звичайного демонстраційного страйку. Комісія 15-ьох ухвалила боротись за робітничо-селянський уряд, конфіскацію харчів, підвищення заробітньої платні до 60 зол. пфенігів на годину і т. и.

Як завжди, соціал-патріоти вирішили рятувати становище перед грозою пролетарської революції. Не змігши протиділати генеральному страйкові, вони винесли резолюцію про скинення кабінету Куно й утворення широкої коаліції з народньої партії, центру й есдеків. Канцлером був призначений Штреземан, б. лідер націонал-лібералів, потім творець народньої партії, голова союзу саксонських промисловців. Уряд Штреземана прийняв владу 13 серпня і виступив з такими головними точками програму: 1) Припинення емісії й стабілізація марки; соціал-демократи обіцяли також обкладення великої власности. 2) Розрішення справи репарацій. 3) Розігнання нелегальних організацій. 4) Заходи про прийняття Німеччини до Ліги націй.

Уряд Куно вважався за самий бездарий кабінет в історії Німеччини. Штреземан за 2 місяці існування свого уряду довів, що рекорд бездарости Куно не перейшов. Всі пакти свого програму Штреземан блискуче... не здійснив. По пакту

1-му—марка стабілізувалася хіба в своєму небажанні підноситись... Наведена вище табличка свідчить про це. По пакту 2-му—кабінет відмовився од пасивного опору, який не був в інтересах великих промисловців, і їхні представники Вольф і Стинес уже склали угоду з французькою командою що до поновлення праці в Рурі... Малюнком до пакту 3-го була диктатура фашистів у Баварії, проголошена 27 вересня, а про прийняття до ліги націй, звичайно, ще розмов не може бути: не досить ще вислужився Штреземан перед антантою... В програмі не було нічого сказано про справи продовольчі, але життя натомість сказало своє слово: вересень знаменувався новою хвилею продовольчих заворушень по всій Німеччині. Коли 13.VIII хліб коштував 450 тисяч, то 12.X за його платили 100 мільйонів. Фунт масла за два місяці подорожчав з 1 320.000 до 600 мільйонів. На початку жовтня продовольчі заворушення набрали ознак справжньої громадянської війни.

Ось що дав кабінет Штреземана. І не дивно, що з перших же днів свого існування він викликав протести. Зібрання робітників в Брунсвіку, яке на третій день уже домагалось усунення Штреземана, нараховувало 60 тисяч чоловіка. Не дивно, що не пройшло й двох місяців, як вибухла криза кабінету. Соціал-зрадники, врятувавши капіталістичну батьківщину перед примарою радянського перевороту, не мали в своїх державних головах пороху більш, ніж на цей термін. Почалась міністерська чехарда, у наслідок якої 7 жовтня було утворено «новий» коаліційний кабінет на чолі з тим же Штреземаном, у складі майже тих же міністрів.

Тим часом заворушення по всій Німеччині не припинялися. У Баварії хазяйнують фашисти з фон-Каром; у Саксонії утворився робітничий уряд, при чому комуністи взяли дві теки: фінансів і народнього господарства. Пролетарські сотні в Саксонії й Тюрингії зробили серйозний опір фашистам в їхньому поході на Берлін, і цей похід не відбувся. Наказ уряду Штреземана про роспуск пролетарських сотень ставить на чергу дня конфлікт між Саксонією й федеральним урядом і прискорює події.

При розподілі Німеччини на три вулькани, при поширенні хвилі голодних заворушень кабінет Штреземана пробує врятувати становище шляхом військової диктатури, через одержання «особливих повноважень». Не вважаючи на опозицію в складі комуністів з лівого боку і націоналістів та баварської народньої партії з правого, закон про «особливі повноваження» був прийнятий 360 голосами проти 24. Одержавши повноваження, уряд проголосив такі заходи: скорочення числа урядовців, утворення емісійного банку, збільшення робітничого дня. Фактично ж особливі повноваження є передачею влади до рук військової диктатури.

І звичайно, крім полекшення фашизмові шляху до влади, «особливі повноваження» нічого дати не можуть. Скорочення державних установ вимагає одноразової виплати такої суми,

якої в скарбі нема; утворення емісійного банку розраховано на субсидію з боку Америки, що є річчю проблематичною; нарешті, в питанні про порушення 8-годинного робочого дня німецький пролетаріят, без сумніву, дасть рішучий бій капіталові.

Німецькі події довели безглуздя всякого іншого виходу, крім переходу влади до робітничо-селянського уряду. Протягом кількох місяців було випробовано всі можливі рецепти: уряд буржуазний (Куно), уряд коаліційний (Штреземан з есдеками), фашиський кулак (Баварія), нарешті військова диктатура («повноваження»). Жоден рецепт не приніс припинення харчових бунтів, не врятував марки. До попередніх заворушень додалися єврейські погроми, бо буржуазія намагається звернути обурення голодних в національний, а не соціальний бік. Уряд Штреземана фактично випустив владу з рук; соціалдемократична партія після двохмісячного перебування при владі розклалася. По підрахунках «Форвертс» (14. X), майже дві третини місцевих організацій есдеків знаходяться в опозиції до ЦК.

Німеччина швидким кроком простує до соціальної революції. Іншого виходу з важкого фінансово-господарчого й політичного стану нема. Історія любить повторюватись, і сучасне Німеччини може бути фільмою для демонстрування подій нашого 1917 року. До Жовтня недалеко.

І німецькі події притягли до себе увагу працюючих усього світу. Не тільки тому, що революція в Німеччині—справа кількох днів, а ще й через ті величезної важливості наслідки, які несе ця революція для всієї соціальної структури світу.

РОБІТНИЧЕ-СЕЛЯНСЬКИЙ ВИБУХ У БОЛГАРІІ.

Зараз усі три південні півострови Європи знаходяться в руках фашизму. Та хвиля реакції, піднесення якої ми констатували в попередньому огляді, міцно охопила Італію, Іспанію й Балкани, жорстоко здавлюючи всяку прояву повстання проти неї. Майже одночасно фашизм нагадав про себе й свої методи в двох протилежних частинах Європи—в Болгарії й Іспанії. В останній «юнти»—офіцерські союзи захопили владу, утворивши кабінет Пріжо-де-Рівера.

У Болгарії фашиський уряд Цанкова прийшов до влади протягом 1½ години (9 червня). Повстання селян проти Цанкова вибухло лише за кілька днів і скінчилося повною невдачею й загибеллю обох лідерів землеробської партії: Стамбулійського розстріляно в Славовицях, а Даскалова вбито надісланим убивцею в Празі, де він організував болгарську еміграцію. Лідер комуністів т. Коларов був заарештований у Варні в день прибуття з Росії.

З самого початку було зроблено помилку комуністичною партією Болгарії, яка не використала антицанківського руху селянства для захоплення влади. Попередні репресії уряду Стамбулійського і його ганебна політика що до комуністів штовхнула

цих останніх на позицію вичикування. Комуністична партія гадала, що боротьба Цанков-Стамбулійський знесить обидва табори і утворить сприятливий ґрунт для робітниче-селянського уряду. Вийшло не так. Цанков переміг землеробів і, розправившись з ними, заходився біля комуністів.

Черга на комуністів прийшла в вересні: у наслідок цанкиського режиму стихійно вибухають селянські й робітничі повстання. Ось що пише про ці події сам керівник їх т. Коларов (4. X, з Нишу):

...«Нас ганебно спровокував до бою білий уряд. Обурені маси почали підійматися стихійно, не питаючи нікого. Перед партією повстало питання: чи бути з масами, хоча б і в поразці, чи кинути маси на сваволю подій. Ми відповіли: ми підемо з ними, ми станемо на чолі їх. І пішли. Весь нарід повстав. Жінки, діти й старі. Ентузіязм невимовний: на жаль, неставало зброї. Ми руками захоплювали гармати, кулемети, та дарма. Технічно й матеріально перемога була на боці ворога. Він використав як найширше й врангелівців. Останні взяли широку участь в подавленні революційного руху. Ми протримались біля двох тижнів, нарід виявляв чудо хоробрости й самовідданности, але ми мусили загинути. В районі Вратци, де був я, ми відступили в бойовому порядку до балканських гір, і біля 600 чол. перейшло кордон Югославії.

«Відомості з Болгарії—жахливі. Уряд мститься жорстоко і над винними й над невинними. Багатьох розстріляно й повішано по селах. Між ними є й жінки. Села запалено й бомбардовано, ранених заарештовують і убивають. А тим часом буржуазна преса кричить про «злочини» революціонерів, коли ми нікого не вбили, нікого не ограбували й жодного акту особистої помсти не допускали»...

Історія занотує участь російських офіцерів в задавленні робітничо-селянського повстання. Коли урядові не пощастило зібрати добровольців для боротьби з революціонерами, врангелівський відділ силою в 10.000 під команду ген. Вітковського прийшов на допомогу і врятував фашиський уряд.

Жорстоко покаравши повстанців, захопивши майже всі місцевості, які опинилися в руках революціонерів, уряд приступив до подальшого зміцнення свого становища. На 18 листопада призначено вибори в Народне Зібрання, причому комуністи й члени землеробської партії позбавлені права брати участь в виборах. Як і в Німеччині, на допомогу урядові великої буржуазії приходять соціал-зрадники: майбутні мандати поділено між урядовим блоком, який отримує 240 місць, і соціал-демократами.

Болгарські події мусять бути доброю наукою для трудящих усіх країн. Вони показують, що лише в союзі робітника з селянином можна досягти перемоги над капіталом. Коли б свого часу Стамбулійський не спровокував селянство на

розрив з міським робітником і коли б робітник в свою чергу не відмовився підтримати селянина в червневій боротьбі з фашизмом,—події не набрали б такого загострення й не коштували б стільки крові. Цю науку обидва табори болгарського пролетаріату вже зрозуміли, бо в вересні вони виступали одним цілим фронтом. Та, на жаль, цей виступ був зроблений за пізно і неорганізовано і тому не дав бажаних наслідків, залишившись лише вибухом обурення, здавленим залізною рукою. Але боротьба в Болгарії ще не скінчилася.

—

elib.prlu.org

ВАС. МАЗУРЕНКО.

Увага на Середній Схід.

(Індія супроти англійської влади).

...«Звертаю увагу товаришів на міжнародне значіння національного питання на Україні».

Тов. Раковський на VII Конгр. КП(б)У.

...«Наша політика в головному полягає в заприятненню з народами східніх країн і в єднанні з народами пригнобленими імперіялізмом Антанти».

Тов. Зінов'єв на XII З'їздові РКП.

Ці два уривки двох промов, виголошених одна в Харкові, а друга в Москві, доповнюють одну й ту ж думку: тільки наочний приклад справедливого розв'язання національного питання в ССРР надасть надійний ґрунт для нашого заприятнення з пригнобленими народами східніх країн.

Інтересно, що зараз в Англії британський міністр закордонних справ, Керзон, виголошуючи на імперській конференції доклад про закордонну політику Англії, насамперед зупинився теж на справах Сходу, зазначив, що престиж Британії в Туреччині та на Сході значно піднявся, що ніби-то у всіх мусульманських країнах панує спокій і взаємна доброзичливість до Англії. При цьому Керзон пригадав, що тут, на Сході, на протязі дев'яти тяжких років перебувало англійське військо, яке коштувало дуже дорого. Але виходить, Англія не шкодувала ні війська, ні коштів аби заслужити дружбу й доброзичливість у мусульманських народів.

Що Англія не зупиниться тут ні перед якими витратами, цьому ми охоче віримо, але щоб доброзичливі почуття були взаємні, то інше діло. Ми всі добре розуміємо, що наш шлях привів до Лондону тільки через Схід: оскільки доброзичливість і приятнь на Сході схиляється на наш бік, остільки ми страшні для Лондону, бо Лондон без Сходу, особливо без Індії, вже не Лондон, а швидче Відень, і напевне вже червоний.

Англія тремтить за свої «сфери впливу» на Сході і особливо з-за того, що там далі лежить її «Перлина Сходу»—Індія, що власне і є основою колоніяльної англійської політики. В газетах же ми й зараз читаємо про антианглійські рахунки.

Відомо, що революційні настрої й вибухи в Індії ніколи не вгавали й особливо піднеслися з початком війни. Оскільки

ці події були ворожими до Англії, остільки ті громадські верстви покладали свою надію на бувшу Росію.

«Як відомо»,—говориться в секретній інструкції російсько-імператорському консулу в Індії Набокову, 7 січня 1900 року,—серед тубольців Індії дуже поширено переказ, що сварка між Росією й Великобританією неминуха й що в наслідок цієї сварки виникне визволення Індії с-під англійської влади».

Тепер оголошено «Тайные документи бывш. Министерства Иностр. Дел». Ми там знаходимо вузли тієї тонкої дипломатичної павутини, що нею світові імперіялісти б. Росії, Англії й Німеччини оплутували аграрні народи Сходу і що вона тепер не росплутується, а просто тріщить і розрубується. Ці відомості, особливо «донесення» генерального консула Набокова, підтверджують колосальне значіння революції на Сході для світової революції, а також спеціально й для нашої будучини.

Вони дозволяють нам визначити перспективи й розміри «резерву» революції, що на середньому Сході набирає нової сили, і зрештою зазначити ту ролю, що ми змогли б відограти на азійському ґрунті в спільці з пригнобленими народами супроти наймогутнішого імперіяліста.

Безперечно, найголовнішою країною англійського визиску і сили є Індія.

Спираючись на цю базу, Англія впливає на увесь Середній Схід. Через це-то ми й хочемо зараз зупинити свою найпильнішу увагу на цій інтересній країні й дозволимо собі навести про неї докладніші відомості.

Півострів Індостан розпросторюється на 4 мільйони 86 тисяч кв. кілометрів; на цьому обшарі змогла б поміститися вся Західня Європа.

Тут мешкає 315 мільйонів людности, цеб-то п'ята частина всієї людности, це більше, як у всій Європі включно до Уралу.

Індія володіє портовими містами світового значіння: Калькута, Мадрас, Бомбей і Коломбо на Цейлоні.

Цей колосальний азійський півострів є оточений з заходу, сходу й півдня Бенгалською затокою, Арабським морем і Індійським окіяном, а з півночі його щільно захищає своїми неприступними верховинами вічно вкритий снігом таємничий Гімалай.

Цей сніг, ростаючи, служить вічним джерелом для великих індійських рік, що густою сіткою оснували й розрізали Індію, роблячи її дуже хлібородною й приступною для сполучень дешевими водяними шляхами. Найголовніші річки: Ганг, Брамапутра і Інд.

Найбільшою хлібородністю визначається Бенгалія, де жнива бувають по двічі й тричі на рік. Там росте пшениця, ячмінь, просо, горох, квасоля, індіго, тютюн, чай і мока, що з нього готують опій, і т. д.

На Деканському узгіррі є величезні поклади вугілля, заліза й міді. Трапляються золото й славнозвісні «алмази Голконди».

Деканська країна є частиною Індії, що переважно зайнята здобуваючою промисловістю й торгівлею. Долішня ж частина, так звана Індогангетична, є країною переважно хліборобською. Вона має такий же простір, як Франція, Німеччина й Бувш. Австро-Венгрія вкупі; тут живе 160 міл. людей. Не дивлячись на величезні врожаї й хлібні багатства, часто цю пригноблену країну настигають голодовки, що гублять мільйони людей. Так, від неврожаю 1876—78 років померло 2 мільйони людей і зменшилось число народжень на 800 тисяч.

Тоді Англія, як звичайно, призначила комісію, замість того, щоб не вивозити з Індії запасів хліба й реформувати земельні відносини.

Остаточню Індію було прилучено й підпорядковано Великобританії в 1858—66 роках опісля великого повстання. До того Індія знаходилась у «аренді» Ост-Індійської компанії, що користалась необмеженими правами, одержаними від англійського уряду. З 1876 р. король Англії почав називатись і «королем Індії», а в самій Індії він мав свого заступника—«віце-короля Індії». При віце-королю мається рада з 3—5 членів (ніби кабінет міністрів). Коли ж до ради додається ще 6—10 членів по призначенню самого ж віце-короля, тоді ця рада робиться «законодавчим» органом, що до нього входить де-кілька почесних тубольців, більше для декорації, ніж для дійсної роботи. Всі закони затверджуються не радою, а віце-королем. В Англії ж всіма індійськими справами керує окремий статс-секретар, що при ньому також є рада 15 членів по призначенню ст.-секретаря. Головне завдання ст.-секретаря і його ради—це догляд над діяльністю індійського уряду, виробка принципів і інструкцій для нього.

Для переведення своєї політики Англія має в Індії військо й поліцію, що в них нарочито переважають англійці над тубольцями.

Військо складається з таким підрахунком, щоб на кожного європейця приходилося не більше двох тубольців, щоб артилерія складалася майже виключно з європейців; до того ж тубольці ні в якому разі не може отримати офіцерського ступню, навіть в минулу війну, що тоді індійці билися з видатною завзятістю.

Політичне управління цілком відповідає економічним інтересам англійського імперіялізму. Англія пильно дбає про утримання за собою індійського ринку. З загальної суми довозу до Індії в 1912—13 роках на 2.284.614.343 рупій (рупій=50 к. довійськових) на долю Англії припало майже половина 1.014.420.915 рупій. Вивозила ж Англія з Індії в тому ж році вдвоє менше, як довозила туди. До того ж більша частина вивозу з Індії складається з сировини, переважно з бавовни, що вироби з неї знов повертаються до Індії.

Економічну політику Англії направлено до того, щоб не допустити розвитку виробової промисловости в самій Індії, що має всі природні вигоди й умови для того: масу робітничих рук, сировину, шляхи, порти й величезний внутрішній ринок для продажу виробів.

При таких умовах країна, звичайно, не змогла розвинути своїх продукційних сил. Коли ще додати до того ті величезні кошти (біля пів-мільярда рупій), що їх що-року англійці витягають з нещасної країни в формі податків і штрафів,—то нам ще ясніш стане нужда й визиск індійського народу.

Ось щезе через що всі класи об'єднались поки-що в національній боротьбі проти англійського ярма. Ось чому для Англії страта цієї найбагатішої в світі колонії, страта необмеженого господарювання в ній, визначає цілковитий підрив самої підвалини її існування, як імперіялістичної держави. Ось через що Англія так противиться змаганням Індії до самостійності, або навіть до куцої автономії. Англія без Індії—ніщо,—без Індії покірливої, слух'яної, що її можна доїти, як корову.

Навіть у війну Англія вв'язалася зрештою з-за Індії, значить, з-за шляхів до Індії: вона боялася, що Німеччина з Австрією прокладуть новий шлях до Індії через Месопотамію. Через те то й радіє тепер Керзон за підвищення свого престижу на цих шляхах до Індії.

Але війна тільки прискорила темп наближення катастрофи для англійської влади в Індії. Вже в кінці 1913 року в політичний програм інтелігентних індусів, так брамінів, як і мусульманів, входять змагання до замирення глибокої релігійної ворожнечі між цими двома домінуючими вірами, ворожнечі, що головне зміцняла англійську владу й ослаблювала боротьбу проти цієї влади.

Коли під натиском народньої сили віце-король Хардінг при замиренні розрухів в Каунпорі ліберально задовольнив вимоги мусульман і тим спинив розрухи, то англійці-адміністратори і особливо військові кола обурились за «ослаблення престижу». Доводили, що будуть нові, ще більші розрухи, і тоді, звичайно, доведеться прикласти до Індії залізну руку без найменшої оксамитньої рукавички, хоч би як провідники робітників протестували в Лондонській Палаті».

Російський консул Набоков наводить факти спорадичних убивств і повторювання розрухів все в більшій і в більшій мірі.

В 1915 році виникло серйозне мусування в Пенджабі: оскільки ці розрухи були уперті й як міцна була їх організація видно з того, що за короткий час було притягнуто до суду в різних містах і місцевостях Пенджаба значне число людей, з них коло 500 засуджено, коло 2500 виправдано. В 1915 р. в Раваль-Пінді, одному з найбільших військових центрів, на протязі де-кількох днів панувала цілковита паніка серед європейського населення, і ця паніка була небезпідставна, позаяк готувалось повстання в тубольчих військах, що було спинено тільки «енергійними мірами поліції і військової адміністрації».

Окремі вбивства урядовців трапляються й в інших провінціях Індії. Особливо неспокійно біля авганського кордону.

В початку 1916 року прибули до Ташкенського генерал-губернатора два індійці по уповноваженню раджі сполучених

Провінцій (в Індії) з пропозицією допомоги Росії супроти Англії. В цій місії брали участь і авганці. Можливо, що сам емір Авганістану не брав співучасти в подіях супроти Англії, бо одержував увесь час велику платню від англійсько-індійського уряду, але досить міцні кола авганців підтримали індійських післанців.

«Розмову індуци вели з великим нервовим піднесенням, говорили з переконанням і, видно, щиро» (донесення від Турк. ген.-губ.).

Як англійці, так і тубольці, що з ними доводилося говорити російському генеральному консулові Лісовському, сподівалися великих подій в Індії після закінчення війни. Особливо боялися повороту військ з фронту, вважаючи їх за «поголовних бунтівників і революціонерів» (Лісовський).

Головним представником нових думок і нових вимог від англійського уряду є зараз тубольчий інтелігентний пролетаріят, що числить в собі значну кількість осіб, скінчивших університети Індії й Англії.

Порівнюючи свій сумний стан урядовців третього ступня, що служать за нужденну платню, з блискучим становищем англійців державної цивільної служби або офіцерів, що одержують великі гроші і що в більшості є просто малограмотні, — молоде покоління не може не почувати себе приниженим і скривдженим, і через те переходить до лав уже свідомих супротивників англійської влади в Індії.

Вони змагаються в пресі і з'їздах (напр., в 1916 р. в Мадрасі) за широку участь тубольців в управлінні Індією.

Так само за весь час війни і в Авганістані йшло мусування вороже Англії, яке підсилювали й розворушували до того ще й німецькі агенти, звичайно, маючи на увазі свої власні зисколюбні імперіялістичні завдання.

Вищезгадані індійські посланці, говорячи Туркестанському дипломатичному урядовцю про сучасність і про негайну можливість скинення «великобританського ярма в Індії», зазначили, що разом з організованим повстанням в Індії забезпечено виступ Авганістану, обуреного англійським гнобленням. «Конче потрібно тільки знати, чи лишиться Росія в цій боротьбі, хоч би нейтральною, але навіть російська ворожість не в силах буде спинити цієї непохитно вирішеної визвольної війни» (з секретної телеграми дипломатичного урядовця при Туркест. ген.-губ. 1 травня 1916 р., ч. 486).

В другому консульському документі говориться, що коли повстання досі й не виникало, так лише через те, що Авганістан завше знаходився «поміж молотом і ковадлом», розуміючи Росію й Англію. Ці два імперіялісти любовно розмежувались в Середньому Сході і 31 серпня 1907 р. по «приватній згоді» Авганістан і Тибет увійшли в сферу безпосередніх зносин і впливу віце-короля Індії.

Коли за царських імперіялістичних часів в серцях численних народів Середнього Сходу не вгасала надія на Росію, так

тепер цілком зрозуміло величезне заворушення на Сході у відповідь на визвольні заклики й антиімперіялістичні гасла Радянської влади, гасла й заклики, які були підтримані й піднесені Комуністичним Інтернаціоналом і які зібрали в Баку до 2000 делегатів різних рас.

От новий колосальний фактор за світову революцію і, принаймні, за симпатії на Сході до Радянської влади, фактор, який примушує англійців прислухатись до голосу Радянської влади і боятися її агітації на Сході.

Значіння Індії для Англії, як видно з цих коротеньких рядків, колосальне, незмірне... Через це значіння визволення Індії від англійської кормиги також величезне, як для самої Індії, так і для всіх середньосхідніх, пригноблених, особливо аграрних народів.

Для радянських республік важно придбати на Сході природніх союзників на ґрунті спільної боротьби супроти спільних ворогів-імперіялістів.

Буржуазна Європа (Англія й особливо Франція) нам дала добру лекцію про ціну своєї «приятності». Вона згідна була приятелювати лише з реакціонерами, як Колчак, Денікин і Врангель, вважаючи їх своїми «ідейними» колегами. Однак, з цих односторонців вони вимагали компенсації: борги, проценти, концесії, контроль над фінансами й взагалі вічне ярмо на шию й становище колонії для України й для Росії.

Індійська революція має, безперечно, світове значіння: 1) не може бути загального миру без вільної самостійної Індії і 2) трудно сподіватись повної соціальної катастрофи на Заході доти, доки Захід може ще жити й багатіти на кошт Сходу, доки ще є покірливий край для визиску.

Отже, Схід гартується, становиться огнищем нової революції, незрівняно більшої по кількості захоплених мас, як наша революція. Можна передбачити, що Індія й інші країни Сходу переживуть спочатку добу національного відродження. Позаяк своя національна буржуазія не встигне добре зорганізуватись під огнем революції, так там класова боротьба буде полегчена. Інтернаціональна комуністична організація допоможе східнім товаришам в боротьбі проти «рідних визискувачів» і шляхом організації Радянської влади придбає нових членів Інтернаціональної Світової Радянської Федерації.

Такі перспективи уявляються нам для Середнього Сходу.

Але коли для нас на невеликій порівнюючій території треба було де-кілька років, щоб пережити період національної революції і закріпити, як слід, Радянську владу на Україні,—так на Сході, де в одній Індії населення більше, як у всій Європі, треба готуватись на десятки літ жорстокої боротьби, доки не улаштується новий радянський лад і не буде знесено відживший під'ярмний порядок.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.

ЕКОНОМІЧНА ХРОНІКА.

ДОНБАС.

ЗДОБУВАННЯ ВУГІЛЛЯ.

У минулому році в Донбасі не помічаємо як в минулих роках характерної для нього кризи збуту. В цьому можна переконатися, порівнюючи здобич 1922/23 р. зі здобичею попередніх років по місяцях. Загальна здобич Донбасу в мільйонах пудів по даних УГКП і «Хемвуглю».

Місяці	1920/21	1921/22	1922/23
Жовтень	25,2	35,4	26,8
Листопад	29,5	43,9	33,7
Грудень . .	31,9	53,1	41,2
1-ша чверть	86,6	132,4	101,7
Січень	23,3	39,7	33,5
Лютий .	29,6	40,1	39,0
Березень . .	33,1	39,0	44,4
2-га чверть .	86,0	118,8	116,9
Квітень	30,2	26,2	28,7
Травень	24,7	33,0	39,2
Червень . .	18,1	31,7	41,4
3-я чверть	73,0	90,9	109,3
Липень	9,1	22,5	36,7
Серпень	11,3	20,0	39,5
Вересень . . .	18,4	21,2	50,0
4-та чверть . .	38,8	63,7	126,2
За цілий рік	284,4	405,8	454,1

Таким чином в четвертій чверті загальна здобич Донбасу не тільки не падає так катастрофічно, як в попередніх роках, але навпаки—досягає навіть максимуму. В результаті 1922/23 рік дав більше за 1921/22 на 48,3 міл. пудів або на 12% і більше здобичі 1920/21 р. на 169,7 міл. пудів, або на 60%.

Відсутність літньої кризи в Донбасі пояснюються задовольняючим станом справи з робочою силою. В цьому

році, що відрізняє його від попередніх років(коли робітники йшли влітку на польові роботи), завдяки вищій зарплаті, почасти завдяки зниженню цін на с.-г. продукти, число забойщиків та інших робітників дуже мало скоротилося під час літніх місяців.

ПЕРЕХІД РУДОУПРАВЛІНЬ УГКП НА ГОСПОДАРЧИЙ РОЗРАХУНОК.

З метою повисити й поліпшити роботу, а також понизити собівартість продукції, УГКП переводить зараз окремі рудоуправління на господарчий розрахунок. Для кожного рудоуправління визначається середня собівартість палива й відповідно з цим відпускаються кошти. В разі рудоуправління знизить собівартість проти цін кошторису, це береться на увагу як досягнення й управління і службовці дістають відповідну тантєму.

Навпаки, перевищуючи встановлену кошторисом собівартість, управління вважається дефіцитним і має відчитуватися.

Перехід рудоуправлінь на господарчий розрахунок дасть можливість слідкувати за тим, в яких рудоуправліннях справи ведуться краще, а також збільшить зацікавленість окремих рудоуправлінь в роботі Басейну.

ДОГОВІР УГКП З ДОНБАСТОРГОМ.

УГКП Донбасу й Донбасторг (торговий апарат Донецької Ради Народнього Господарства) склали договір, по якому УГКП передає Донбасторгові реалізацію всієї вугільної продукції і закупівлю для УГКП всіх потрібних йому матеріалів.

У зв'язку з цим договором УГКП ліквідує всі свої торговельні й комерційні апарати.

Складення такого договору викликано стремлінням УГКП до зменшення загальних витрат і одночасово до концентрації своєї уваги й реальних коштів на питаннях самого виробництва.

ПІВДЕНСТАЛЬ.

Зростання продукції.

Четверта чверть 1922/23 року характеризується для Південсталі значним підвищенням виплавки чавуна. Це підвищення обумовлено збільшеним попитом на чавун, що викликало гострий чавуновий голод.

В оцих таблицях ми подаємо цифри з продукції чавуна та сталі й прокатки заліза по місяцях останніх трьох років.

Виплавка чавуна (в тис. пудів)

Місяці і чверті	1920/21	1921/22	1922/23
Жовтень	178	132	466
Листопад	199	271	513
Грудень . . .	238	491	497
1 чверть	615	894	1.476
Січень	103	347	563
Лютий	113	252	418
Березень . . .	51	290	537
2 чверть	267	889	1.518
Квітень	9	260	386
Травень	18	424	390
Червень . . .	122	633	387
3 чверть	149	1.317	1.163
Липень .	225	647	708
Серпень	138	583	950
Вересень . . .	96	500	1.050
4 чверть . . .	459	1.730	2.708
Цілий рік . . .	1.491	4.830	6.865

Таким чином виплавка чавуна в 1922/23 р. була на 42% вище, ніж в 1921/22 р. і в 4,6 разів більшою ніж в 1920/21 р.

Виплавка сталі в тис. пудів

Місяці і чверті	1920/21	1921/22	1922/23
Жовтень	365	324	473
Листопад	160	635	566
Грудень . . .	256	896	722
1 чверть	781	1.885	1.761

Січень	225	730	537
Лютий	146	624	476
Березень . . .	91	675	765
2 чверть	462	2.029	1.778
Квітень	97	536	745
Травень	230	747	1.182
Червень . . .	241	61	1.423
3 чверть	568	1.894	3.350
Липень	177	755	1.496
Серпень	—	709	—
Вересень . . .	109	700	—
4 чверть . . .	286	2.164	—
Цілий рік	2.097	7.972	—

Прокатка заліза в тисячах пудів

Місяці і чверті	1920/21	1921/22	1922/23
Жовтень	273	482	303
Листопад .	171	641	498
Грудень . . .	198	720	719
1 чверть	592	1.843	1.520
Січень	178	442	713
Лютий	207	386	602
Березень . . .	149	637	946
2 чверть	534	1.465	2.261
Квітень	146	475	884
Травень	135	574	983
Червень . . .	218	621	1.059
3 чверть	499	1.670	2.926
Липень	151	450	1.936
Серпень	150	254	—
Вересень . . .	210	250	—
4 чверть . . .	511	954	—
Цілий рік	2.136	5.932	—

НОВІ ДОМНИ ПРАЦЮЮТЬ У ПІВДЕНСТАЛІ.

Збільшення попиту на чавун з боку різних споживачів, особливо залізниць, а також збільшення внутрішнього вжитку чавуна самою південсталлю (для мартеновського виробництва й прокатки) викликали досить значний чавуновий голод, особливо в другому півріччі. У зв'язку з цим уживається заходів до збільшення виплавки чавуна, пускаються нові домни—дві в Юзівці і одна на Брянському заводі, завдяки чому збільшується виплавка чавуна в липні до 708 т пудів, замість середньої кількості 390 т. пуд. в місяць (в 3 чверті 1922/23 р.); в серпні виплавка чавуна досягає 950 т. п. і у вересні 1050 т. п.

Загалом, пересічна місячна виплавка третього кварталу (900 т. п.) перевищує пересічну місячну виплавку 4 кварталу в 2,2 рази.

Однак й таке збільшення продукції для покриття всієї потреби

в чавуні замале. У зв'язку з цим в 1922/23 р. буде пущено нові домни й загальну вагу виплавленого чавуна буде доведено до 18 міл. пудів. Чавуновий голод сподіваються ліквідувати лише на весні.

ВАРТІСТЬ ПРОДУКЦІЇ ВЕЛИКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ Й СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

Велика промисловість.

Загальна вартість продукції великої промисловости, що є у віданні ВРНГ України, за перші 3 квартали 1922/23 р. складає, за цінами довійськового часу, суму в 128,2 міл. золотих карб., против 92,3 міл. зол. карб. за ті ж 3 квартали 1921/22 р. і 113,5 міл. зол. карб. за весь

1921/22 р. Таким чином продукція перших трьох кварталів 1922/23 року перевищує на 13% продукцію всього 1920/21 р. і на 40% продукцію таких же кварталів 1921/22 року.

Приводимо таку цікаву таблицю руху вартости продукції важкої й легкої промисловости по чвертях року в тисячах золотих карб.:

Квартали	Важка промисловість		Легка пром.		Сумарна вартість продукції	
	1921—22	1922—23	1921—22	1922—23	1921—22	1922—23
I	23.159	18.365	{ 5.875 *) { 8.644	{ 25.080 *) { 11.508	{ 5.875 { 31.803	{ 25.080 { 29.823
II	20.271	22.190	7.249	12.220	27.520	34.410
III	18.437	24.220	8.687	14.190	27.124	38.910
IV . .	(13.173)	—	(7.993)	—	(21.166)	—
Разом за 3 четв.	61.867	65.275	30.455	62.988	92.322	128.263

Цікаво, що в 1921/22 році максимальна вартість припадає на перший квартал, далі вона весь час зменшується в зв'язку з загальним скороченням важкої промисловости.

Навпаки в 1922/23 році вартість продукції (не беручи цукрової, що має сезонний характер) зростає з кожним кварталом, що, безсумнівно, говорить за поступове оздоровлення. З різних галузей промисловости особливо зростає продукція: Південь сталі (рівняючи з продукцією того ж періоду 1921/22 р.), майже в 2 рази, Укртрестсільмаша на 70%, Півдсіль-

маштреста на 45%, Цукротреста 335%, Стеклосода і Хемвугіль на 68% і т. д.

Загальний темп розвитку промисловости можна побачити з такої таблиці:

Промисловість	1921/22				1922/23		
	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.	I кв.	II кв.	III кв.
Важка	100	87,5	79,5	57	100	122	132
Легка	100	84	105	92,5	100	111	129
Сумарно	100	86,5	85,5	66,5	100	115	132

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.

З попередніх відомостей загальна вартість продукції сільського господарства збільшилася, за довійськовими цінами, з 894,3 міл. зол. карб. до 1033,1 міл. чи на 16%. Загалом,

продукція сільського господарства складає коло 60% довійськової, а загальна сумарна продукція промисловости 28% довійськової продукції.

*) Вартість цукрової промисловости вказано окремо, бо в 1922/23 р. вона збільшилася з 5,9 міл. карб. до 25,1 міл., або в 4 рази, що й відбилося на загальній сумі.

РУХ ЦІН В 1922—23 р.

Рух цін в 1922/23 році можна найкраще пізнати з індекса гуртових цін Держплану по окремих групах промисловости.

Зміни в індексі Держплану за 1922/23 р.

Групи товарів	Індекс відносно до довійського часу в грош. зн. 1923 г.			Відношення індекса групи до загального		
	1 жовтня 1922 р.	1 жовтня 1923 р.	Збільшення за рік (у скільки разів)	1 жовтня 1922 р.	1 жовтня 1923 р.	Збільшення (+) Зменшення (-)
1. Зерно й фураж	6,28	249,25	39,6	1,02	0,45	- 0,57
2. Інші росл. прод.	6,36	319,62	50,1	1,03	0,58	- 0,45
3. Жив. прод.	4,61	324,22	70,4	0,75	0,59	- 0,16
4. Прод. харч. пром. . . .	12,45	1318,83	10,5	2,02	2,40	+ 0,38
Усі харч. прод.	6,78	350,40	51,8	1,10	0,64	- 0,46
5. Паливо	6,13	869,53	14,3	0,99	1,58	+ 0,59
6. Чорні метали	5,06	982,37	193	0,82	1,79	+ 0,97
7. Кольорові метали . . .	2,21	733,25	332	0,36	1,34	+ 0,98
Усі метали	4,28	933,07	222	0,69	1,70	+ 1,01
8. Бавовна й тканини	10,12	1627,99	160	1,64	2,97	+ 1,33
9. Льон, пенька й ткан.	3,78	818,67	217	0,61	1,49	+ 0,88
10. Вовна й вовн. ткан. .	7,30	1571,90	216	1,18	2,86	+ 1,68
Текст. сировина . . .	6,17	893,20	145	1,00	1,63	+ 0,63
» фабрикати . . .	8,52	1503,56	179	1,38	2,74	+ 1,36
Вся текст. пром.	8,02	1452,81	183	1,30	2,56	+ 1,26
11. Шкіряні товари	6,14	883,87	144	0,99	1,61	+ 0,62
12. Хемичні »	4,13	444,81	107	0,67	0,81	+ 0,14
13. Будівельні матеріяли	3,90	486,80	125	0,63	0,89	+ 0,26
14. Папір	6,32	735,05	116	1,02	1,34	+ 0,32
Усі с.-г. продукти . . .	5,86	294,29	50,1	0,95	0,54	- 0,41
Усі промислові товари .	6,51	941,74	145	1,05	1,72	+ 0,67
1—14 Загальний індекс .	6,18	549,01	87,9	1,00	1,00	-

Треба хоча б поверхово розглянути цю порівняльну таблицю, аби переконатися в тому, що протягом 1922/23 р. сіл.-госп. продукти піднялися в ціні значно менше, ніж фабрикати. (Росходження цін між с.-г. продуктами й промтоварами т. Троцький дуже влучно назвав ножицями).

Так всі с.-г. продукти піднялися в 1922/23 р. всього в 50 разів, у той час, як всі промтовари піднялися в 145 разів. Виходить, що с.-г. товари є знецінені відносно до промтоварів втричі.

Таке знецінення с.-г. продуктів стає особливо яскравим при порівнянні цін окремих груп. Так група «зерно й фураж», подорожчала за весь рік всього в 40 разів, в той час як текстильна група подорожчала в цілому в 183 рази, а вовняна й льняна підгрупа навіть в 216 разів. Таким чином вовна й вовняні тканини подорожчали за 1922/23 р. мало не в 51/2 разів більш як зерно й фураж. Ще більше подорожчала група металів, хоча тут грає ролю те, що в минулому році ця група була дуже знецінена.

Рівняючи з довійськовим часом, найбільше подорожчали групи текстильної та харчової промисловости.

Перша група подорожчала в 2,56 рази більш, аніж всі товари (загальний індекс) в цілому. Друга група подорожчала в 2,40 рази. З окремих підгруп текстильної промисловости де-які дали подорожчання ще в більшій мірі (максимально подорожчала група бавовних й бавовняних тканин: мало не в 3 рази).

Далі йдуть групи паливо й метали, що в минулому році були, рівняючи до загального індексу, знецінені, тепер перевищують його на 58 і 70%. Вище загального індекса стоїть також група «шкіряні товари». Де-що нижче загального індекса стоять групи «хемичні товари» й «будівельні матеріали».

Загалом же, рівняючи з минулим роком, відношення індексів окремих груп всіх промтоварів до загального індексу збільшилося.

Зате це відношення значно зменшилося для с.-г. продуктів і особливо для групи «хліб і фураж» (3—1,02 на 1 жовтня 1922 р., до 0,45 на 1 жовтня 1923 р.). Таким чином 1 пуд зерна й фуража коштує зараз в середньому, в довійськових карбованцях 0,44 того, що він коштував на 1 жовтня 1922 і 0,45 того, що він коштував до війни.

Коли порівняти це з тим, що бавовна й бавовняні тканини коштували на 1 жовтня 1923 року в довійськових карб. в 2,9 рази більше ніж до війни, то матимемо, що відносно до бавовняної групи, група «хліб і фураж» подорожчала в довійськових карб. в 6,6 разів менше.

Зазначимо, що загальний торговий індекс Держплану подає середній рух гуртових цін по всьому Союзу Рад. Республік (Європейська частина). По окремих же районах віддалення між «ножицями» ще більшає, особливо, коли рівняти ціни роздрібного торгу.

Окрім «ножиць» характерним є ще й значне збільшення цін на паливо й метали, що є одною з основних передумов відновлення важкої промисловости.

ПРОБЛЕМА «НОЖИЦЬ».

Проблема «ножиць» весь час турбує наші керуючі й партійні кола. З широкої дискусії вже виявилися основні причини такого сильного розходження між цінами с.-г. продуктів і промтоварів. Причини ці є такі:

1. Наша промисловість і торгові органи почали працювати з дуже обмеженим оборотним капіталом. Звідси й природне стремління збільшити цей капітал за допомогою підвищення цін.

2. Загальна собівартість сучасної продукції, завдяки цілій низці умов (слаба навантаження, старість машин, великі видатки на паливо й сировину то-що), значно вище, як до війни.

3. Розвиток податків в середині року значно підвищує собівартість.

4. Сировина, що в минулому році була знеціненою, дуже подорожчала. До того ж і закордонна сировина обходиться дорожче, ніж до війни.

5. Постійне зростання цін на сировину й збільшення податків створили стремління господарчих органів до страхування себе від збитків шляхом підвищення цін.

6. Широкий кредит, що був відкритий для промисловости Державним Банком в 1922/23 році, дав нашим господарчим органам можливість затримувати в себе продукцію, виробляючи для складу й тим самим поступово одриваючися од споживчого ринку.

7. Великі побічні видатки на зарплатню, на страхування, високі відсотки на кредити все це значно підвищує собівартість.

8. Недосконала організація нашого торгового апарату, який значно підвищує ціни на товари, поки вони потраплять од виробництва до споживача.

9. Низькі ціни на хліб мають підставами: добрий урожай 1922 р., велику кількість продналогового хліба, що впливає на ринок і, останніми часами, викидання селянами на ринок великих партій хліба для реалізації у звязку з виповненням єдиного сільсько-господарського податку.

Для того, аби всі оці причини, що викликають розсування «ножиць», усунути, зараз провадиться енергійна робота.

Так, шляхом концентрації й поліпшення роботи промисловости можна буде досягти загального зниження собівартости. Окремі комісії цін переглядають калькуляції певних господарчих органів, маючи метою усунення безпідставних моментів в справі призначення цін. На черзі стоїть питання «уплотнення» торгового апарату. Можливим є також

і підвищення хлібних цін, після того, як промине час «податкової гарячки».

Усі ці заходи мають в найближчому часі привести до зближення «ножиць». Але уже й тепер, завдяки припиненню широкого кредиту й новій кризі збуту, наші госпоргани змушені значно знизити ціни на промтовари.

С. Розентул.

Х А Р К І В.

У СПІЛЦІ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ».

За останній місяць робота спілки селянських письменників «Плуг» значно поширилась. Почала справно працювати літературна студія «Плуга». Що-неділі відбуваються в помешканні Сельбудинку студійні збори плужан, на яких пророблюються та обговорюються ті чи інші питання. Останні збори студії «Плуга» було присвячено розбору статті О. Білецького про нову українську поезію та доклад т. М. Майського про техніку кіно-сценарія. Літературно-публічні вечірки «Плуга» — понеділки відбуваються регулярно. До сього часу відбулося 75 вечірок. На передостанньому понеділкові було заслухано доклад т. А. Панова про культурне життя на Кавказі, який дуже зацікавив аудиторію. На останніх вечірках зачитувалися та обговорювалися оповідання та вірші плужан і, між іншими, було заслухано оповідання В. Стефаніка — «Сини» та читав свої нові вірші Д. Загул. Уже складено ч. I альманаху «Плуг» і складається умова з Держвидав'ом про те, щоб видання альманаху було періодичним.

Місцеві філії спілки, з наступом осінньої пори починають потроху розвивати свою діяльність.

Вживаються заходи до організації філій спілки в Києві та Одесі.

До бюро організації подано багато заяв про вступ до членів спілки.

В портфелі «Плуга» зібралася велика сила недрукованих матеріалів членів спілки, які в найближчий час розподіляються поміж окремими видавництвами. До сього часу вийшло з друку й друкується до 20 книжок творів окремих плужан.

І. Ш.

Т Е А Т Р.

За минулий літній сезон і біжучий осінній Харків не тільки не може похвалитися будь-яким «досягненням» в царині театрального мистецтва, а й взагалі нічого не може про себе сказати.

Студія театру ім. Лесі Українки була примушена за браком помешкання й коштів припинити свою працю й перенести свою діяльність в особі поодиноких керівників в районні робітничі клуби.

Державний театральний технікум ліквідувався ще в травні.

Пролеткульт знайшов собі притулок «Уголок артиста», типовий театр-мініатюр зо всіма атрибутами, цьому театру належними.

І лише наступний зимовий сезон обіцяє дати щось нове, серйозне й цікаве.

Наркомосвіта при допомозі т-ва «Укробсельтеатру», нарешті, серйозно взялася за справу створення в Харкові Українського Державного Драматичного Театру.

Відпущений Державою «Малий Театр» весь знову відремонтовано. При театрі існують квартири для артистів. Існує своя електрична станція й парове опалення всього помешкання театру.

Крім того, передбачається й постійне субсидування театру. Поки-що Раднаркомом ухвалено відпустити театру тридцять тисяч золотом (30.000).

Отже, є надія, що з матеріального боку театр буде забезпечено.

Що до складу групи, котра має грати в ньому, то тут, здається, також все гаразд. Складено умову з театром ім. Франка.

Трупа досить сильна й цікава. На чолі всього діла—директор театру Гнат Юра, головний режисер франківців, людина з досить поважним стажем.

Цікавий напрям театру: він відзначається від знайомих вже Харкову театрів Курбаса й Мейерхольда тим, що в протилежність цим двом корифеям, котрі всю свою увагу скеровують на рухові зовнішньому, театр ім. Франка стремить до виявлення й перетворення цього ж таки руху внутрішніми, глибшими засобами. Таким чином, коли актор у Курбаса, чи Мейерхольда є лише необхідний, неминучий атрибут, потрібний для виконання задуми режисера аксесуар,—у Юри, в театрі Франка актор є певним чинником і займає досить поважне місце.

Персонально склад трупі, крім постійних поповнено запрошеними акторами. З харківських артистів увійшли Д. Грудина, И. Маяк і Л. Болобан. З київських—відомий вже Харкову талановитий артист С. Семдор, артистка П. Самійленко, артист В. Васильєв.

З найбільш відомих франківців в трупі маються: Гнат Юра (головний режисер) О. Ватуля, Терешко Юра, Є. Коханенко, В. Варецька, О. Юрський, К. Коханова О. Горська, Ф. Барвінська О. Рубчаківна, К. Кошевський, М. Пилипенко, В. Кречет.

Художньою справою керуватиме художник Романовський. Запрошено також художника Магнера. На чолі музичної справи музика Коссак.

Репертуар театру складається з п'єс героїчного характеру, психологічного й комедійного.

В роботі такі п'єси: «Гамлет», «Отелло», «Юлій Цезарь». Крім того, готуються:

Вечорі творів Л. Українки й Перетца.

Відкриття театру передбачається пристосувати до Жовтневих свят.

Підуть п'єси: «Червоні салдати»—трагедія Вітфогеля, присвячена т. Леніну й всьому штабові Великої Революції; «Едіп Цар»—Софокла й «Лісова пісня» Лесі Українки.

«УКРОБСЕЛЬТЕАТР».

За невеликий час т-во «Укробсельтеатр» (Український Робітничо-Селянський Театр) розвинуло чималу акцію.

Засноване 3—4 місяці тому невеличким гуртком «фанатиків», котрим ніхто не вірив і з котрих «специ» театральної справи глузували, Т-во при активній допомозі одного з найголовніших фундаторів Т-ва, новітнього мецената робітничо-селянського театру — Українбанка, твердо стало на ноги й змогло повернути до себе так увагу як і симпатії громадсько-державних кол і кооперативно-кредитових та професійних організацій.

Одночасно було приступлено: 1) до організації в Харкові українського театру, 2) до придбання коштів, шляхом притягнення різних установ та організацій в склад пайщиків Т-ва, і 3) до юридичного оформлення свого становища.

По п. I. завдання виконано майже на всі 100%. При найближчій участі Т-ва переведено ремонт помешкання «Малого Театру» (Т-во позичило Наркомосвіті біля 1000 червінців), викликано трупу (ім. Ів. Франка) і в майбутньому має Т-во підтримувати Театр так морально як і матеріально.

По п. II. маємо таку картину: зараз до складу Т-ва увіходять такі інституції:

1. Наркомос.
2. Наркомзем.
3. Губвиконком (Харківський).
4. Укрзовнігосторг
5. Українбанк.
6. Укр. Червоний Хрест.
7. Сільський Господарь.
8. Українкустарьспілка.
9. Спілка сел. письм. «Плуг».
10. Спілка прол. письм. «Гарт».
11. Видавн. Т-во «Рух».
12. Видав-во «Пролетарій».
13. Видав-во «Книгоспілка».
14. Театр ім. Л. Українки.
15. Театр ім. І. Франка.
16. Управл. Півден. Залізн.
17. Управл. Пів.-Дон. Залізн.
18. Т.П.О. Пів.-Дон. Залізн.
19. Харківська Кустарьспілка.
20. Губпрофрада.
21. Профспілка «Всеробіс».
22. Профспілка «Всеробітос».
23. Профспілка «Всеробітземліс».

24. Профспілка «Печатник»—разом усі пайщики на загальну суму паїв до півтори тисячі червінців.

Встановлюються звязки з великими містами України, де мають бути засновані філії Т-ва.

Крім того в самому Харкові мають ще увійти до Т-ва по-над 25—40 установ.

Що торкається п. III то Статут Т-ва зараз, після ухвали його колеґіями Наркомосвіти й Комвноторгу У.С.Р.Р. знаходиться в Раднаркомі, де має бути остаточно затверджений.

К І Н О.

За останній час ВФКУ розвинуло велику діяльність що до найскорішого випуску власних фільм, а також і розробки нових сценаріїв, які б відповідали сучасності. Зараз розпочали знімати окремі сцени з нових постановок «Тараса Бульби» та соціальної драми «Остап Бандура» під режисурою Гардіна. Окремі натурні знімки будуть провадитись у Києві та в інших містах, на Дніпрі. До цих картин заготовляється нове убрання і всі приладдя по окремих малюнках. Ці дві картини будуть мати кілька окремих цікавих моментів—як наприклад, у «Тарасові Бульбі»—життя, запорізької січи й інше.

В недалекому часі у Харкові буде проглянуто нові фільми, що їх випустив ВУФКУ: «Господарь черних скель», «Кандидат у президенти» та найважливішої вистави біжучого сезону «Слесарь и Канцлер».

Проводяться знімки виробничої картини—роботи на цукрових плантаціях, цукрового заводу імени тов. Калініна, що охоплює всі моменти роботи, а також і життя робітників.

Останній час науково-сценарна комісія звернула особливу увагу на технічні поліпшення розробки сценарія, в звязку з завданням нашого кіно. Ця комісія мусить стати лабораторією, де буде провадитись дослідча робота що до вироблення нових форм сценарія та вивчення психології глядача—аби взнати, що зараз для нього найбільше потрібно. З цією метою будуть роздаватись глядачам анкети й улаштовуватись бесіди після різних сеансів.

МОЛОДИЙ РОБІТНИК.

Видавництво «Молодий Робітник», при ЦК КСМУ, видало за останній місяць такі книги: 1) М. І. Яворський «Коротка історія України», 2) Хрестоматію «Освобожденный Труд» ч. I і ч. II, 3) «Юнацький рух» збірник матеріялів по історії юнацького руху на Україні.

Друкуються й незабором вийдуть такі підручники та збірники: 1) «Хрестоматія Молодого Селянина», 2) «Країна Чорного Золота», збірник про Донбас, 3) «Залізний вік», збірник про залізо, 4) «Марксівська Хрестоматія для юнацтва» Семковського, 5) Збірник про Леніна за редакцією Д. Лебедя, 6) «Політграмота молодого робітника»—книги вийдуть одночасно російською та українською мовою.

Видавництвом пророблена велика редакційна робота, виготовлено декілька нових збірників та хрестоматій. На замовлення видавництва пишеться багато популярно-наукових книжок, робиться переклади нових романів з чужих мов.

Місцеві філії видавництва широко розвивають свою діяльність,—особливо гарно працюють Полтавська та Одеська філії.

В скорому часі видавництво почне видавати популярно-науковий та політично-громадський юнацький часописи українською мовою.

СЕРЕД МИТЦІВ.

« М. Хвильовий написав дві новелі: «Орест із Альянки» і «Страйк»; виготовив до друку другу книжку новель, яка має вийти в кінці цього року.

« В. Сосюра написав декілька поезій, здав до друку збірку «Осінні зорі».

« М. Йогансен опрацьовує поему «Комуна». Перекладає німецьких поетів. Опрацьовує наукові роботи.

« Валерьян Поліщук написав твір «Металеві віхи», де змальовані ступні минулої культури (мідь, бронза), сучасної (залізо, криця) й майбутньої (алюміній і дюралюміній).

Він же написав три поезії: «Сила», «Ніч газетяра» й «Ранок» і новелю «Філігрань». Державне Видавництво України ухвалило видати збірник

його поем. Всеукр. Фотокіно замовило сценарій «Бармашиха». Валерьян Поліщук має видавати журнал мистецтва «Динамичний льот». Крім відділів творчості, критики й инш. тут має відродитись давня форма літерат. боротьби епіграма, сатира, памфлет.

— І. Сенченко написав оповідання «Життєві фільми» й «Інженіри».

— О. Копиленко написав оповідання «Голубиний заспів» та новелю «У ніч».

— Гр. Коляда написав поему «Настя».

— І. Дніпровський працює над книжкою «Портрети гартованців».

— С. Пилипенко. Вийшла з друку «євангелія часу» разом двома накладами: «Шляхом Освіти» в Києві і «Космосом» у Берліні.

Працює над каркасами колективних творів (повістей та романів).

— А. Панів виготовував цикл віршів: «Подорож у Крим і на Кавказ».

— В. Вразливий. Друкується накладом «Шляху Освіти» збірка оповідань: «В яру». Кінчає повість «Метеори».

— Петро Панч. Вийшли з друку накладом «Шляху Освіти» повісті: «Там, де верби над ставом» і «Гнізда старі»; друкується збірка оповідань: «Бій преподобний».

Виготовував до друку оповідання: «Зелена трясовина» і «Мишачі нори».

— І. Кириленко. Вийшло з друку, накладом «Червоний Юнак» оповідання «Таких багато».

— І. Шевченко. Вийшло з друку накладом «Червоний Юнак» оповідання: «Яшко». Кінчив оповідання «Сашка» і цікль робітничих пісень, крім того переклав російських пролетарських письменників.

— І. Муринець. Вийшла з друку 3-х актова п'єса «По ревізії», друкується накладом «Книгоспілки» діточа п'єса «Розумна бабуся». Написав п'єсу «Спартак».

— Ан. Крашаниця написав декілька оповідань і поезій із комсомольського життя.

— М. Романовська готує до друку збірку своїх поезій.

— П. Голота готує до друку поему «Осінніми шляхами» і виготовував збірку віршів «Сонце в поезії».

— Гжицький друкує накладом «Руху» збірку поезій «Трембітені тони».

— Степовий. Вийшла з друку накладом ДВУ п'єса «Боротьба».

— І. Бедзик. Написав п'єсу «За кулісами церкви».

— Н. Капустянський виготовував розвідку «Історія розквітку української соціальної пісні».

— М. Доленго. Т-во «Цех каменярів» випустило дві збірки поезій М. Доленго—першу п. н. «Блакитна жалоба» і другу п. н. «Litterae».

— Я. А. Мамонтів написав нову п'єсу «Ave Maria», трагедія на 5 дій, де трактується проблема релігії.

— Л. Улагай-Красовський кінчає п'єсу «Чотири вершники», яка йтиме у Державному Українському театрі.

— Гордій Коцюба кінчає повість «Сміх і радість», з революційного побуту.

— Російський письменник А. Лейтес зараз пише нарис сучасного українського красного письменства для петроградського журналу «Жизнь Искусства».

— С. Кравців—написав порадики для авторів і видавців—«Одрукопису до книги» з невеличкою вступною статтею про історію книги на Україні.

— Композитор Б. Яновський до вистави «Лі-лю-лі» написав музику й надіслав цей музичний твір Ромен Роланові до Парижу. Музика під час виконання її в Державному театрі мала великий успіх.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПРОМИСЛОВОГО ПОДАТКУ.

На підставі постанови ЦВК та РНК від 19 вересня б. р. Народнім Комісаріятм Фінансів звільняються від державного промислового податку видання й продаж автором власних літературних та музичних творів, коли не утримується для цього торговельних або промислових підприємств (п. 14).

ПАМ'ЯТНИКИ МИСТЕЦТВА.

Науковим Комітетом розроблено інструкцію розподілу майна бувш. Київсько-Печерської Лаври між Народніми Комісаріятами: Соціального Забезпечення та Нар. Освіти. Всі будівлі, пам'ятники мистецтва, все майно, що належало бувш. Київсько-Печерській Лаврі, переходить в розпорядження Наркомосу УСРР.

Наркомос виділяє з майна для потреб Київського Відділу Соц. Забезпечення ті будівлі, що не

мають особливого художнього значіння. Інструкція затверджена головою Раднаркому УСРР.

V A R I A.

Член Російської Академії Наук В. П. Бузескул, який повернувся з подорожі в Петербург, зробив Науковому Комітетові доклад про Російську Академію Наук.

В цей час Академія Наук зайнята підготовчими роботами до 200-річного святкування ювілею Академії.

Неодмінному секретареві Ольденбургіві, командированому закордон, доручено запрохати де-яких чужоземних наукових робітників взяти участь в ювілейних святах.

Робота Російської Академії проходить в досить сприяючих нормальних умовах. Життя Академії й взагалі наукове життя в Петербурзі продовжує розвиватись, хоч брак коштів впливає на де-які галузі роботи, зокрема це відчувається на академічних виданнях; доводиться сильно скорочувати їх, наприклад: на досить довгий час Академія примушена буде припинити видання «Известий».

Взагалі ж у Петербурзі дуже розвинена книжкова торгівля, дуже багато приватних видавництв. Найбільш розскуповують книжки та видан-

ня науково-популярного змісту. Бувша фірма Брокгауза-Єфрона видає також наукові праці.

Академік Бузескул познайомився з відомим норвежським ученим філологом Брокком, котрий приїхав у Петербург з Християнії.

Брок—особистий друг Хансена. Він з великою цікавістю вів розмову з В. П. Бузескулом про ССРР та про Україну й повідомив про те, що Хансен тепер вважає своїм завданням і обов'язком знищити духовний голод радянських республік.

Наукові установи можуть звертатись до місії Хансена зі списками книжок та часописів. По цих списках і будуть висилатись закордонні видання.

А. Р.

НА ХАРКІВЩИНІ.

Валки. Засновано український літературний гурток імени «Плуга».

До праці в гуртку закликано український державний хор, артистів, кобзаря та інші культурні сили.

Вечірки прилюдно відбуваються щосуботи в партійному клубі. На них провадиться вивчення української літератури, як старої так і революційної доби.

Членів гуртка нараховується декілька десятків чоловік.

К И І В.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ.

(Допис).

Культурне життя Київіві літом замерло і тільки з середини вересня можна було помітити де-які ознаки наближення зимої пори. Що-правда, видавничий рух був доволі жвавий, але виходили, за малим винятком, самі підручники для трудової школи.

Розмови про великий журнал лишаються другим рік розмовами. Особливо багаті на такі балачки панфуті.

Інших угруповань у Київіві нема. Літературні сили розпорошені, не тільки не об'єднані, а навіть і на різні течії нездиференційовані. Спроба Культкомісії Академії Наук улаштувати літературні зібрання скінчилася не дуже вдало. Що-правда, люду було переповнено, але добір матеріялу й диспут були бідні і без провідної ідеї. Можливо, що далі

з програмою справа поліпшиться, а тим самим і публіка виявить більше оживлення в диспуті.

Київ чекав гостей з Харкова. Весь час були відомості, що має приїхати «Гарт».

Така поїздка як що не «Гарта», так бодай персонально харківських письменників до Київіві є дуже потрібною, бо прискорить взаємне порозуміння поміж Харковом і Київом. Зараз неналагодженість літзв'язків в Київіві відчувається сильно, і, безсумнівно, лише технічні перешкоди затримують утворення спільної дружньої роботи.

На літературні збірники чи—індивідуальні, чи колективні—Київ не багатий. Нічого не друкувалося й зовні літжиття найбільш виявляється в «Новій Громаді», в «Більшовику» та в Академічних вечірках.

Театру нема. З 1-го листопаду має розпочати Курбас, де-кілька вистав композиції «Карнавал» дав театр ім. Михайличенка. Безумовно, це дуже

видатне явище і треба чекати окремої розвідки про методи Марка Терещенка (ідейний керувник театру), бо коротенькі замітки, що були заповнили на де-який час київські газети, не дали повного освітлення.

В Академії Мистецтв життя на зиму обіцяє бути цікавим. Приїхало кілька нових професорів, і це мусить добре відбитись на темпі й характері роботи.

Музичне т-во ім. Леонтовича енергійно розвиває свою діяльність і, по всіх даних, взімку дасть цілу низку цікавих концертів і музикальних вечорів. Зараз випустило 6-те число «Музики» й друкує 7-е, присвячене Лисенкові.

Український Науковий Інститут Книгознавства друкує 4-е число «Бібліологічних Вістей».

МИСТЕЦТВО В КИЇВІ.

(Допис).

Після шостирічної летаргії мистецький Київ прокидається до життя, правда, не широким розмахом, але оживлення відчувається значне й зима обіцяє принести багато цікавого.

Ряд художників, що в свій час покинули Київ ради села, повертають назад, навантажені новими працями. З'їждяються, групуються по напрямках. Виникає ідея про виставку й зріє з кожним днем, так що Київ напередодні ряда виставок, давно бажаних і сподіваних.

Єсть думка заснувати мистецьке товариство на зразок музичного т-ва ім. Леонтовича. Гостро підноситься питання про періодичний мистецький журнал, який освітлював би проблеми сучасного мистецтва. В проекті—видавництво, мета котрого видавати монографії сучасних художників і по народньому мистецтву.

Зокрема серед художників провадяться такі праці: Василь Кричевський готує серію пейзажів «Старий Київ», ціле ж літо працював, як архітект над обмірами старовинних будівель м. Києва.

Михайло Козік привіз з села, де перебував майже три роки, свої улюблені мотиви квітів. Що до засобу виконання, то художник почав вживати темперу.

Юхим Михайлів нещодавно закінчив дві пастелі «Чайка» й «За

завісою життя», обидві символічні, як і всі його праці.

Вадим Мелер захопився цілком композиціями для новітнього театру й працює в мистецькому об'єднанні «Березіль». Зараз вікінчує декорації для постановки «Макбет».

Що до різбарів, то їх не чути. Після невеликого зворушення після конкурсу на пам'ятники: «Жертвам Революції» та «Леніну» вони затихли.

Але незабаром їх спокій буде порушено. Музичне Т-во ім. Леонтовича на-днях оголошує конкурс на пам'ятник (надгробок) композиторові Миколі Лисенкові.

Інтенсивно працював минулий сезон Сергій Жук, але, на жаль, скрутні умови життя стоять на перешкоді цьому досить талановитому майстрові.

Не повезло в цьому році педагогічним мистецьким закладам нашим, а саме: Інститутів Пластичн. Мистецтва та Художньо-Індустріальному Технікумові. За браком будинків у Наросвіти їх збили в один будинок, що був тісним для одного Технікума.

В обох цих закладах розпочались іспити. Хоч справа з помешканням так і залишається нерозв'язаною.

Юліан.

ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВА.

Інститут Мистецтва в Києві—єдина мистецька установа на УСРР, яка була заснована в 17 р. як Академія Мистецтв, в 1922 р. перейменована в Інститут Пластичних Мистецтв, а зараз просто Інститут Мистецтв. Можна гадати, що через де-який час знов буде Академія Мистецтв, як і більшість московських Інститутів перейменовано в Академії.

Інститут Мистецтв складається з майстерень: 1. Ксилографічної й різьби по дереву (керує С. Бойчук), —2. Театрального Малярства (керує В. Мелер), —3. Художньої оздобы будинків (керує В. Кричевський), —4. Мозаїчної (керує Таран), —5. Скульптурної (керує Сагайдачний), —6. Монументальної (керує М. Бойчук), —7. Декоративної (керує Ю. Крамаренко), —8. Станкової (керує Ф. Кричевський) і 9. Станкової (керує Богомазов). Ще має відкритись Поліграфічна майстерня і Художньо-Пе-

дагогичний факультет. При І. М. маються художні зразкові курси для дорослих і дітей. Курси ці мають перейменуватися в семінарії при Художньо-Педагогічному Факультеті.

Навчальний план розбитий на 3 цикли: 1) загально-освітній, 2) чисто фахового характеру й 3) робота по своїх майстернях.

Поскілки в наш індустриальний час художник-майстер мусить мати загальну освіту, спеціальну освіту й гарну ерудицію, навчальна робота йде повним темпом при самих строгих вимогах зачатів теоретичних і практичних.

При І. М. є музей по кількості і вартості річей і книжок дуже гарний. Організація музею належить т. Ернсту. Поширення повних можливостей праці Інституту йде поволі. Причина—матеріальний стан.

На це треба звернути увагу, бо зацікавленість в громадянстві росте, орієнтація на І. М. є, а Інститут Мистецтв пнеться зо всіх сил, але все відстає од других Мистецьких Вузів ССРР.

Контингент студентства І. М. в кількості 200 осіб (разом з тими, що тільки вступили) майже весь робітничо-селянський.

Дві проф'ячейки «Роботос» і «Робіс» по своїй переважній кількості охоплюють все студентство.

Пряма участь активного студентства, на чолі з Політкомом, в житті І. М. дає свої належні наслідки.

Політично-наукову освітню працю серед студентства поставлено досить добре самими студентами. Наприклад, науковий гурток по дослідю мистецтв вже в своїй початковій роботі досить сильний (яких нема в УСРР).

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА В КИЇВІ.

Інститут Книгознавства в Київі є спадкоємець б. Головної Книжкової Палати, з перенесенням якої до Харкова й було утворено цю нову наукову інституцію. Завдання Інституту є, по-перше, вивчання та студювання дисципліни книгознавства з усіма її галузями, що вивчає друковане слово у всіх його проявах. По-друге Інститут студіює та збирає всі друковані матеріали українською мовою та про Україну, де б вони не вийшли, та зокрема територіально

витвори друку українського на всіх мовах (в межах УСРР). На чолі Інституту стоїть вид. український бібліолог Юр Меженко, під керівництвом якого працює 8 співробітників. Брак матер'яльних коштів не дає змоги поширити роботи Інституту і через те найпотрібніші плани та ідеї лишаються поки що на папері (напр., в галузі видавничій і т. п.). Все ж Інститутом по змозі пророблено велику роботу. Інститут продовжує почату ще Головною Книжковою Палатою роботу над складанням систематичного покажчика книжок, що вийшли на території УСРР за 1917-1922 р.р. Готує також річні покажчики періодики на території УСРР за той же термін. Для своєї наукової роботи Інститут одержує від Української Книжкової Палати обов'язковий примірник всіх витворів друку на території УСРР. Окремо збираються та систематизуються агітаційно-прокламаційні видання.

Крім того при Інституті існує спеціальний окремий відділ «Усгаї-піса», що збирає та систематизує друковані матеріали на українській мові та про Україну до-революційних часів і сучасні закордонні.

Інститутом проведено на початку 1923 року велику роботу по влаштуванню Першої Всеукраїнської Виставки Друку. Ця виставка, між иншим, поклала початок для багатьох намічених далі виставок друку, в першу чергу готується річна виставка друку УСРР (1923 року).

Одним з чергових завдань Інституту є заснування постійних курсів практикантів при Інституті для підготовки робітників по всіх галузях книгознавства (бібліографії, бібліотекознавства, друкарській, видавничій та книгарській справах). Складено докладний програм, який уже ухвалений Науковим Бюро Наркомосу. Головним покажчиком роботи Інституту повинна бути його видавнича діяльність, але за браком коштів ця справа посувається поволі. Інститут приготував і готує до друку багато цінних матеріалів, але за 1923 рік зміг тільки надрукувати одну брошуру Ю Ковалевського «Правила карткографії». В серії науково-підручної бібліотеки Інститут: має приготовані чи в стадії роботи слідучі праці: 1) Переклад з нового видання (1921 р.) скорочених

таблиць децимальної класифікації Міжнародного Бібліографічного Інституту. 2. Переклад повного підручника по міжнародній бібліографічній класифікації того ж інституту (в перекладі Юр. Меженка). 3. Переклад відомої праці по бібліотечній техніці P. Otlet & Z. Wouters. Manuel de la bibliothèque Publique з 2-го вид. 1923 р. 4. Інформаційно-агітаційне видання про Інститут Книгознавства в Києві та його завдання й др.

Має готову й готує до друку також серію під назвою «Труди Інституту Книгознавства», з яких, напр.: 1. Повний систематичний покажчик книг надрукованих на території УСРР за 1917—1922 р. 2. Праця співробітника Інституту Стешенко «Бібліографічний покажчик книг надрукованих українською мовою на території Росії від 1798-1916 р.р. вкл.» 3. І г н а т і є н к о В. «Бібліографічний покажчик української періодики та її історії». 4. Систематичний покажчик змісту часописів друкованих в 1923 р. на території УСРР і др. роботи.

Інститут взагалі в кожній своїй роботі йде до об'єднання українських бібліологічних сил, задля чого в першу чергу приступив до друкування органу під назвою «Бібліологічні Вісті» (вже вийшло 3 числа) і приймає діяльну участь в організації Першого Всеукраїнського З'їзду діячів Книги. В справах бібліології Інститут має постійний зв'язок зо всіма відповідними установами ССРР та закордоном. Зокрема Інститут приймає участь в складанні міжнародного бібліографічного справочника (що видає міжнародна асоціація наукової співпраці при Лізі Націй в Женеві) та є представником в ідейному та практичному відношенні Міжнародного Бібліографічного Інституту в Брюсселі (для якого, між іншим, зараз складає бібліографічний покажчик змісту журналів, що друкуються на терит. УСРР).

Інститут надруковав та розіслав всім видавництвам та організаціям закордонним відозву з проханням надсилати всі витвори друку українського для його наукової роботи. (Між іншим Інститут має право одержувати в 1 прим. всю заборонену літературу з-закордону).

Поки-що Інститут одержав мало видань по-перше, з огляду нерозу-

міння деякими установами ваги збирання витворів друку, а по-друге за браком коштів та поганим транспортом (багато посилок пропало невідомо куди). Для збирання та пересилки закордонної літератури інститут має кореспондентів-представників, що збирають для нього матеріали (у Львові, Подєбродях, Відні, Берліні й ин. містах). В сучасний мент інститут організовує сітку кореспондентів-співробітників по провінції для збирання та складання місцевих бібліогр. покажчиків.

Для спеціально наукової роботи при Інституті існує підручна бібліотека по книгознавству. Як окремий відділ заводиться підвідділ українського книгознавства, де збираються також періодичні видання, де є матеріали по книгознавству. Одним з чергових завдань Інституту є утворення музею-книги для наукових робіт та студій та складання біо-бібліографічного словника діячів України (на зразок відомої роботи Петрогр. Інст. Книз.).

В останні часи Інститут слідкує по м. Києву над правильністю бібліографічної індексації всіх витворів друку, що згідно постанові Управління по Справах Друку тепер переводиться по всій Україні.

МАЛЯРСЬКА МАЙСТЕРНЯ ПРОФ. В. МЕЛЕРА.

Малярська майстерня проф. Мелера існує в Києві на протязі двох років. Засновуючи її, проф. Мелер поставив собі метою скерувати роботу майстерні й педагогіку на шлях наукового дослідження.

Для цього довелося вибрати більш-менш незіпсований старю школою елемент і з цими учнями, кількість яких увесь час мінялася, починати роботу.

В процесі роботи майстерні остаточно з'ясувався й набрав певних форм продукційний принцип, висунутий самим життям і прийнятий також і лівими митцями в Москві.

Матеріальні умови майстерні й життя учнів були тяжкі, поскільки вони не мали змоги одразу на перших кроках мистецької освіти використовувати своє мистецьке надбання для певних прибутків.

Для введення учнів в мистецьку культуру саме життя висунуло ідею колективу, котрий склався з самих учнів без участі проф. Мелера й існує до цього часу.

Метою проф. Мелера є підготувати сучасного театрального маляра, який би міг працювати в сучасному театрі, розуміючись на всіх шуканнях сучасного режисера й допомагаючи йому в усіх галузях його роботи.

Спільно з режисером сучасний маляр повинен обґрунтовувати його задуми на основі законів просторового оформлення.

Учні майстерні вивчають малярство, графіку, відношення малярства до різних матеріалів. Певним фахом майстерні залишається театральне малярство, але колектив виконує різноманітні замовлення.

З виконаних колективом робіт треба відзначити розробку друкарського матеріалу для плакатів. Таку роботу було виконано для афіш про постановки «Газу» й інших.

Взімку колектив працював на завданнях «Червоного Хреста», виконуючи малюнки по дереву по старих українських зразках. Ці роботи було відзначено премією на Московській художньо-кустарній виставці.

В галузі портретного малярства майстерня працює над портретом пан-футуриста Михайла Семенка. Ця робота незабаром закінчується. В дальшому передбачається серія різних портретів.

У майстерні є 20 учнів. Керують роботою майстерні проф. Мелер і його дружина, художниця Генке-Мелер.

«КАРНАВАЛ».

Композиція «Михайличенківців».

Курбас та Терещенко. Два герої сучасного українського театру, їх завжди й згадують разом, хоч би того тема і не вимагала. Очевидно, це викликано тим, що Терещенко й Курбас обидва в театральне дійство ввели ритмізовані рухи. Але на цьому кінчається подібність.

Терещенко сам по собі остільки цінне й цікаве явище, що його можна розглядати окремо від робіт майсте-

рень Курбаса. Та й не тільки можна але й потрібно.

Будемо говорити лише про «Карнавал», бо інші композиції вже досить відомі, а до того ж «Карнавал» багато де в чому поступував від попередніх вправ «Михайличенківців».

В основу театрального дійства покладено рух, напружений, інтенсивний, динамічний. Виправдання тому рухові треба шукати не в психологічних моментах дійства (чи в цілому, чи окремого героя), а лише в індустріально-робітничому житті. А тому рух у Терещенка й не потребує бути зв'язаним з психікою та емоцією персонажів;—треба ще підкреслити, що психологізм і емоційність це поняття зовсім чужі мистецтву «Михайличенківців». В цьому правда сьогодняшнього дня.

Індустріально-робітничий рух виявляє напруження не психологічне, а лише фізичне і тому так високо розвинута у «Михайличенківців» культура фізична. Майже акробатизм. Дійство розвивається на тлі максимальної рухливості тіла, і як що у Курбаса рух—то і мострація, пояснення, підкреслення й підтвердження слова яко психологічного чинника, так у Терещенка він індустріально-виробничий процес і свідомо одмовляється від зв'язку з психологічною структурою дійства. Переживання нема, психології нема, є вища колективна мета—робочий процес і в ньому треба шукати джерела рухів у Терещенка.

В цьому Терещенко безумовний колективіст. Треба ще підкреслити й зарахувати в актив «Михайличенківцям», що вони вийшли с-під гіпнозу поняття «краси». Всі естетичні критерії скасовано. Те, що по-російському зветься «красивість» і що тягнуло мистецтво в міщанський салон, для Терещенка чуже. Красиво те, де є напружена робота, красиво все те, що викликано працею. Справедливо буде відкинути слово красиво і замість нього поставити «матеріалізм для мистецтва».

Терещенко вивчив виробничі рухи і з великим хистом використовував і в цілому їх виді і в окремих елементах, бо при вивченні він їх розкладав на первні, як математик формулу. Він показав себе не лише аналітиком, але й дав синтез тих елементів руху

і досяг того, що створив театр дійсно динамічний.

Масові сцени довершені по своєму технічному виконанню і по динамічному виявленню. Не можна й не треба говорити про окремих персонажів. Помилково зрозуміли устремління Терещенка ті, що рецензуючи виділяли із всього дійства окремих дієвих осіб. Їх не можна виділяти так само, як і окрему постать із юрби; всі вони лише частина величезного механізму, що в цілому має назву композиції. Персонажі у Терещенка не типи, тим більш не герої, а невідривні складові не індивідуальні частини всього єдиного завдання.

Тепер трохи про самий «Карнавал». Це сатира і навіть з доволі великими натяками на сюжет. Звичайно, це не робота Терещенка, а Ромен Ролана, але характерно те, що Терещенко прийняв такий твір. Перші його композиції були безсюжетні і тому їм мабуть іноді бракувало правдивого динамізму, — було статус напруження (як що буде такий термін зрозумілим). В Карнавалі крок вперед. Звичайно, це не сюжет з завязкою, з кульмінацією, з розв'язкою — хоч де-що подібне ніби й може нагадати — але все ж таки послідовність дійства, хоч нема розвертання дійства.

Ще один поступ Терещенка. «Карнавал» — це сатира. Не ліричний патос з трагічними концепціями, а здорова сатира; не гумор, не усмішка, а регіт іноді остільки голосний, що інтелігенські делікатні душі не витримували й тікали з театру, коли бог на авансцені вигукував лайку «сукин син».

Так сміються ті, що перемогли й сміятися інакше не тільки не вміють, а й не хочуть. Така сатира не Мейерхольдовські нічні горщики з імператорами, із землею дибом; це не смішно, як не смішно взагалі все інтимне, а здоровий глум, голосний регіт з контраста, з фальші вскритої таланом режисера може бути єдиною правдиво сучасною сатирою.

БЕРЕЗІЛЬ.

Культшефство «Березоля». В своєму маєткові «Красная Слобода», на Київщині, Березіль прийняв культшефство над околицьними

селами. В першу чергу взято на увагу місцеву школу. В головному будинкові маєтку одведено для школи декілька кімнат, які спішно ремонтуються, закуплено відповідну кількість підручників і шкільного приладдя. На зimu школа має бути забезпечена паливом і всім потрібним. Крім того, учителеві школи вирішено допомагати матеріально, а також газетами й книжками.

Вступні іспити до вишколи «Березоля» закінчилися. Всього прийнято коло 40 чол, переважно незаможників. Через іспити пройшло за останній місяць коло 300 душ.

В майстерні № 3. В Білій-Церкві жваво готуються до вистави в день свята Жовтневої Революції. Під керуванням дел. об'єднання тов. Чистякової Курбас приготовлено п'єсу «Рур».

Перший виступ майстерні № 2 відбудеться в одному з місцевих театрів в день Жовтневого свята, 7 листопаду. Готується до вистави інсценівка т. Ф. Лопатинського.

Відкриття сезону майстерні № 4 відбудеться 7 листопаду. Для відкриття піде інсценівка романа У Сінклера «Джиммі Хігінс» в постанові Л. Курбаса.

Цими днями т. Ігнатович приступив до репетицій Толера «Маса Людина» в т. м. № 4.

ТЕАТРАЛЬНИЙ МУЗЕЙ.

Для того, щоб наглядно простудіювати еволюцію розвитку театру на Україні взагалі й нашого театру зокрема, потрібен театральний музей, в якому б були зібрані усі матеріали, що до історії розвитку театральної культури на Україні — від найдавніших часів аж до наших днів, бо ніде не промовляє так виразно й безпосередньо сила й міць культури, мистецького минулого, як в музеях. Молоде покоління прихильників театру матиме звідки черпати свої знання й досвід, а історики театру матимуть нарешті потрібні матеріали.

Мистецьке об'єднання «Березіль», яке поруч з творенням нових форм театрального мистецтва, кладе перші цеглини театральної науки, в повній свідомості наглої потреби — взяло

на селі працю утворити перший на Україні театральний музей.

В січні 1923 р. була обрана спеціальна Музейна Комісія—в складі т. т. Гакебуш, Тихонович, Кононенка, Савченка й Василька, — яким доручено було за всяку ціну організувати Музей. Мета цього музею—зібрати й зробити доступними широким масам все, що стосується до театральної культури на Україні незалежно від націй, часів та ідеологічних угруповань. Т. Музей М. О. «Березіль» мусить бути сугубо нейтральною організацією й широко відкрити свої вітрини для всіх матеріалів.

Без жадних коштів, перегружені іншою черговою працею в своїх майстернях, члени Музейної Комісії ось уже 8 місяців працюють над збиранням матеріалів для Музею. Треба признати, що праця не пройшла марно, пощастило зібрати дуже цінні матеріали: між ними перше місце займають дарунки М. К. Заньковецької, яка дуже прихильно поставилася до ідеї утворення Театрального Музею і вітала наші заходи від щирої душі. Зараз М. О. «Березіль» має можливість одвести під Музей спеціальну велику кімнату і таким чином організаційний період закінчується.

Музей міститься: Київ, вулиця Воровського, 29.

АСОЦІАЦІЯ ПАНФУТУРИСТІВ УКРАЇНИ.

З осені цього року панфутуристи розгортають свою роботу у всеукраїнському масштабі з центром у Києві.

Ц. К. Аспанфуку ухвалено декларацію по цілому фронту теорії й практики панфутуризму, а також вже виготовлений статут Асоціації надається на затвердження.

Останніми пленумами панфутуристів постановлено звернути спеціальну увагу в бік панфутуристичної конструкції, зважаючи на те, що деструктори вже досить себе виявили, в той час як конструктивна робота ледве намічена. Цією роботою будуть заняті панфутуристи протягом цілого сезону 1923—1924 року.

Вже приступається зараз до видавничої роботи. Не пізніше 1-го жовтня виходить бюлетень панфуту-

ристів в формі регулярного двотижневого журналу.

Поновляється вихід «Семафора в Майбутнє», який буде виходити раз на місяць і буде присвячений переважно роботі ідеологічного Бюро Асоціації панфутуристів.

Спеціально практиці панфутуристів призначаються альманахи. Кождий альманах присвячується окремо для ударних фронтів—буде альманах деструкторів, альманах обструкторів, екструкторів і конструкторів (метамистців).

Одначасово буде провадитися широка пропагандиська праця у всеукраїнському масштабі, а для всесоюзної й міжнародньої роботи виділено Оргбюро Панфутінтерна, на чолі котрого стоїть Михайло Семенко.

СЕРЕД МИТЦІВ І ВИДАВНИЦТВ.

— В-во «Спілка» друкує 3-ю збірку поезій Дм. Загула під назвою «Поєма про сотворіння»; готує до друку «Герой» Сінга.

— В-во «Слово» друкує «Чумак» поєму М. Рильського.

— Видавництво «Час» розпочинає видання систематичної літератури по різних галузях знання. А до того вирішило випускати літературні збірники (типу альманахів). Перший такий збірник мусить піти до друку в листопаді місяці.

— «Глобус». Під такою назвою почне виходити з 1 листопаду додатком до газети «Більшовик» двотижневий, ілюстрований універсальний журнал для широких робітничеселянських мас.

— Передплатники газети одержуватимуть журнал, як безплатний додаток.

— Г. Косинка виготовив до друку збірку оповідань.

— Дмитро Загул переклав для театру Курбаса п'єсу Толера «Людина-Маса», а для студії «Березіль»—«Загамейського війта»—Кальдерона та «Героя»—Сінга.

— П. Филипович закінчив досить значну студію про Котляревського.

— Т. Осмачка крім «Нашої легенди», яку він зачитав на вечірці в Академії, закінчив складанням другу збірку поезій.

— Олена Журлива написала цікль революційних поезій «Червоний Шум».

— Мих. Могилянський написав літературно-критичну статтю про сучасне українське письменство, яку зачитав на черговій вечірці в Академії Наук.

— Гнат Маркуш написав поему «Regretum mobile».

— В. Атаманюк переклав з єврейських нових поетів поезії Дувида Гофштейна, А. Кушнірова, Іціка Фефера, Аврума Кагана.

— Критик Мик. Зеров пише нариси по історії нового українського письменства. Він же виготовував том перекладів з римських класиків.

— Критик і теоретик письменства, Якубський, закінчив велику розвідку про Лесю Українку.

— Критик Юр Меженко закінчив збірку статей про українських письменників переважно революційної доби. В збірку входить кілька теоретичних розвідок.

— О. М. Стешенкова склала другу частину читанки «Рідні Колоски». Читанку дозволено до вжитку в установах соцвиху.

— Худ. Юх. Михайлів закінчив останню свою композицію «За завісою тайни». Картина справляє велике враження: це найкраще з усього того, що намалював Юхим Михайлів.

— Композитор Козіцький написав музику до поезії Вал. Поліщука «Марш юнаків».

— О. Крамаренко переклав з французької поезії П. Верлена.

НА КИІВЩИНІ.

С. Сулимовці. Баришпільського району. Відкрито клуб ім. Франка. На відкритті було сказано промову «Хто такий Ів. Франко і чому його іменем названо Сулимовський клуб-читальню».

М. Баришівка. Молодий письменник О. Сорока виготовував до друку книжку своїх поезій «Я прагну пити» та інш.

М. Самгородок. Письменник С. Волковинський написав поему «Немов причинна».

ПОЛТАВА.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ВІДДІЛ ПОЛТАВСЬКОГО МУЗЕЮ.

У своїй роботі цей відділ керується необхідністю якомога ширше використовувати можливі засоби до збільшення речей цього відділу.

Наш переломний час дуже відбився на життю нашого селянства, що змогло тепер прийняти до себе нові впливи, нові ідеї,—разом із тим старі звичаї, забобони, старовинні речі селянського побуту потроху зникають. Отже, збирання цих речей до Музею є річчю надзвичайної культурної ваги, бо втрачавши мент можемо лише шкодувати потім за ним.

Одним із шляхів досягнення цієї мети, збирання речей селянського побуту, є влаштування експедицій у наші села Полтавщини, де б на місці можна було одшукувати ці речі.

Для цього при Музею засновано гурток, який має своїм завданням підготувати членів до практичної роботи на селі, а саме навчити серед маси речей селянського побуту уміти знаходити те, що уявляється етнографічною цінністю.

І от загальний відділ, згідно з постановою Колегії Музею, 12 серпня ц. р. відбув в експедицію до м. Решетилівки. На допомогу працівникам цього відділу Е. Я. Рудинській і К. В. Мощенко (зав. від.) було запрохано й членів етнографічного гуртка. Виїхало на роботу всього 10 чоловік. Експедиція тривала з 12 по 18 серпня. План роботи був розподілений на відділи:

1. Збирання старовинної одіжі;
2. " взорів до шитва;
3. " знаряддів хліборобської праці;
4. Збирання знаряддів до рибальства;
5. Збирання речей, що зв'язані з обрядами та звичаями нашого села.

Розуміється, що цілком виконати завдань не вдалося, по-перше, через такий короткий час, а також і за відсутністю коштів (експедиція мала в своєму розпорядженні дуже обмежені кошти).

З одіжі пощастило купити кілька речей жіночого убрання й зібрати кілька цікавих взірців старовинного шитва.

Досить повно зібрано знаряддя хліборобської праці, як то: ціп, рожен, вила, коромисло й інші.

Так само здобуто майже всі знаряддя до рибальства: ятері, хватку, сітки, вершу й інші.

Крім цього багато дістали дрібних речей хатнього вжитку, як напр., рубель, ковганку (солянку) й інші, де-що зі старовинного посуду. Де-які з них визначаються високою художньою вартістю.

Було оглянуто церкви м. Решетилівки, при чому виявилось, що майже всі церкви хоч і старої будівлі, але остільки попсовані пізнішими перебудуваннями, що втратили свою архітектуру цінність. Винятком є кам'яна церква Успіння, що будована в XVIII ст. й залишилась у первісному стані. Всамих церквах знайдено кілька зразків українського малярства XVIII ст., прекрасні зразки шитва цього ж часу, дві стародрукованих книжки XVII і XVIII ст. Одна із здобутих ікон має на собі яскраво виявлений український колорит (це ікона св. Варвари), написана в сережках, в намисті та в квітках.

Містечко Решетилівка тепер уже уявляє собою маленьке місто з яскраво визначеною містечковою культурою.

На прикладі Решетилівки, того містечка, що було козацьким, що заснувалось дуже давно, що славилось своїми смушками й оспівано Котляревським у його «Енеїді», бачимо що старина зникає й це дає нам змогу припустити, що подібний же процес відбувається й по інших селах Полтавщини. Зникає те, що має надзвичайну цінність для вивчення минулого нашого села й тому, безумовно, та робота, що провадиться історико-етнографічним відділом Музею, має велику культурну вагу й ідею збирання етнографічних рідкостей слід якомога ширше популяризувати саме тепер, бо через недовгий час буде вже пізно.

Експедиція в Решетилівку доповнила й Полтавський Пролетарський Музей тими речами, що їх досі він не мав.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО.

В середині серпня відбулися збори Наукового Товариства. На зборах був зачитаний доклад І. Ф. Рибаківа про архів князя Рєпніна (малоро-

сійський генерал-губернатор). В архіві винайдено: великий матеріал до землеволодіння на Україні, матеріали до козацької старшини й літературні пам'ятники кінця 17 століття. Між іншим знайдено: рукопис, можливо, що автограф «Хустини» Шевченка» (над рукописом працює зараз Бузинний), автографи листів Сковороди й два старих списки «оди до князя куракіна» Котляревського.

Незабаром відбудуться збори з докладами: «Рыбакова—про «архіви совітних судів», Бузинного—«Хустина», І. Рудинської—про рукописи Панаса Мирного, М. Рудинського—про роскопки в Мачухах (17 верст від Полтави,—провадяться зараз) і Щепотьева—по народній словесності.

СЕРЕД МИТЦІВ І ВИДАВНИЦТВ.

«Спілка Селянських письменників «Плуг» 3-го вересня після літньої перерви, розпочала свою працю. Перше засідання відбулося в тісному колі найближчих співробітників філії. Зачитували свої твори Жилко, Данилейко і др. Обговорювались тези планової роботи на осінь біжучого року.

«Гр. Епик написав оповідання: «Нова сила».

«Андрій Головка написав п'єсу «В червоних шумах» і оповідання «Із банди в комсомол».

«Ол. Донченко (з Лубеньщини) написав поему «Ленін» і виготував збірку своїх поезій «Леза».

«Хор ім. Шевченка улаштує у місяці вересні два концерти, присвячені творам М. Лисенка, під орудою М. Попадича.

Перший концерт відбувся в залі Сельбуду, а другий у самому музичному технікумі.

В програмі вечорів увійшли народні пісні про чоловічий хор. Перед концертом т. Щепотьев прочитав лекцію про ці пісні.

Половина прибутку від концертів призначена хором на збудування пам'ятника М. Лисенкові на його могилі в Києві.

Здається, полтавське громадянство першим відгукнулось на заклик музичного т-ва ім. Лисенка.

1-го жовтня хор справив ювілей 5 роковин свого існування. Ювілей відзначився великим 110-м (за 5 років) концертом на 4 відділи:

1) революційний—Вериківський та Попадич; 2) етнографічний (твори: Лисенка, Кошиця, Леонтовича, Вериківського, Степового й др.); 3) художній (твори: Ревуцького, Лисенка, Верховинця й Попадича); 4) уривки з українських опер

Хор за 5 років придбав в свій репертуар всі твори Лисенка, Кошиця, Леонтовича, Стеценка, Степового й революційні твори новітніх композиторів на слова сучасних поетів.

— 1-й Держтеатр (бувш. Гоголівський). Наркомосом України асигновано на відстройку міського театру 7000 крб. золотом. Недохват по кошторису доповнюється місцевими хозорганами, інституціями та окремими особами. Ремонт і відстройкою керує комісія при міській раді. Закінчення й відкриття театру намічається на 1-ше листопаду ц. року.

— Вийшли з друку у виданні «Молодого Робітника» (Полт, ГКСМ) двома випусками, за передмовою В. Коряка, видані уривки з повісти П. Мирного «Пропаша сила», під назвами—«Дитячі літа Чіпки» (28 ст.) і «Жив-Жив» (22).

НА ПОЛТАВЩИНІ.

Прилука. Молоді письменники й аматори письменства об'єдналися у літостудію при Роб. Клубі.

В липні місяці видано збірник поезій «Під заграво повстань», в якому вміщені твори поетів: Ведміцького Ол., Хоменка Єв. і Гука-Станка Вас.

Готуються матеріали до видання другої збірки.

Відбуваються зібрання письменників, на яких зачитуються твори сучасних письменників.

До студії все більше з'являється письменників-селян і робітників з далеких закутків з бажанням познайомитися з сучасною творчістю, а також де-небудь надрукувати й свої перші спроби. Відсутність певного органу в окрузі не дає такої можливості і поети села повертаються розчаровано...

Літстудія гадає поширити свою роботу й об'єднати всіх молодих письменників округи, а потім ввійти в ту чи іншу всеукраїнську спілку письменників.

Відсутність в центрі органу, де б містилися твори «чернозему», гостро відчувається на місці.

ЧЕРНИГІВ.

У ГЛІБОВА Й КОЦЮБІНСЬКОГО.

(Допис).

Відомий український байкар Леонід Глібів похований у Троїцькому ма-настирі в Чернигові, праворуч собора. Скромна могила, білий мармуровий пам'ятник. На ньому напис:

Ласкавим голосом пісень
ти нам давав
У наше чесне діло віру,
І гомін радості й надії
проважав,
Тепер твою розбиту ліру...
І от замовк твій глас,
погас огонь ясний,
Що в темному світив
околі,
Але не вмер поет у пам'яті
людській.
Згадаєм ми тебе в недо-
леньці лихій,
І в кращий час нової долі.

Можна сперечатись, звичайно, про літературну вартість нашого байкара.

Але тепер, коли «кращий час нової долі» для України настав, все-таки варто іноді згадати й Глібова.

Багато його байок є з громадським змістом, в яких він як міг і в силу свого розуміння протестував проти тої сваволі й приниженості та соціальної нерівності в, яких перебував «менший брат».

Не дивлячись на те, що Глібів не був ні республіканцем, ані прихильником соціального перевороту, все-таки його байки (проти його навіть власної волі) будили думку читача, примушували його задумуватися над соціальними явищами, будили порівняння й наводили на певні висновки.

Зараз прийшли нові часи. Потрібуються й нові пісні. Тепер ми хочемо не пісень, що ласковим голосом нам давали б «у наше чесне діло віру», а потрібний поет, котрий би співав

нам годину великої борні працюючих з народніми павуками.

І навіть тут, на цьому монастирському цвинтарі, ми можемо помічати ту соціальну нерівність, яка ще так недавно безподільно панувала у життю.

От величезна плита з бронзовою постаттю ридаючої жінки якійсь княжні Прозоровській. Тут от якийсь статський совітник, а там якийсь генерал, що, очевидно, не раз «драл мужичков» за те, що вони бунтували проти своїх панів.

Поет чужий серед них. Так здається. А постійна тінь от собора закриває його, гнітить. Як образок старого, той собор закриває сонце, і чи не він винний тому, що пам'ять поета та байкара притінена, що на ній є відбиток чужого нам світу.

Серед скромних простих могилок, під ярочком, поховано М. Коцюбинського, творця «Тінів забутих предків», і інше.

Така, кажуть, була його воля.

Зараз, коли студіюється Коцюбинський, інтерес до поета підвищується.

Але його могилу не так легко знайти.

— Скажіть, де тут поховано Коцюбинського?—питаєте ви якого-небудь обивателя, що випадково вештається по Яловщині¹⁾.

Він знизує плечима й цідить кріз зуби:

— Не знаю...

Тому не ражуйте звертатись до дорослих. Питайте краще дітей. Вони тут часто бігають.

Коцюбинський?—перепитує вас хлопчик або дівчинка.—А ось зараз. Ходіть, я вам покажу...

І веде.

Ви бачите просту могилу з деревляним хрестом і новою оградкою. Висять кілька засохлих вінків з польових квіток. То, здебільшого, теж знак пошани дітей, що для них і про них написав письменник «Маленького грішника» та казку про старого «Хо».

Нижче стоїть стара-старацерковця у долині. Там служба правиться.

1) Яловщиною зветься урочище коло Троїцького монастиря з слідами стародавнього цвинтаря й городищ.

Гугнявий голос дяка розноситься навколо і змішується з пахощами уже засихаючої трави.

Навколо могилки невідомих людей, що про них уже й пам'ять стерлася.

То «вони», що будують світ. То «ті», що про «них» любив писати письменник, ті, що давали йому матеріял для «П'ятизлотника», для оповідання «Що записано у книгу життя»...

Серед цих простих людей і спочиває письменник.

А навколо зрита земля. Одинокі дуби з обламаним віттям стоять. Вони в осінь і зиму підставляють свої груди вітрам.

Стоять. Міцні, незграбні й підіймають до неба віти-руки, немов у скорботі.

Нижче будинки. Передмістя Чернігова²-Лісковиця. Бір сосновий. Десна сріблом переливається. А праворуч город з банями церков, що горять у промінню сонця.

Сидиш на могильці, дивишся на кругом разлиту красу й краще розумієш ту вічну красу, що змалював у своїх творах письменник і ту борню й ті страждання, що переживали «вони», невідомі люди, серед яких його поховано.

Подорожній.

— Михайло Жук написав новий свій драматичний твір «Мадонна з Ефесу».

— Ладя Могилянська написала поему «Трояндовий куш».

— О. Соколовський виготував до друку першу книгу поезій.

— Дм. Тась написав дві поеми: «Гультяї» й «Кріз багаття».

— Марко Вороний закінчив поему «Забутий шпиталь».

СТУДІЮВАННЯ ПАМ'ЯТОК МИСТЕЦТВА М. ЧЕРНИГОВА.

Протягом червня м. цього року відбулися дві наукові експедиції діячів науки та мистецтва м. Київа до Чернігова—перша, зорганізована Академією Мистецтва (Інститутом Плястичного Мистецтва), друга—Київським Археологічним Інститутом. Крім численних груп студентства обох інститутів, а також окремої групи від Робітпроса, в екскурсіях прийняло участь значна частина робітників науки й мистецтва м. Київа.

З художників—професорів Академії Мистецтва їздили проф. М. Л. Бойчук, Л. Ю. Крамаренко, В. Т. Кричевський, з музейних діячів та істориків мистецтва—А. С. Дахнович, В. М. Зуммер, М. О. Макаренко, А. Ф. Серeda, Ф. Л. Ернст; з істориків та архівістів—В. М. Базілевич, В. В. Міяковський, В. О. Романовський, П. П. Смирнов; дослідувач великокнязівської архітектури І. В. Моргілевський, археолог П. П. Курінний. Кожній з згаданих екскурсій довелося побути в Чернигові лише чотирі дні, але навіть за такий короткий термін вдалося зробити чимало.

Доісторичному минулому країни й міста присвячено було кілька лекцій, з демонстрацією городища, курганів та могил, а також відповідних відділів чернигівських музеїв—М. О. Макаренка (директора музею Ханенка у Києві), проф. П. П. Смирнова та П. П. Курінного (завідуючого уманським музеєм).

Особливе зацікавлення викликали, природня річ, дорогоцінні пам'ятки великокнязівського будівництва Чернигова, яке охоплює, як відомо, п'ять будівель XI—XII віків. Порівнюючи з аналогічними київськими будівлями, архітектурні пам'ятки Чернигова краще зберегли свої первісні, ясні й монументальні форми. Тим не менш, не дивлячись на порівнюючи численну літературу, ні одну з них до цієї пори науково не обслідувано, не обміряно, не видано як слід. Минулого року дослідувач київської Софії І. В. Моргілевський докладно обміряв апсиди чернигівського Спаса, але це тільки крапля в морі. Докладні пояснення в справі архітектурних форм та будівельних прийомів цих пам'яток давали—в першій екскурсії І. В. Моргілевський, в другій—В. М. Зуммер. Екскурсії Академії Мистецтва пощастило примітити в Єлецькій церкві під шаром побілки ясні сліди старих фресок; але обмежились лише констатуванням цього факту—згодом, при кращих обставинах, мабуть вдасться розкрити цілий розпис XI віку—а це буде факт колосального значіння не тільки для історії українського мистецтва, але й мистецтва усього Сходу Європи.

Серед пам'яток архітектури пізнішої доби особливу увагу екскурсантів викликав ніде не виданий собор

Троїцького монастиря—величезна будівля другої половини XVII віку, мабуть побудована німецьким богословом і архітектором (дуже цікавою фігурою тих часів)—Адамом Цернікау. І справді, форми цього собору—чисто західні, в дусі пізнього німецького ренесансу. Докладно оглянуто й чудесну Катерининську церкву (початок XVIII віку), звернуто також увагу на численні пам'ятки архітектури, побудовані в кінці XVII століття московськими майстрами—між ними в першу чергу т. зв. дім Мазепи. По чернигівських церквах збереглося також багато гарних зразків старого сніцарства (різьби по дереву), яким колись славився Чернигів—чудесних іконостасів. Нарешті, у початку XIX століття Чернигів збагатився низкою дуже гарних будівель класичного стилю, авторами яких з'явилися—абсолютно невідомий, але безумовно видатний архітект Антін Карташевський та Амвросимов, який будував багато в Полтаві та в повітових містах Полтавщини. Пояснення до пам'яток перелічених груп давав Ф. Л. Ернст. Низку цікавих пам'яток старовинного міщанського будівництва дослідив проф. В. Т. Кричевський.

Чернигів є щасливим власником першорядних виробів по металу—спеціально по сріблу. Між ними чудесні врата Борисоглібського собору з гербом Мазепи, як виявилось, мають клеймо Авгсбурга. Другий зразок німецької роботи—дуже гарна скринька з мощами в Троїцькому соборі. Тут же така пам'ятка незрівняної художньої вартості—цілий срібний кіот чеканної роботи—також з гербом Мазепи, чудесного виробу—але клейма, на жаль, не пощастило встановити. Численні пам'ятки мистецтва згаданого характеру всі лічаться на учоті губерн. комітету охорони старовини.

Серед пам'яток малярства, на які також багатий Чернигів, особливо вразила художників ікона чуда Єлецької богородиці з надзвичайно гарно написаними архітектурними краєвидами Єлецького монастиря. Як виявляється, це тільки стара копія, а оригінал у Харкові. Для українського мистецтва—це просто перлина.

Чимало праці було оддано чернигівським музеям. П'ять музеїв в та-

кому невеличкому місті свідчать про стару й дуже високу культуру краю.

Музейний відділ Чернігівської Політосвіти зараз як раз провадить роботи по реорганізації (в напрямку до спеціалізації або систематизації) чернігівських музеїв. В результаті її Музей Тарновського придбає характер музею переважно т. зв. козацької доби, II Радянський Музей (був. архівної комісії) стане переважно археологічним. Безумовно, обидва музею після такого розмежування сильно виграють в своїй цільності, виставлять на краще місце свої уніка й заховують подалі хлам (нову віденську порцеляну й т. и.). Решта музеїв вже придбала свою фізіономію — етнографічний, музей культів і музей побуту. Музей культів зібрав дуже гарну збірку старого малярства, різьби, виробів по металу, тканин й т. и. Особливе захоплення художників викликали чудесні зразки старого шитва—дуже гарного по рисунку, виконанню й тонах—і старі кліше деревляних гравюр чернігівської друкарні XVII віку. Художник А. Ф. Серєда, за допомогою друкарської фарби, зробив по декілька відбиток від цих гравюр.

Музей побуту є музеєм нового типу, які єсть у Москві та Петербурзі (був. збірки Шереметьєва, Шувалової, Юсупових т. и., в Москві—«Музей 1830-х років» т. и.), але на Україні, здається, ще не представлені. Це—художня хатня обстановка українського панства 1-ої половини XIX віку. Тут єсть гарні зразки меблі (переважно червоного дерева), непогані портрети, штихи, гарна серія «руїн» в дусі Піранезі, невеличка збірка порцеляни (особливо Миклашевського та сервіз рідкої фабрики Юсупових) трохи бронзи, фаянсу й т. и. Безумовно, в Чернігові було більше подібних річей, решта, очевидно, загинула під час горожанської війни. Але слід одмітити, що Чернігів перший завів такий музей—ні Київ, ні Харків спеціального музею побуту не мають.

Повною несподіванкою для екскурсантів було одвідання нових печер, викопаних 1917—1919 роках біля Троїцького монастиря в Чернігові. Виявляється, що юрба сільських баб та дівчат викопала в горі цілу систему підземних церков й коридорів та оздобила її по свому розумінню

скульптурною (прямо в стіні) орнаментациєю й росписом—остільки цікавими для студювання народнього мистецтва, що згадані печери, безумовно, потребують спеціальної експедиції для обмірів, фотографування й замальовування цього єдиного у своїому ряді народнього твору.

Одним з наслідків згаданих екскурсій з'явилися археологічні досліді, які тепер починаються в Чернігові біля Спаського сбору під керовництвом М. О. Макаренка й І. В. Моргілевського. Чернігівська губерніяльна влада ставиться до культурних питань далеко більш уважно, ніж київська. Так, в чернігівських музеях на спеціальні кошти промито й реставровано дуже гарним реставратором, М. І. Касперовичем, щось біля сотні старих ікон, портретів та картин. В Петербурзі та Москві такі реставрації лічаться ледве не тисячами, а в Києві—не пророблено ані одної.

Екскурсія Археологічного Інституту закінчилась спільним засіданням чернігівської філії Українського Наукового Т-ва з Київським Археологічним Інститутом. Після взаємних привітань з докладами виступили П. П. Смирнов (загальні історичні уваги до історії Чернігова), П. П. Курінний (доісторичний Чернігів), В. М. Зуммер (чернігівське будівництво XI—XII віків), В. М. Базілевич (архіви м. Чернігова), Ф. Л. Ернст (Чернігівське мистецтво XVII—XX століть).

Після повернення до Києва обидві інституції приступають до систематизації добутих матеріалів.

Всі учасники екскурсій констатують дуже уважне й ласкаве відношення музейних робітників м. Чернігова до київських гостей.

Ф. Ернст.

НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

Хут. Мотронівка-Кулішівка. 9-го серпня в Мотронівці відбулось традиційне свято—день смерті визначного письменника П а н т е л е й м о н а К у л і ш а.

Носівсько-Козарський цукровий завод. На заводі що-тижня виходить українська стінна газета «Зоря Нового Життя» з статтями на антирелігійні теми, про міжнародне становище, критичне описання життя на заводі і з укр. поезіями та піснями.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ
ІНСТИТУТ ІМ. КАРЛА МАРКСА І
РОБФАК ІМ. ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛА.

На руїнах заснованого гетьманом «Кам'янецького Українського Державного Університету», що був покинутий своїми проводирями, які повтікали закордон, Рядянська влада утворила дві вищих українських школи: Сільсько-Господарський Інститут та Інститут Народньої Освіти. В 1922 році при Сільсько-Господарському Інституті за допомогою ком. партії та організованого пролетаріату і Рад. влади заложено Робфак, в який вступило 260 робітників і селян, котрим відкрила соціальна революція двері до вищої школи. Частину робфаківців, більш підготовану, виділено було в окрему групу і в липні місяці 1923 року 70 робфаківців, після серйозної перевірки, признано цілком підготованими до вступу до вищої школи. 50 з них вступило на I курс Сільсько-Господарського Інституту в Кам'янці, а решта вступила до індустріально-технічних шкіл Києва та Харкова.

Самі робфаківці й уся професура дивляться на роботу в Робфаку й Інституті дуже серйозно, знаючи, що Республіці потрібні не люди з паперовими дипломами, але кваліфіковані робітники, спосібні дати тих провідників - пролетарів, тих агрономів-організаторів, які поведуть наше сільське господарство новими дорогами до соціалістичного сільського господарства. Робфаківці не тільки слухають лекції та відвідують практичні вправи, але ведуть самостійну роботу в наукових гуртках, виробляючи в собі спосібність активного підходу до всякого явища та методи активного ділання на ті явища в цілях перебудови суспільства. На лекціях і практичних вправах робфаківці не німі слухачі, але діяльні співучасники академічної роботи. Тільки активність робфаківців дала підставу й змогу розпочати серйозну роботу по виробленню нових методів навчання, які тільки й можуть з'явитися як результат спільної роботи студентства й професури. Професура дуже вдоволена з робфаківської аудиторії і за один рік проробила

з нею велику роботу. Робфаківці не тільки в аудиторії, але в усякій роботі по господарству, на екскурсіях виявляють все ту саму свою основу й незвичайно цінну властивість—спосібність до масового активзму, дисциплінованість, масову творчість, винесену ними з уроків великої соціальної революції. Коли, нарешті, робфаківці заповнюють усю вищу школу,—це буде дійсно нова пролетарська школа активної роботи, на якій пишно розквітне й пролетарська наука.

Але й зараз робфаківці вплинули на все студентство Інституту, активізуючи його, та захоплюючи його в масову роботу.

Після неодноразових ревізій студентства з погляду політичної свідомости та класового походження, склад студентства значно поліпшав. На 1-е липня 1923 року в Інституті при 224 студентах числилося:

По соціальному стану

Робітників.	18,03%
Селян	62,05%
Рад. службовців	14,29%
Інших.	5,36%
	<hr/> 100%

По національності

Українців .	94,20%
Великоросів	1,78%
Поляків	0,45%
Євреїв	2,68%
	<hr/> 100%

По полу

Мужчин	93,75%
Женщин	6,25%
	<hr/> 100%

По віку

Від 18 до 20 років	11,61%
Від 20 до 25 років	63,84%
Поверх 25 років	24,55%
	<hr/> 100%

Робітники й селяне складають головну масу студентства Інституту. До 70% усього студентства належать до професійних союзів. Ці цифри промовляють ясно за тим, до чого стреміла Рядянська влада, запроваджуючи перереєстрації студентства. По цих перереєстраціях школа стає дійсно-пролетарською, а по національному складу українською.

Всі виклади в Інституті й Робфаку ідуть українською мовою. За чотири роки свого існування українська радянська школа виробила свою термінологію, показавши що «мужича мова» в пролетарській школі стає знаряддям наукової роботи. Це факт, який показує, з одного боку, міру дійсного відношення Радвлади та Компартії до пролетарської української культури, а з другого боку недвозначно промовляє за тим, при яких соц. умовах можуть дійсно розвиватися національні культури приневолених капіталом націй. Факт чотирьохрічного існування вищої спеціальної школи в Кам'янці, це колосальний актив і наочний доказ усім русотяпам по той и по цей бік кордону, а жовто-блакитникам доказ того, що червоний прапор краще й певніше творить українську культуру, ніж їх вештання по закордонних кав'ярнях. Прочитані в Кам'янецькому СГІ курси, після серйозного перегляду їх з боку чистоти мови, Академією наук будуть видруковані й уживатимуться по вищих школах України, де зараз іде серйозна підготовка до переходу на українську викладову мову.

Наукова робота розвивається в двох напрямках: 1) у філії Сільсько-Господарського й Наукового Комітету України, куди входить вся професура СГІ; 2) в студентських наукових гуртках, де з науковими докладами виступають студенти й професори. Ця робота розвивається повільно, бо матеріальне забезпечення студентства ще не дійшло такого рівня, аби студент міг віддати науковій роботі більше часу. Але в процесі участі студента в господарстві Інституту, через зв'язок студента з незаможницькими селянськими масами, студент дістає силу матеріалу для наукового освітлення й розробки. Наукова робота направляється до розв'язання конкретних питань, які ставить науці сільське господарство та місцева індустрія. Поширення шкідників викликало необхідність серйознішого вивчення ентомофауни та мікології. Притому професорами Храневичем, Гамораком і Богацьким виявлено нові види ще незнані в науці. Багато нового дає й ботанична флора Поділля, особливо флора товтр. Необхідність розвитку на Поділлі кормової площі, викли-

кала спроби виявити продукційність диких кормових трав з метою окультурнення їх, що й робиться на учбних полях кормових рослин і лугівництва. Потреби селянського господарства в більш продуктивних расах зернових і кормових трав викликали до життя під приводом проф. Городецького досвідне поле з відділом пристосування, де випробовуються нові сорти й має репродукуватися насіння перевірених культур для поширення в місцевому сільському господарстві. З осені 1923 року починає Інститут роботу в напрямку селекції. Багатство Поділля на рогату худобу покликало до життя молочарні, де студентство практично виучує методи переробки молока, а місцеве селянство заохується до кооператизації молочарства. На фермі Інституту йдуть наукові досліди над годівлею свиней, бо свинарство на Поділлі починає розвиватися. При фермі є злучний пункт.

Студенти Інституту працюють на агробазах, провадять поміри в цілях лісоустрою та землеустрою, провадять агропропаганду, навикаючи в процесі такої продукційної роботи до своєї многогранної праці в царині організації сільського господарства.

Таким способом, Інститут вростає в місцеве сільське господарство, виконуючи ролю його генерального штабу. Та прірва, що була між школою й господарством, зникає, бо школа все більше просякається господарством, а господарство починає використовувати школу, яко свою робочу лабораторію. Діяльність учбних установ Інституту виходить навіть по-за межі сільського господарства. Лабораторія Інституту під приводом проф. Полонського провадить аналізи коалінів, фосфоритів, ріжних продуктів та матеріалів, відповідаючи тим на життєві запити, які ставлять до школи радянські господарські органи й населення.

Але радянська школа повинна бути не тільки школою; вона є колективно організоване господарство. За допомогою Рад. влади, «Сільського-Господаря» Колектив Сільсько-господарського Інституту й Робфаку дістав до 550 дес. земель, а з них 70 десятин садків. Влада всі землі Колектива звільнила від податків, дала Інституту два турбінових та один водяний млин. Маючи в своєму розпорядженню

засоби продукції студентство Інститута й Робфаку дбає не тільки про своє харчування, але свою працю покладає на те, аби допомогти владі оборудувати Інститут в такій мірі, щоби на нових продукційних підвалинах збудувати пролетарську науку. Тільки недостаток живого реманенту затримує справу розвитку продукції.

В роботі Інститута, в його господарській організації ще є чимало дефектів і помилок. Але постійне й тісне співробітництво місцевої влади, пролетарського студентства, продукційна лінія, яку взяв Інститут, гарантують нам успішний розвиток.

Пролетарське студентство прийшло в Інститут не тільки для того, щоб учитися, але воно творить школу своєю працею. Коли школа нарешті стане на твердий пролетарський ґрунт,—сили студентства підуть на творчу роботу в глибинах сільського

господарства. Новий пролетарський агроном-організатор буде творити нове сільське господарство не тільки язиком, але всіма своїми психо-фізичними силами.

В кінці 1923 і на початку 1924 року, школа випустить перших своїх агрономів, творців нових форм господарства.

Щоби скріпити ще більше свій звязок із незаможницькими селянськими масами Інститут звертається до Електротресту, аби дістати на вільготних умовах динами для електрофікації сел, що лежать в окрузі Ріпинецького та Пудловецького млинів, належних Інституту.

Інститут у всій своїй роботі стремить до того, аби взяти правильну пролетарську лінію й покласти міцний фундамент пролетарської культури.

Observerator.

Р О С І Я

МОСКВА

В українському клубі ім. Т. Шевченка відбулися дві вечірки.

Перша вечірка 22-IX—23 р. була присвячена докладу проф. Стелецького про «Останні новини в області роскопів на Україні». Крім других цікавих новинок, проф. Стелецький доказує, що він відкрив не тільки місце, де лежав кістяк Богдана Хмельницького, але й сам кістяк—опалений, надгорілий (коли Степан Чернецький взяв Суботів, то казав викинути з могили трупа Хмельницького й спалити на багатті).

Другу вечірку 29-IX—23 присвячено літерат праці тов. Гадзінського, котрий прочитав свою останню поему під заголовком: «УСРР» (Україна). В дискусії звернено увагу, що автор правдиво підмітив окремий характер таких частин УСРР, як Полтавщина, Донбас, Поділля, Київщина й показав в художній формі революційне життя й побут. В дискусії брали участь проф. Стелецький, Онищук, Шафран, Десняк і инш.

В. Гадзінський (Москва) написав новийцікл поем, під заголовком «УСРР» (Україна) в 7 частинах: 1) Полтавщина, 2) Чернігівщина,

3) Слобожанщина, 4) Донбас, 5) Херсон, 6) Поділля, 7) Київщина.

ПІДГОТОВКА РОБОЧОЇ СИЛИ.

В Москві засновано акційне т-во підготовки робочої сили при ВЦСПС з ініціативи ЦІТА. Товариство має своїм завданням утворення курсів та шкіл для підготовки робочої сили навчально-наочних майстерень, лабораторій, музеїв і т. и. Методи швидкого навчання трудовим прийомам ще не знайшли собі широкого вжитку в практиці. В справі розроблення цих методів багато зробив ЦІТ, при якому вже функціонують курси т. зв. «Культурної установки» Перші спроби широкого використання методів швидкого навчання трудовим прийомам зроблені лише у металістів та залізничників. Дальше поширювати цю справу має зазначене акційне т-во.

НОВІ ІДЕЇ В ЄВГЕНИЦІ.

Ідеї поліпшення людської раси—євгеничні ідеї зараз дуже поширюються. Одночасно висовуються наперед і питання, як саме їх прово-

дити в життя. Над цими питаннями евгеничної практики працює «Русское Евгеническое О-во» в Москві, що видає свій журнал, Інститут фізичної культури в Києві. На С.-Г.

Виставці в Москві в закордонному відділі — Америка, яка найбільше успіла в евгеничній практиці, улаштовує лекції по теорії та практиці евгеники.

Г Р У З І Я

ТИФЛІС

Грузинські письменники об'єднуються всі в одну спілку, що так і зветься «Спілка грузинських письменників». Центром для неї є «Палац Мистецтв Грузії», один з найкращих будинків Тифлісу, чудово, навіть розкішно обставлений, з окремими залами для поетів, художників, музик, з залю концертною, з невеличким інтернатом і садком тропічних рослин... Упорядковуються що-тижня літературні вечори, іноді виставки й концерти. Є прекрасна читальня й бібліотека.

Але об'єднує мистців Грузії тільки спільне помешкання, «Спілка» ж в середині поділяється на декілька груп, ворожих одна одній. Це «старі» письменники, «нові» й пролетарські.

Наймолодші — останні, хоча їхній голос в ріжнобійному письменницькому хорі звучить упевнено й владно і завойовує симпатії трудящих мас. Тема їхньої творчості — праця, завод, огонь, машина... Найвидатніші з них Сандро Еулі (недавно вийшла книжка «Згуки заводу»), Самсонідзе (книжка «Огневі пісні»), Іона Вагелі, Лісашвілі, Зомлетелі. Видавали також журнал «Кура» («Горно»), а також беруть участь в інших грузинських журналах.

З нових поетів найдужча група «Блакитний Ріг». До неї входять такі поети як Григорій Робахідзе («мозок грузинської літератури», як зве його газета «Фігаро»), Валеріян Гафріндашвілі — талановитий перекладач на грузинську мову Блока вийшло «Двенадцать», «Скифи»), Таціан Табідзе, Шалва Абхаїдзе. Паоло Ташвілі, Георгій Леонідзе, Кіпіані та інші. Більшість їх в перекладах своїх же товаришів на російську мову увійшла в збірник «Поэти Грузии», видані Грузинським Держвидавком. Форма

поезій цієї групи надзвичайно витончена й вибаглива, переважають сонети, тріолети, з багатими римами й асонаціями. образи свіжі, яскраві. У Рабакідзе чудовий «верлібр»; зміст поезій, принаймні, в «Поетах Грузії» далекий од сучасного життя, нагадує по-декуди наших неокласиків і символістів.

«Старі» — Магашвілі, Голдіашвілі, В. Бартов та інші. — переспівують головним чином старі мотиви, як формою так і змістом, переважно національні.

Журналів та газет грузинських виходить багато, як в Тифлісі так і в провінції. В Тифлісі найпопулярніші газети «Комуніст», «Муша» («Робітник») — 80.000 тиражу. «Міціхсі-Муша» («Сільський Робітник»), на провінції «Комуна» й «Муша-Таґлері», «Сімартле» («Правда»).

З журналів в Тифлісі найбільшої уваги заслуговує «Грдемлі» («Ковадло»), щотижневик типа московського «Прожектора» і «Красной Нивы». Журнал має добірний літературний матеріал, багато й гарно ілюструється. Крім того журнали «нових» — «Хомаїді» («Корабель»), «Рубікон», «Барикади» «старих» — «Ломісі».

Комсомольці видають щомісячний журнал «Момавалі» («Майбутнє»). Є також російський журнал «Пламя», де містяться переклади з грузинських, армянських і татарських письменників, поки що досить слабенький. Виходить гумористичний щотижневик «Ніанге» («Крокодил»). Крім журналів виходять також літературні газети «Лашарі» грузинською мовою і «Фігаро» російською.

В Тифлісі (Тифліс є столиця не тільки Грузії, а й усієї Закавказької федерації радянських соціалістичних республік) виходить три вірменських газети, татарські і декілька журналів цими мовами.

В державному театрі імені Руставелі цей сезон ставляються п'ять нових оригінальних грузинських опер: «Абесалом Етері», «Шота Руставелі», «Даісі», «Коте і Кето», «Барсова шкіра». Крім того перекладні, як «Демон», «Фауст», «Гугеноти» та інш. Режисер-Марджані.

Працює Грузинський університет. При ньому невеличкий, прекрасно

підбраний і сконцентрований історично-етнографічний Музей...

Існує картинна галерея, де поруч з оригіналами й копіями старих майстрів—європейських, грузинських перських—є зараз зала сучасних художників, між якими виділяються Какабадзе («Жінка з прядкою») Гоїдзе («Бенкет») Гугідашвілі («Чай в хаті», Габаїв-Гіро й інш.

О С Е Т І Я

ВЛАДИКАВКАЗ

В столиці Горської Республіки (куди входять осетини, інгуші, козаки, чеченці) у Владикавказі виходить осетинська щоденна газета «Саерло» («Світло»). Наркомос ГСРР друкує нові книжки й підручники осетинською мовою, латинською транскрипцією. Досі ж була російська, винайдена німецьким професором Шигрен 1864 р. Недавно вийшов букварь для дорослих новим шрифтом. За кордоном видруковано книжку осетинського поета «Кости Хетагурова» (був весь час на заслання й умер 1906 р.) «Ірон Фаендур».

Драматург Бритаєв (живе нині в горах) написав нову п'єсу «Прометей».

Засновано при Наркомосвіті мандрівний осетинський театр з постійним складом 12 чол. Режисер трупи Татров, бувш. артист Малого Театру. Трупа мандрує по аулах, ставить вистави в школах, населення зустрічає скрізь її з захопленням.

Працює Інститут Краєзнавства, де діяльну участь приймають осетини.

Розроблюється інгушська азбука, якої ще досі не було.

ЗАХІДНЯ ЄВРОПА.

ФРИДРИХ ЕНГЕЛЬС ТА СЛАВІСТИКА.

Під таким заголовком в пражському журналі «Slavia» (т. I, вип. I, 1922, стор. 188—189) знаходимо замітку Германа Венделя, котрий вказує на те, що Фридр. Енгельс цікавився слов'янознавством. Це ще раз ствержує думку про різноманітність інтересів та здібностей одного з фундаторів наукового соціалізму, що вже зазначили його біографи (див., напр., у Каутського, «Фридр. Енгельс», рос. переклад Степанова, 1920, стор. 29). Подаючи переклад цієї замітки, я дуже був би задоволений, коли б цей нахил Енгельса підняв би його в очах де-яких слов'янознавців, з другого ж боку—й слов'янознавство в очах сторонців Енгельса.

П. Б.

Хоч Фридріх Енгельс, приятель Карла Маркса й великий теоретик наукового соціалізму, не завжди розумів, як слід, необхідність визвольної боротьби малих слов'янських народів, лякаючись зміцнення від цього російського царизму, зате, з другого боку, він виказував велику прихильність до слов'янських мов. На російській та польській мовах він читав цілком вірно, добре знав теж по сербськи й заглиблювався, нарешті, в дух болгарської мови, коли, вже на 74-му році свого життя, він одержував софійський соціалістичний часопис. Як добре він розумів в галузі слов'янознавства, свідчить його лист до Фердинанда Ласалю, котрий знаходиться в надрукованому недавно 3-му томі листів та рукописів Ласалю, що видає Густав Майер. Під 14-м березня 1859 р. ось що там

написано: «Від часу до часу я віддаю данину своїй старій любові—порівнавчій філології. Але коли весь день працюєш над іншою шляхетною справою, то, звичайно, в такій надзвичайно широкій науці не підеш далі чистого дилетантизму, і коли я мав колись сміливу думку скласти порівнавчу граматику словянських мов, то тепер я вже її залишив, особливо від того часу, як це з блискучим успіхом виконав Міклошич».

Франкфурт н./М.

Герман Вендель.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО НА ЗАХОДІ.

Франція.

З творів красного письменства, що появились останніми часами у Франції, треба найперше занотувати поезії Жоржа Дюгамеля, що належить до групи унанимістів (чи не найцікавіша й найсильніша літературна група сучасної Франції, до якої належить Ж. Ромен, А. Мерсеро, Ж. Блок, Рене Аркос).

З творів Ж. Дюгамеля, що з'явилися раніше, маємо зарахувати «Життя жертв», «Ті, що належать до світу», «Цивілізація», «Розмови в натовпі»,—це є оповідання-етюди з побуту під час імперіялістичної війни. Пізніше з'явилася збірка оповідань «Покинуті люди»—низка етюдів, що малюють характерні випадки соціально-психологічних стосунків. З них найцікавіші—«Фурман», «Всього не розповіси», «Дарунки моря» «Кімнати з дзигарями», і «Бенгальський зяблик». Перові того ж автора належать і повісті з дитячого життя: «Радощі та ігри» (Записки двох дітей—Кюба і Тюпа).

Рене Аркос написав збірку віршів «Чужа кров» і антимілітарського романа «Касарня»; Марсель Мартіне, автор відомої «Ночі», випустив книжку віршів «Прокляті дні», вщерть перейняту революційним екстазом. Цю книгу можна вважати за найкращу з книг, що останніми часами вийшли у Франції.

Поль Вальян Кутюрє—поет-комуніст написав книгу оповідань «Танок смерті». Московський Держвидав випустив не що-давно книгу написану Кутюрє вкупі з Раймонтом Лафевром. Анрі Барбюс в

передмові до неї пише: «автори з великим талантом передали в своїх кошмарних спогадах малюнок війни, лишаючись щирими. Читайте цю книгу, учітеся й передумайте читане». Книга ділиться на два розділи—«Фронт» (траншейна війна й наступ) і «Запілля» (військовий суд і апотеоза війни).

Жорж Шеневьєр—поет з групи «Clarté» написав книгу віршів «Поклик до миру».

П. Ж. Жув видав книги віршів «Ви-люди» (поема проти великого злочину) і «Години», обидві книги антимілітарського напрямку. Роні старший випустив книгу під назвою «Смолоскіпи й світильники», присвячену спогадам автора.

Дріє де Ларошель випустив романа «Громадське життя», де психологізм сполучено з соціальним відтінком. Роман малює життя нового покоління французької молоді.

Анрі де-Реньє видрукував романа «Героїчні мрії Тіто Басі», історія життя вигаданого автора, що написав її в жовтні 1873 р, «Невідомі повісті»—низку новел з містичним відтінком, романа «Грішниця» з життя Франції другої половини XVII сторіччя й книгу віршів «Сліди полум'я».

Слід занотувати новий роман бр. Таро під назвою «Даремні труднощі»—історія плохонького негра, що пірнув у вир імперіялістичної війни.

Поль Кльодель випустив «Ювілейну оду Данте» і «La messe en bas».

Жюль Ромен випустив книгу «Кохання цвіту Парижа»—любівні пригоди на фоні паризьких краєвидів і збірку оповідань зі студенького життя «Товариші по школі».

Морис Метерлінк випустив нову п'єсу «Бургомістр Стільмонд». Не що-давно випущено посмертну збірку віршів Еміля Золя «Ліричні поеми».

Німеччина.

Карл Штернгайм (відомий драматург і автор книги оповідань «Хроніка XX сторіччя», аналізу драматичної творчості якого присвячено було статтю Г. Гайне «Тип буржуа в драмі К. Штернгайма в 4-5 книжці «Ч. Ш.») випустив повість «Fairfax», великого роман-епоею «Європа» в 2 томах, драму «Су-

часник», «Кандитат», «Перлеберг», «Сноб» і книгу повістей «Берлін».

Казимир Едшмід (автор «Тимура» і «Шости припливів») випустив книгу оповідань «Життя—буря».

Вальтер Газенклевер написав драму «Антигона», «Гобзек», «Син»—ліричну драму «По той бік»—п'ятиактова драма, в експресіоністській манері.

Райнхард Герінг випустив драму «Морський бій», що малює історію шости матросів і їх переживання війною 1914 року.

А. Вільдганс випустив драму «Dies irae»—тема «батьків і дітей», конфлікт двох поколінь.

Арнольд Бр'юнен—написав драми «Убивство батька» й «Екссес» і книгу оповідань під назвою «Вересневі новели».

Густав Майрінг випустив фантастичного роману «Вальпургієва ніч», що нагадує по манері писання виданий видавництвом «Всемирная литература» роман «Голем»—там життя пражського «гетто», у «Вальпургієвій ночі»—життя паризької аристократії.

Карл Айнштайн (автор «Злої весни») випустив повість під назвою «Бебукін, чи аматори чуда».

З романів Франца Юнга треба означити «Офіра», «Софія», «Саул», «Пролетар», видруковані видавництвом «Die Aktion».

З революційної поезії сучасної Німеччини зазначимо: збірку віршів Макса Бартеля під назвою «Душа робітника»—вірші про фабрику, битий шлях, мандрівників, війну й революцію і книгу віршів «Дайте нам перемогти світ», також книгу віршів Людвіга Рубінера «Товариші людства»—пісню про світову революцію; книгу Карла Брегера «Полум'я»—збірник революційних віршів, Еріха Мюзаме «Земля, що горить», Йогана Бехера, «Вічне в повстанні», «Вірши до народа» і «План нашого часу»; книгу віршів І. Голла «Дифірамби» і поему «Парнас горить». Книги віршів Альберта Еренштайна «Людина кричить», «Червоний час», «Забитим братам»; книгу віршів Вальтера Газенклевера «Політичний поет» і книгу віршів Карла Отена «Скік з вікна».

Недавно вийшов цікавий збірник «Росквіт» («Die Entfaltung»), присвячений новій німецькій прозі; в збір-

никові уміщено вибрані повісті й поеми кращих німецьких белетристів сучасності: Адлера, Бена, Брода, Бубера, Дайблера, Дебліна (автора роману з життя китайського революціонера «Три скоки Ванг-Луна») Едшіда, Еренштайна, Леонарда Франка (автора «Людина—добра»), Франца Юнга, Кафта, Кольба, Ласкер-Шюмер, В. Лемана, Томаса Мана, Лейднера, Зака, Рене Шікеле, Стефена, Карла Штернгейма, Вайса та інших. В збірникові уміщено цікаву вступну статтю відомого німецького критика Макса Крель.

Герман Зудерман випустив збірник оповідань під назвою «Доля Німеччини» й «Ганна»—сільські ідилії.

Г. Гауптман випустив драму «Пітер Бауер», «Мандрівка Ганнем на небо» і працює зараз над великою річчю «Велика мрія».

Томас Ман випустив Пісні про лялечку».

Франц Верфель (автор «Людини з свічада») випустив твори «Світовий друг», «День суда», «Закляття».

Ернст Вайс випустив новий роман «Звіри в цепах», «Атуа», і «Nahar».

Макс Брод випустив низку романів, з них найцікавіші «Самотні», «Земля обітована», «Поганство» й «Жидівки».

Ернст Толер випустив книгу «Вірші з в'язниці».

Ари. Уліц—автор великого роману—«Арарат» випустив нового цікавого роману «Ведмедиця».

Англія.

З молодих англійських поетів треба зазначити Д. Лоренса, (сина шахтаря)—романіста, філософа поета й драматурга. З останніх його романів найцікавіші—«Веселка» та «Сини й коханці»—один з найбільших англійських романів нашого часу. Цікаві також молоді англійські поети—Сігфрайт, Саесун, Герберт Рід, Осберт Сітцел, і Елдоне Гекслі.

Треба згадати романіста У. Хатсона, що написав прекрасну новелу «Ель-Оруба», і Унтхема Льюїзе, англійського імпресіоніста, що склав великого роману «Тарр».

З молодих ірланських поетів зазначимо Томаса Мак-Дона, Пірса й Планкета. В «Антології сучасних ірланських поетів» найцікавіші Джорж Расель, Кембел, Колун, Кезінс, Сусана Мітіель, О'Сюліван, Е-Гор-Бот, Аліса Міліган.

БОЛГАРІЯ

МОЛОДІ ПРОЛЕТАРСЬКІ ПОЕТИ.

Серед болгарської революційної молоді дуже великим успіхом користуються три молоді поети: Дмитро Ніколов, Білорічко та Осинин. З них найбільш викристалізувався й, безумовно, найбільш талановитий це Дмитро Ніколов.

Загальний мотив творчості всіх трьох поетів—це заклик до боротьби,

до повстання. Ніколов у своїх віршах трохи переспівує російських пролетарських поетів, але поруч дає сильні своєрідні образи, які надають його віршам великої інтенсивності.

Цими поетами написано дуже багато революційних болгарських пісень, з яких напр., марш «Младите» світається по всій Болгарії.

А М Е Р И К А

Письменник М. Ірчан випустив з друку останніми часами такі свої твори: 1. «Дванайцять»—драма в 5-тьох діях накладом «Українських Робітничих Вістей», 2. «Безробітні»—драма в 3-х актах накладом Вид-ва «Пролеткульт», 3. «Нежданий гість», драматичний етюд накладом «Українських Робітничих Вістей», 4. «Іх біль»—драм. етюд накладом «Укр. Роб. Вістей» (усі 4 книги у Вінніпезі), 5. «Фільми революції»—нарис й новели;—(Ви-во «Культура»), 6. «Трагедія 1-го Травня»—спомини.

Він же друкує в «Українських Щоденних Вістях» свої спомини про революцію на Україні та готує до друку драму «Вир» і збірку оповідань «Писклята». Пише двохтомову повість «Великий гнів».

Ви-во «Українських Робітничих Вістей» у Вінніпегу випустило дві нові книжки—П. Костенка «Людське суспільство в передісторичному розвитку» і В. Лункевича «З життя первісного чоловіка і сучасних дикунів».

Нью-Йорська газета «Українські Щоденні Вісти» передрукувала на своїх шпальтах, а Ви-во «Молот» видало окремою книгою драму Мамонтова «Веселий хам». П'єса Мамонтова користується поспіхом на американській аматорській сцені.

Та ж газета охоче передруковує—на своїх сторінках статті визначних українських політичних діячів і літератів. В останніх числах уміщено статті: С. Пилипенка—«Велика

грань», «З приводу одкриття пам'ятника Шевченку». Г. Петровського—«Національна культура й незможники», В. Коряка.—«Христос-Кострубонько», «Література на Рабфаках», Д. Мануїльського.—«На варті української культури» та «Нові проблеми», І. Кулика—«Українська пролетарська преса», Єв. Касьяненка—«Про Спиридона Черкасенка, Володимира Винниченка, та про українську культуру».

В «Укр. Щод. Вістях» уміщені передруки віршів П. Тичини і П. Филиповича.

Дописувач «Укр. Щоденн. Вістей» у ч. 221 цієї газети, пишучи про відозву до робітників своєї округи, зазначає між иншим:—«Ну тепер хай кождий себе спитає чого хочать от ці великі українські поети: Шевченко, Франко і Тарновський»(?!).

У ч. 124 «Укр. Щод. Вістей» уміщено статтю «Мова на Україні», де подається в популярному викладі уривки зі статті проф. Семковського «Марксизм і національна проблема», що була в свій час уміщена в 1-й книжці «Червоного Шляху».

В тому ж числі «Укр. Щод. Вістей» бачимо статтю М. Ірчана про допомогу українських робітників в Америці пролетарському місячнику «Нова культура», що виходить у Львові, а в ч. 127 читаємо прихильну рецен-

зію на 1-е число «Нової Культури», при чому рецензент зокрема зупиняється на достоїнствах віршів П. Тичини й І. Кулика.

В ч. 159 «Укр. Щод. Вісти» містять статтю під заголовком: «Клим Поліщук торгує людьми». Стаття розглядає видання цього «українського письменника» — «Українській емігрант», яке має метою агітацію за переселення українського люду з Галичини до Бразилії, Куби, Аргентини, Мексики й викриває редактора, як агента великих пароплавних компаній і плантаторів—споживачів української робочої сили.

Останніми часами «Укр. Щод. Вісти» уділяють місце принциповим питанням з обсягу літератури й мистецтва. Так в ч. 186 знаходимо статтю «Футуризм», де дається негативна оцінка цього літературного напрямку; в ч. 202 уміщено статтю-відповідь на пропозицію одного дописувача газети про потребу керувати репертуаром робітничих аматорських гуртків в напрямі наближення його до потреб справжнього робітничого театру. На жаль, «Укр. Щод. Вісти» у відповіді відкидають раду свого дописувача, посилаючися на різні технічні «непереможні обставини». А між тим наблизити репертуар українських аматорських театрів до справжніх потреб робітництва давно пора. Репертуар бо цей й досі складається з творів таких як—«Сатана в бочці» (вистава від 23-IX—23 в Нью-Йорку), «Помста жидівки, або чортове кубло» (вистава від 23-IX—23 в Детройт) то-що.

Туж таки мистецьку справу освітлюють статті: «З театрального мистецтва в Нью-Йорку, де подається хроніка одного з найактивніших аматорських гуртків, при чому список виставлених п'єс складається з творів подібних до: «Пана Штукаревича», «Бувальщини» то-що; і статті—«Художні промисли на Україні», де подається хроніка з української прикладної художньої творчості і Театральне мистецтво на Україні», що інформує читачів про виступи театру ім. Франка й Березоля з його «Газом», «Жовтнем» і «Руром».

Детальному обговоренню й аналізу видавничого плану «Космоса» гуртування шерівців (акціонерів), яке Ви-ва «Укр. Щод. Вісти» провадять весь час, присвячено велику статтю в 2-х номерах під назвою: «Марксіська наука українською мовою». Окрім того кожне видання «Космоса» нотується й рецензується у відділі бібліографії «Укр. Щод. Вістей».

Українське видавниче життя в Америці гуртується навколо робітничих Видавництв «Molot», що одночасно є кольпортером українських видань з Радянської України й Галичини і Ви-ва «Kultura» (обидва в Нью-Йорку).

Канада має свої робітничі Видавництва—«Пролеткульт» у Вініпезі і «Новий світ» у Montreal'і.

«Українські Щоденні Вісти» видають своїм новим цілорічним передплатникам даремно по 1-му прим. «Червоного Шляху» № 1, уміщуючи з приводу цього таку об'яву:

Нагорода.

Хто пришле нову цілорічну передплату на «Українські Щоденні Вісти», одержить в нагороду оден примірник першого числа «Червоного Шляху». «Червоний Шлях» виходить в Харкові і є літературно-науковий, громадсько-політичний місячник. Має 390 сторін друку на гарнім папери із образками. Ціна його: доллара за примірник. Купити його зараз ніхто не може і най ніхто не присилає замовлення, бо в нас мається тільки 45 примірників, котрих рішили дати в нагороду виключно новим передплатникам.

Отже, хто бажає одержати цей журнал даром, хай старається стати цілорічним передплатником «Українських Щоденних Вістей».

Старайтеся, щоб Ви були перші й одержали нашу нагороду, бо мала скількість цих примірників скоро розійдеться.

Передплату посылайте через поштові порекази, або в реджістрованім листі на адресу:

The Ukrainian Daily News
502 E. 11Th. St. New York N. Y.

Матеріал «Укр. Щод. Вістей» свідчить, що ширші кола українських робітників починають цікавитися

питанням виховання своїх дітей і власної самоосвіти.

Шпальти «Укр. Щод. Вістей» переповнені об'явами про робітничі школи, організовані переважно відділами Української Федерації Робітничої Партії Америки, або відділами «Товариства Техничної допомоги Радянській Україні». Де-які Видавництва постачають ці школи підручними книжками місцевого друку (маємо оголошення про вихід граматики й робітничої читанки в 3-х частинах).

На сторінках «Укр. Щод. Вістей» йде завзята кампанія боротьби з українськими парафіяльними школами і школами зорганізованими аполітичними, так званими культурницькими організаціями. Добрим знаряддям для такої боротьби є дописи про стан шкільної справи в Старім Краю—Галичині, про що в кількох дописах пише дорогобичський кореспондент, викриваючи ворожу до робітництва політику в шкільній справі українських патріотів-угодовців.

UKRAINICA

Вийшло друге видання II ч. громадсько-літературної хрестоматії на російській мові «Освобожденный труд» за редакцією І. Рабиновича з передмовою А. Луначарського вид. «Молодой рабочий» ЦККСМУ. Поруч з творами революційного характеру як російських, так і інших європейських письменників сюди увійшли й українські: Т. Шевченко—«Як би ви знали паничі» («Когда б вы знали, господа») — В. Винниченко—«На рабочем пункте» і Вал. Поліщук

кінцевий уривок з «Леніна» заголовком «Думы о грядущем».

Кількома виданнями в Берліні, Варшаві та Вільно вийшла поема «Купа» відомого молодого єврейського поета Перца Маркіша на євр. мові,—де змальовано жахливі події в м. Городищі на Волині. Цей поет, який в 1921 р. пробував у Катеринославі та у Києві, має тепер з Берліну повернутись назад на Україну. В його творах відбилися події часу революції на Україні.

Бібліографія.

Г. Зинов'єв. История Российской Коммунистической Партии (большевиков). Госиздат. Москва—Петроград, 1923 г., 50.000 экз.

У нас, хоч як це не дивно, немає ще й досі «Історії РКП». Партія наша й досі ще не висунула свого Франца Меринга, який би сконцентрував у єдиній монументальній праці колосальні матеріяли, розкидані по нечислених газетах, журналах, брошурах та книгах.

На місто «Історії» останніми часами з'явилася ціла низка часом удатних, часом менш удатних праць, які в стислому огляді передають зміст жорсткої боротьби робітничого класу Росії, що нею (боротьбою) більш як три десятки літ керувала наша партія. Є деякі старі праці до цього питання, як от праці Н. Батурина, М. Лядова й інші, та зараз вони значно застаріли—це перше, а по-друге, їх доведено—у першого до 1908 року, у другого—до 1903 року.

«Історія РКП» тов. Зинов'єва не є праця історика, який зібрав зазначені матеріяли, систематизував і оживив їх ідеєю. Це шість лекцій, які він читав перед 25-літнім ювілеєм нашої партії, що святкувалося його в березні сього року. Автор із скромності зазначає, що він видав оцю працю «тільки через те, що література до історії РКП поки що дуже бідна». Тов. Зинов'єв дивиться на свою працю яко на короткий вступ до історії нашої партії.

Проте, треба пам'ятати, що тов. Зинов'єв, яко один з вождів нашої партії, що перейшов укупі з нею довгий тернистий шлях, не покидавши її за найтяжчих часів, співвойовник. тов. Леніна й його найправовірніший учень, при своїх блискучих лекторських даних не міг не дати нам в своїй короткій історії дуже багато нового й цінного.

«Історію» подається читачеві в шістьох лекціях. В першій лекції автор аналізує поняття «партія». Він становить собі питання, що таке «партія», дефінує марксівське й буржуазне пояснення слова «партія», пояснює, чого буржуазна наука не дає слушного цьому слову визначення, наводить пояснення Мілюковські й есерівські й з'ясовує взаємовідносини між класом та партією. «Для нас, каже тов. Зинов'єв,—партія—не просто група однодумців або купка, людей, що зійшлися на спільній ідеології, котру вони незалежно від звязку з тим, чи іншим класом можуть виголошувати де завгодно. Задля нас партія—частина певного класу, що вийшла з його середини, звязала з ним свою долю». Далі тов. Зинов'єв виявляє історичні передумови, що призвели згодом до утворення РСДРП і РКП.

У другій лекції викладається спірка поміж народництвом та марксизмом в питанні про терор, про гегемонію пролетаріату в революційному рухові, полеміка Струве й Плеханова проти народництва й Леніна проти Струве та «легального марксизму». Період 80-их та 90-их років являється утробним періодом партії. Від «Союзів боротьби» т. Зінов'єв переходить до 1-го З'їзду партії, присвятивши перед цим кілька рядків «Бунду». Закінчується друга лекція аналізом «Економізму». Третю лекцію присвячено періоду 1900—1903 р.р., 2-му З'їзду РСДРП., розколу в її рядах і питанням, що призвели її до розколу.

В четвертій лекції розповідається про період наростання революції 1904—1905 року. Гострі суперечки лівого й правого крила С.-Д. в питаннях про збройне повстання, про революційне правительство, про взаємовідносини між с.-д. і буржуазно-ліберальними партіями. Відома річ, що революційне піднесення закінчилося збройним повстанням в Москві у грудні. Керівнича й організаційна роля належала в ньому (в повстанні) більшовикам, їхньому комітетові, на чолі якого стояли були: небіжчик Шанцер (Марат), що вмер в 1911 р., теперешній Замнаркомвнуправ Володимирський, член нашої партії Седой etc. Живо змальовується відношення тов. Леніна до повстання. Воно протилежне до зрадницького відношення меншовицьких героїв. П'ята лекція охоплює період занепаду 1906—1909 р.р., шоста—добу «Звезды» й «Правды», війни до революції.

До книги додано: Маніфест 1-ого З'їзду РСДРП, Маніфест ЦКРСДРП до 25-ліття РКП і статтю т. Зінов'єва «Більшовики й гегемонія пролетаріату». «Історію» тов. Зінов'єва, звичайна річ, важко назвати підручником, та як допоміжна книга вона блискуча. Їй також не бракує де-яких хиб і де-яких прикрих пропущень. Так, приміром, тов. Зінов'єв зовсім не згадує про «Южно-Русский Рабочий Союз» в Миколаєві, групу «Южный Рабочий». Тов. Зінов'єв помилково одним з делегатів «Бунду» на 1-му з'їзді називає Косовського, а це був єдиний на цьому з'їзді робочий Кац. «Союзы борьбы» повстали в 1897 році в цілій низці міст, а тов. Зінов'єв вважає, що в Іванові-Вознесенському і в Москві вони існували в 1895 і 1896 р.р. Є ще кілька помилок в датах.

Через побіжність нарисів тов. Зінов'єв слабо розвиває цінні думки, кинуті ним принагідно. Так, приміром, кажучи про «Южно-Русский Рабочий Союз» 1875 року тов. Зінов'єв пояснює меншу ясність його програму в порівнанні з «Северно-Русским Рабочим Союзом» тим, що «ріжниця соціальної прослойки» наклала де-яке тавро на перші робітничі організації: «Южно-русскую» й «Северно-русскую». «Північ—пише т. Зінов'єв,—увійде в історію нашої революції як революційна частина російського пролетаріату, в той час як уся контр-революція гніздилася головним чином на півдні, де вона невпинно зароджувалася й набиралася сили». Аналізу зачепленого т. Зінов'євим питання можна присвятити цілу розвідку. Не дурно ж на всім протязі 25 літньої історії робітничого організованого руху меншовики були

трохи не виключними представниками Півдня, а більшовики—партія революційного марксизму—півночі.

Книгу, без сумніву, зустріне прихильно наша шкільна молода аудиторія. 50.000 примірників—тиражу, як на наш час величезного саме цієї книжки не вистачить. Книжку треба як найшвидше перекласти українською мовою.

До книги додано на першій сторінці знімки п'ятьох найстарших соціал демократів: Леніна, Плеханова, Бабушкіна, Дубровінського й Я. Свердлова. Видано книжку прекрасно, папір добрий, друк чіткий.

М. Равіч-Черкаський.

Д. Мануїльський. «Нові проблеми». Видання Головополітосвіти. Видавництво «Шлях Освіти». Харків—1923 р.

Невеличка книжечка (42 ст.) передає основні моменти в роботі Пленуму Комінтерна (червень ц. р.). Автор аналізує три тактичних проблеми. Ці питання такі: 1) робітниче-селянський уряд, 2) національне питання і 3) централізм та децентралізм—організаційне питання Комінтерну. Ці три проблеми виникли не механічно, а в зв'язку з розвитком міжнародного робітничого руху, коли він наближається до захоплення влади, через це цілком черговим гаслом з'являється робітничо-селянський уряд. Тов. Мануїльський доводить, що останній маневр Комінтерну природньо виходить із попередніх етапів його розвитку. Після III-го конгресу Комінтерн закликав до створення «єдиного робочого фронту». На віщо? По-перше, аби застерегти де-які комуністичні групи від «сектанського замороження», по-друге,—роскласти стару соціал-демократію, вирвати с-під її впливу робітничі маси. І зараз, коли під впливом германської компартії є біля 2-х мільйонів організованих в профспілки робітників, коли міжнародній союз транспортників за спільну роботу з Профінтерном,—не приходиться вже говорити, оскільки доцільна була така тактика Комінтерну. Тепер перед ним нове завдання—завоювати не тільки робітничі маси, а й широкі шари трудового селянства та колоніальних народів. Селянство в багатьох державах з'являється значною соціальною силою, за винятком таких хіба держав, як Англія, Бельгія і то без колоній; тому досягнення влади можливе через блок з селянством і не через голову якої-небудь «зеленої селянської партії», а безпосередньо через блок «знизу». Тов. Мануїльський, як послідовний марксист, не вважає робітничо-селянський уряд за диктатуру пролетаріату, але такий уряд в процесі боротьби міг би стати на боротьбу за справжню диктатуру.

Національне й колоніальне питання з'являється також могутнім фактором всесвітньої соціальної революції, особливо в цю добу капіталізму, коли під гнітом імперіялістичних держав налічується до 930 мільйонів колоніального населення. Тут також потрібний блок,—союз пролетаріату з поневоленими імперіялізмом націями. Ось чому так завчасно поставлено це питання Комінтерном. Правда,

де-які секції його не розуміють цього питання, не вміють практично поставити його. Де-які секції боліють ще «дитячою хворобою», шкідливою «лівизною»,—«соціал-нігілізмом», базуючись на марксистським твердженні: «пролетар не має батьківщини». Цю голу схему переносять в дійсність, ігноруючи реальні умови, відсталість пригноблених націй, стихійний націоналізм, асиміляторство пануючих націй. Ця точка зору має своє «історичне» коріння. Ще «друг» Лафарг в 1866 р., як представник «Молодої Франції» на Генеральній Раді I-го Інтернаціоналу, заявив, що всі «нації—просто старі забобони».

Не даром же Маркс в листі до Енгельса з такою геніяльною критичною прозорливістю висміюював: «Наш друг Лафарг, здається, під одкиданням націй, розуміє зразкову французьку націю». Такого погляду, як «наш друг» Лафарг, додержувались в свій час польські комуністи т.т. Р. Люксембург, Радек, Дзержинський, в РКП т. Бухарін і інші, в німецькій компартії є також «націонал-нігіліська» опозиція. Але ця хвороба по секціях проходить, засвоюється марксівська, ленінська точка зору. При розборі цього питання т. Мануїльський зупиняється на особливо гострому, здавалось, дразливому, моменті. При теперішньому стані в Германії, коли французькі імперіялісти заняли Рур, чи має право німецька компартія одстоювати національні інтереси, потягти на боротьбу трудящих Германії проти Франції. Чи може вона за це братись як робітнича партія? Чи не буде це націонал-комунізмом, опортунізмом?—Ні, коли партія зберігає «своє обличчя», навпаки дуже добре коли їй вдається потягти на боротьбу проти гнобителів і дрібно-буржуазні елементи.

Нарешті, третя проблема, якої торкається тов. Мануїльський в своїй брошурі—це централізм й децентралізм в Комінтерні.

Ще в I Інтернаціоналі розпочалась боротьба між бакуністами, прудоністами, з їх анархізмом, індивідуалізмом проти централізму, «диктаторських» замахів Маркса. Це не була організація з твердою дисципліною, вона скоріш нагадувала спілку «професійних революціонерів».

II Інтернаціонал — це федерація незалежних національних партій, де кожна організація жила своїм «отрубним господарством» з міщанським демократизмом. Така організація «Friedensinstrument» — зброя миру, як колись назвав Кавцький, яка годиться тільки для мирного часу, а не для боротьби. Для завоювання пролетаріатом влади потрібна міцна, дисциплінована організація, з демократичним централізмом, як III Комінтерн.

I коли ми недавно спостерігали по де-яких секціях Комінтерну боротьбу за децентралізм (як от у французькій компартії і інших проти «диктатури» Москви), то тут як раз виявляється атавізм, традиції, опортунізм, перенесений із II Інтернаціоналу, від соц.-демократії.

Ось приблизно зміст цієї книжки. Ці всі питання освітлені дуже ясно й просто.

Книжка дуже «сезонна».

В той час коли пролетаріят Германії стоїть на передодні захоплення влади, з цими питаннями, викладеними в такій популярній формі, треба знайомить широкі робітничі маси.

Шаховицький.

Karl Joël. Die philosophische Krisis der Gegenwart.
Вид. F. Meiner. Leipzig. 1922.

Ця невеличка книжечка на 65 сторінок є промова ректора Базельського Університету, проголошена на академічному святі ще в падолисті 1913 року. Другим виданням з невеличкими змінами вона вийшла після війни в 1919 році. Врешті в 1922 році ми маємо оце третє видання без жадних змін в серії «Філософичні питання сучасности». Така сталість автора сама по собі дуже характерне явище. Це тим більш для нас цікаво, що в книзі дається огляд цілої сучасної німецької філософії з притяганням також і філософів інших країн: Бергсона, Пуанкаре, Шілера (Фердинанда, англійського «гуманіста») — прагматиків. Очевидно, великі світові події нічого не дали нового для філософії, ніяк не відбилися на ній. В передмові до другого видання автор сам так каже про це: «За п'ятиріччя з того часу (1913-1919) буря подій ще дикіше, ще вище підкинула чуже для думок життя й остільки ж глибше в тїнь сховала чуже для життя думання».

Така надзвичайна віддаленість від життя дуже характерна для сучасної філософії і в цьому властиво й полягає її криза. «Коли я беру до рук книгу якого-небудь сучасного філософа, — каже один західній історик, — то я ставлю собі питання, яку він взагалі має уяву поза категоричною або порожньою партійною балаканиною, що відповідає рівневі середнього журналіста й що її можна зустріти у Гюйо, Бергсона, Спенсера, Дюрінга, Ейкена, — про фактичний бік світової політики, про великі проблеми світових городів, капіталізму, про майбутність державности, про російське питання».

Зараз це все поза межами фахової філософії. А колись було не так, колись філософи були громадськими діячами, політиками, цікавились прориттям каналів, гірняцьким ділом, технікою. І сама філософія їхня дійсно мала велике значіння для практичного життя. Але як же нам змальовує сучасну філософію Йоель. Вже давно філософія перестала бути універсальною наукою. Поволі майже всі науки увільнились с-під її впливу. Вона сама зробилась спеціальністю. Йоель означає її, яко спеціальну науку про дух, що відрізняється не тільки від усіх природничих наук, але й від усіх наук про продукти духовної творчости, про релігію, право, мову, мистецтво та економіку. Таким чином, як що відкинути ці «продукти», то для філософії лишається вивчення не об'єктів, а самого духу яко такого, — це «наука, що робить сам суб'єкт своїм об'єктом».

Тим часом всі інші науки, коли визволились с-під контролю філософії, не тільки остаточно заглибились в емпірію, в життя, але силою обставин сами почали філософувати. Тільки вже ця філософія

зробилась філософією не абстрактного духу та абсолютних норм, а контретних фактів життя. Цей могутній розвиток філософії дійсності привів по всіх царинах до того, що над раціоналізмом ідеї запанував ірраціоналізм життя, «практика зробилась паном теорії, життя паном над думанням. Психіка цілком означається життям. Розум в рахівник на службі у життя. Абсолютних істин, вічних норм нема, все відносне, як у фізиці, так в соціології, так у психології».

Але в той час, як практичне життя та спеціальні науки про світ так руйнують усі абсолютні, філософи чистої думки, спеціалісти науки про дух, яко такий, силкуються як раз ті абсолютні норми викувати. Найбільш відзначаються в цьому три школи: марбурзька, баденська та гетингенська. При всіх різницях вони мають усі одно завдання, вони змагаються уґрунтувати пізнання на розумі або на «чистому», «надіндивідуальному», «абсолютному», на «свідомості взагалі»; всі вони шукають за прикладом Канта критично-«раціонального», «апріорного», «трансцендентального» знання, яко «синтетичної системи пізнання». Для осягнення таких завдань ці філософи відвернулись від реальних фактів життя, заховались «у башті» чи «замкові»; і Йоель запевнює, що в тій башті вони не здобули нового хліба. Адже ж буття само по собі не має права існувати, тільки апріорна думка усталює, що властиво можна вважати існуючим і щоні, бо дійсне «існування є існування думання».

Отже, «дві бойові сили протистоять тепер одна одній на полі ідейної боротьби: захисники влади думання та захисники влади життя, взагалі буття. Для одних буття є проста категорія думання, для других думання є просто витвір буття. Одні здобувають дійсність з істини, другі здобувають істину з дійсності».

Який вихід. На думку Йоеля, життя не може існувати без абсолютних норм і філософи не можуть вічно сидіти в своїй башті, бавлячись порожніми абсолютними формами. Вони повинні вийти з тієї башти й пустити в діло свої ножі. І життя скориться їм, бо, при всій своїй різноманітності та нерозумності, в основі його лежить схований абсолютний вічний порядок, той самий, що відкриває в самому собі чистий розум.

Не місце тут теоретично полемізувати з Йоелем. Книжка його містить багатий матеріал фактів, але що до висновків інколи здається просто наївною. «Дисертація була наповнена великими істинами,—провал цієї дисертації є факт». Проминула війна, прийшла революція, а філософи з башти не вийшли й не зважились примінити в такі бурхливі часи своїх ножичків. Ні, вони навіть дужче заховавались. Правда, Йоель випустив за час війни книжечку «Розум в історії»; яка була її доля—не знаю, але ясно, що сучасна німецька філософія—та, про яку пише Йоель, не грає ніякої ролі в житті і в дійсності нікому не потрібна. І не тому, що наша епоха не має великих світових змагань, а тому, що сама ця чиста філософія вже давно лежить на смертельному одрі й постійно переживає все нові кризи. Ще в 1894 році вона здавалась вже

зовсім мертвою й В. Wähle, сам професор філософії, написав їй некролог під назвою «Вся філософія та її кінець». Але її якимось підживили неокантіанством, неогегеліянством то-що,—до нової кризи. Чи вмере вона й коли саме? За відповіддю треба звернутися до життя.

А. К.

Акад. Е. Ф. Карській. «Бѣлоруссы. Том III. Очерки словесности бѣлорусскаго племени. 3. Художественная литература на народномъ языкѣ». Петроградъ, 1922.

В цьому 3-му й останньому випуску 3-го, теж останнього тома своєї величезної праці про білорусів, котрою, сказали б ми, автор спорудив пам'ятник як білоруському народові, так і собі самому, славетній академик розстається поки-що з «Бѣлоруссами».

Не зайвим було б для українців довідатися про літературу спорідненого їм народу¹⁾, котра в багатьох відношеннях заслуговує уваги й навіть наслідування. Властиво кажучи, справжній розвиток білоруського красного письменства починається тільки в 90-х роках минулого століття, але за такий короткий час з'являється цілий ряд письменників, котрі подарували білорусам багато художніх творів.

І ось цю молоду білоруську літературу і розглянено докладно акад. Карським в його праці. Хоча повний розвиток білоруської літератури й взагалі білоруського національного руху можна починати з 1891 р., коли була надрукована «Dudka Bieloruskaja» Мацея Бурачка (псевдон. Франца Богушевича), але твори на народній білоруській мові були відомі й раніш. Цікаво те, що як і нове українське письменство, так само й білоруське письменство починається з «Енеїди, вивороченной на изнанку на Бѣлорусскій языкѣ», котра з'явилася під впливом Енеїди Котляревського. На підставі попсованих імен Бонопарта та Кутузова, котрі згадуються в білоруській Енеїді (Дамоуки стали убиратца, як отъ Кургузова Липартъ), акад. Карський (ор. cit., стор. 17) *terminus*ом *post quem* її появи лічить 1812 р. Автором її, мабуть, був мешканець смоленщини Ровинський.

Ось приблизно з цього 1812 р. і починається перша доба білоруського письменства, котра тягнеться до повстання 1863 р., коли старою російською владою було заборонено білоруським письменникам писати свої твори на рідній мові. Розвиток білоруської літератури на довгий час припинився, і тільки приблизно через 25 років починається її відродження, котре дало вже великі наслідки, особливо в останні часи, після революції 1917 р.

З першої доби білоруського письменства згадаємо тільки імена відомого приятеля Адама Міцкевича—Яна Чечота, котрий писав, між иншим, і по білоруськи, потім Людвиг Кондратовича—

¹⁾ Спорідненість ця полягає не тільки в тому, що обидва народи належать до східньо-слов'янської галузі; є багато лінгвістичних рис, спільних укр. і блр. мовам, як на це вказував ще покійний акад. Шахматів. До його прикладів схожості можна де-що додати.

Сирокомлю, котрий, подібно Чечоту, теж був білорусом по походженню й де-що написав на білоруській мові, але більше все-таки належить до польської літератури; нарешті, спомянемо дідича Викентія Дуніна-Марцінкевича. Хоча рисою творчости письменників цієї першої доби є сентименталізм і дидактизм, хоча сам Дунін-Марцінкевич часто в своїх творах доказує, що тверезий та слухняний селянин завжди одержує нагороду від уряду та дідича й що всі непорозуміння між селянами та дідичами виникають тільки завдяки злим окономам, одначе инколи і в нього тяжке життя білоруського селянина викликає сумний настрій (див. на 63 стор.).

В протилежність Яну Чечоту, Дуніну-Марцінкевичу та иншим старим письменникам, представники нового білоруського письменства — Богушевич, Іван Неслуховський, Янук Купала (псевдон. Івана Луцевича) та инші, всі по більшості селянського походження, не дають вже дидактичних порад, не малюють ідилій; майже через всі їх твори червоною ниткою проходить громадянський сум з приводу безнадійного життя білоруса. У віршах всіх цих письменників ми чуємо скарги на безземелля, на злидні та народню темряву¹⁾. Скаржучись на свою злую долю, білорус в цих вершах часто висловлює й свої побажання, вони досить невеликі й помірні. В одній вірші Луцевича-Купали читаємо:

«Трэба нам, трэба перш-на-перш хлеба,
Хлеба каб стало на цэлінькі год,
Дроўцаў палена, конікам сена,
Капейку якую сабе на зварот...
Лепты, даўжэйшы зямелькі шнурокъ,
Сытай скацінкі, новай хацінкі,
Каб красаваўся пры хатце садок...
Цэлы адзетак, ксёнжак для дзетак;
Трэба нам школы на вёсках стаўляць...

Доктора трэба, шпіталь нам трэба» (ор. cit. стор. 260—261).

Такі ж самі побажання часто знаходило й у инших письменників (див. стор. 295).

Найбільше талановитим із зазначених письменників є Луцевич-Купала, відомий, між иншим, українцям своїми віршами, присвяченими Т. Г. Шевченкові (див. «Вінок Т. Шевченкові. Збірка з примітками М. Комарова. Одеса, 1912 р.», стор. 237—238 і 241—242).

¹⁾ Дуже яскраво в гумористичній формі малює злидні білоруса одна анонімна вірша «Тэатр». Один селянин з грішми, що одержав за дрива, проходив біля театру та почав хреститися. Але коли йому один «генерал» оповів, що це «ні моельня, а тэатр», він зацікавився й узяв квіток. В театрі він, як дома, зняв онучи та лапті. Побачивши як після плясу однієї танцюристки на сценку почали шнурляти квіги та цукерки, він сам кинув туди свою люльку й збірався вже кинути й лапті, як тут його вивели два «генерали» й відвели до поліції. Але арештанське помешкання, де він перебув одну ніч, та хліб, що йому дали, так сподобалися йому, що бідолаха навіть не зрозумів, що це все є карою. Хліба дали так багато, що йому навіть шлунок заболів, і він решту відніс до-дому, де його дочки коштували цей хліб як ласощі.

В протилежність Дуніну-Марцінкевичу, новіші білоруські письменники починають помалу догадуватися, яка соціальна причина сприяла погіршенню матеріального становища білоруса. Полягає ця причина в загальній кривді капіталістичного устрою. У вірші «Мужык» блр. письменн. Конст. Мих. Міцкевич пише:

«Я балоты сушу, Надрываю живот; За безцэнак кашу, Рыю землю, як крот Усе вуглы і куты Сваім целом я змеў Ссек я лес і кусты І дарогі правёў;	Ды ня ежджу па іх, А хаджу пехатой Ў рваных ботах старых Часьцей босай ногай. Збудаваў я палац, Многа фабрык, мастоў Сам же голы, як бац,— Гітары дзьве лахманоў» (стор. 293).
---	---

Той самий письменник звертається з грізним словом до панів:

«Ужо даўно вярoўкі
Вас, паны, чакаюць,
І па вас асіны
Сьлёзы праліваюць».

Але більш за все соціальні мотиви, заклик до боротьби за кращу долю ми подибуємо в дуже здатного письменника з робітників Дмитра Хведор. Жилуновича, чинбаря по фаху, редактора «Савецкой Беларусы.» Як грізно він закликає повстати за волю в однім вірші:

«І сцяг чырвоны адамшчэньня,
Жыцьця шчасліваго той сцяг,
Ўздымай да сонца адраджэньня,
Панам-убіўцам—на іх страх».

Комуністичні ідеї відбилися в творах Плавника, єврея по походженню.

Згадані і де-які інші письменники пишуть також драматичні та більш значні по розміру епічні твори.

Від нових українських письменників відрізняється трохи Альберт Павлович своїм більш веселим настроєм та нахилом до гумору. В своїй праці, котру можна лічити першим вичерпуючим істор.-літературним оглядом всього білоруського письменства (бо «Гісторыя беларускае літэратуры» Горецького не задовольняє як слід науковим вимогам), акад. Карський не обмежився розглядом творчости відомих письменників. Він додав ще «Матеріалы для словаря остальных бѣлорусскихъ писателей послѣдняго времени», в котрих згадується рішуче все, що було надруковано на білоруській мові.

Визнаючи високу вартість праці акад. Карського, я, однак, наприкінці хотів би вказати на непевність його висновку (на стор. 442). З одного боку він каже, що «література бѣлорусская, отличающаяся жизненностью, как провинціальная, будет существовать и развиваться», але з другого боку він посилається на слова

Бодуен-де-Куртене, котрий писав, що «бѣлорусскій языкъ столь близокъ къ языку великорусскому, что ему навряд-ли удастся удержаться рядомъ съ этимъ последнимъ. Для нуждъ изящной литературы и для нуждъ науки, бѣлоруссы будутъ, вѣроятно, пользоваться и впредь общерусскимъ языкомъ». Так і зостається невідомим для нас, яку власне літературну майбутність пророкує акад. Карський своєму народові.

П. Бузук.

Ак. Д. І. Багалій і М. І. Яворський. Український філософ Г. С. Сковорода. Державне Видавництво України, 1923 р. Книжка ця містить в собі дві промови, проголошені на ювілейному святкуванні, що відбулося 24-го грудня 1922 року в Харкові в Соціальному Музеї ім. тов. Артема.

Стаття Акад. Д. І. Багалія під назвою «Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода. Його життя, філософія й значіння» та М. Яворського «Гр. С. Сковорода і громадянство». До книжки додані—портрет Г. Сковороди та малюнок пам'ятника, поставленого в м. Лохвиці на Полтавщині.

Ми живемо в таку епоху, коли світогляд Сковороди сам по собі в цілому не відповідає потребам наших сучасників. Ми можемо поважати його лише, яко велику людину епохи, яко «гору серед степу» минулого. Для нас «лишається в силі наукова оцінка Сковороди, як історичного діяча в історичній перспективі на тлі його доби—тодішніх соціальних умов» (стаття Д. І. Багалія, стор. 47). Оцьому питанню історичної оцінки Г. Сковороди, його повстанню з економічно-соціальних обставин того часу, головним чином, і присвячені обидві статті. Але вони містять у собі ще й багато де-чого іншого. Акад. Д. І. Багалій, відомий яко найбільший знавець Г. Сковороди, що багато років працював над його вивченням, зараз приготував велику працю про нього, що ґрунтується на виданих і невиданих джерелах і охоплює Сковороду з усіх боків. Ця промова є почасти резюме тієї великої праці й дає одночасно систематичну спробу порушити та розв'язати найважливіші питання, що торкаються Сковороди (стор. 10). Так само М. І. Яворський, спеціально розглядаючи зв'язок Г. Сковороди з його соціальним оточенням, розглядає також багато питань, що торкаються його філософії, етики, громадських поглядів. Обидва історики дають в своїх промовах перш за все соціальну та політичну характеристику доби XVIII віку. Зокрема Д. І. Багалій з'ясовує, на підставі своїх дослідів та невиданих матеріалів, походження Г. Сковороди з найбільш бідних шарів тодішнього козацтва та його постійний зв'язок з народньою «незаможницькою» стихією. М. І. Яворський вияснює, що філософія Г. Сковороди «опиралася одною ногою почасти на матеріалістичному світогляді придушеної української буржуазії, а саме—своїм матеріалістичним пантеїзмом, а другою—стояла на сектярській утопійності українського селянства своїм етичним евідемонізмом та містичною формою

виложення думки (56). З другого боку світогляд Г. Сковороди повстав, яко контраст, яко «антитеза до сучасного йому так матеріалістичного, як і ідеалістичного світогляду українського дворянства та російського капіталу» (61). Далі М. І. Яворський спеціально спиняється на громадських поглядах Г. Сковороди.

Таким чином в цих двох статтях положений основний камінь економічно-соціальному аналізу діяльності Г. Сковороди. Одначе, мені здається, що аналіз цей не можна вважати вичерпуючим і остаточним, і з цього боку Д. І. Багалій, що більше спинився на самій індивідуальності Сковороди, на самих фактах його життя, більш детально підійшов до його взаємовідносин з соціальним оточенням. Д. І. Багалій де-кілька разів підкреслює, що Г. Сковорода, властиво кажучи, був людиною «декласованою» (16, 21, 42). Хоча він і був сином «незаможника», але вже 16 років покинув Чернухи й на його психологію почало впливати інше оточення. Крім того, належність до хоч і бідного, але все ж козацького стану, «гарантувала йому у всякому разі особисту волю та дала йому психологію вільної людини: у нього не було такого гострого почуття ненависти до панства, як у кріпака Шевченка» (22). Такого роду декласовані люде, відірвані від свого первісного стану та його ідеології, починають виробляти світогляд під впливом ідеології інших груп населення, первісно їм чужих. Отже, таких людей «не можна цілком з'ясовувати тільки економічними умовами (загального характеру—А. К.): поруч з ними тут виступають індивідуальні умови, що розвинулися завдяки своєрідності природніх здатностей та того оточення, в котрому пробувала особа» (ст. Баг. 11). Г. Сковорода віддав належне суто козацькій ідеології в своєму віршикові «Що то за вольность», де він вихваляє Хмельницького. Але походження Г. Сковороди само по собі ще не може з'ясувати його світогляду,—він рано одірвався від рідної хати. Довгий час він був звязаний з церковними сферами, потім на нього вплинуло перебування в шляхецьких колах і особливо педагогічна праця (між шляхецькою молоддю в колегіумі), ї лише після уходу з колегіуму він знаходить широку сферу діяльності серед селянства. Звичайно, Сковорода був дуже незалежною людиною й може ніколи остаточно не тратив звязку з народом, але все ж переминам в його житті відповідають певні зміни, етапи розвитку в його світогляді, зміни в його стилі то-що. Аналіз цієї еволюції під впливом і власного розвитку і, головне, зовнішніх обставин та зміни соціального оточення я пробував зробити на основному для Сковороди етичному питанні у своїй спеціальній праці, присвяченій етиці Сковороди. В кількох словах (10 хвилин), я пробував подати її результати на тому ж таки ювілейному святі. Там же розглядається й еволюція соціальних поглядів Сковороди. Ще зроблю де-кілька дрібних уваг до статті Д. І. Багалія. Цікаві дрібниці. 1) Г. Сковорода розповідав про один дуже важливий в його житті сон, що він ніби бачив «опівночі грудня 24 числа 1758 року в селі Коврай». Д. І. Багалій гадає, що «ця фантастична форма (сну), звичайно,

тільки прибрана навмисне Сковородою задля того, щоб висловити свої думки» (27). Може Сковорода й міг би таке зробити, але навіщо було тоді вказувати день і годину цього сну. Про сон цей сповіщає Ковалінський, але бачив його Сковорода тоді, коли він з Ковалінським знайомий ще не був; отже, він розповідав йому про сон далеко пізніше, значить Сковорода побожно зберігав у пам'яті всі обставини (годину, день) сну. Мабуть він його таки бачив. 2) Наведена дуже важлива недрукована фраза з «Потопу Зміїного»: Сковорода, висміюючи біблійні оповідання, між иншим, каже: «тройца во единице, единица в тройце быть не может». Це місце спростовує всі міркування з приводу віри Сковороди в троїю та в християнську догматику (див. «Червоний Шлях», кн. 3, стор. 287).

Наприкінці ще одно словечко з приводу видання: на обгортці великими літерами бачимо такі помилки: 1) злучник и замість і, 2) «українский», замість—ський, 3) «Державне Видавництво України». Гидко дивитись. Видавництво дійшло до «Єри». Далі йти нікуди.

А. Ковалівський.

М. Плевако. Хрестоматія нової української літератури том 2 (від початку 80-х років до останніх часів). Рекомендована Головою Наркомосвіти УСРР як підручна книга при вивчанні української літератури в старших групах трудової школи. Кооперативне Видавництво «Рух». Харків, 1923, стор. XVI + 528 великої вісімки.

В перші роки революції українська трудова школа не мала жодного підручника по українській літературі. Говорити про підручники галицькі тут не доводиться, бо ні хрестоматія Огоновського, ні така сама Партицького, ні «Вибір» з творів укр. письменства Барвінського, ні хрестоматія Крушельницького до вжитку в укр. трудовій школі Наддніпрянщини зовсім не надаються. «Хрестоматії» М. Сумцова з старовинної літератури та з народньої словесности завгодно застаріли по методу і вбогі що до змісту. Їх замінили хрестоматія Ол. Дорошкевича й Л. Білецького, але й ці обмежились тільки літературними зразками до Котляревського та частиною народньої словесности. Тим часом школа вимагала в першу чергу хрестоматії нової української літератури від Котляревського й до наших днів. Правда, Ол. Дорошкевич хотів заповнити цю прогалину виданнями окремих творів і вже появилися були дві книжки «Енеїди» Котляревського та 20-40 роки XIX ст. в укр. літературі, але на тому справа поки-що була закінчилась. Мусило минути з початку революції аж шість років, доки трудова школа дочекалася першого справжнього підручника-хрестоматії укр. нової літератури.

М. Плевако зрозумів, що краще таку хрестоматію починати з останніх періодів історії літератури, аби в найпершу чергу познайомити учнів з тими творами письменства, котрі ближчі їм по часові й по змісту. Таким чином автор рецензової книжки уникнув помилки Ол. Дорошкевича, Л. Білецького та М. Сумцова, котрі починали з старовинної літератури і до нової не мали змоги дійти.

Старі, як російські так і українські, хрестоматії містили тільки тих письменників, котрі були зрозумілі ширшим колам міщанської верстви суспільства, і залишали на боці не тільки найновіші напрямки в літературі, але й символістів, неореалістів та модерністів-імпресіоністів. Учні не мали змоги познайомитись з новими течіями в поетичній творчості і, пройшовши по такому підручникові історію літератури, не мали й найменшої уяви про ті літературні інтереси, які викликались новими обставинами. М. Плевако зарадив цьому лихові тим, що вмістив у свої хрестоматії навіть твори тих наймолодших письменників, що тільки що виступили. Його праця нова ще й тим, що не хибить естетичізмом. Це не вибір «художньо-викінчених» шедеврів української літератури; автор, як і сам зазначає в передмові, намагався витримати певний підход—найдужче підкреслити соціальні моменти в нашій літературі в умовах невпинних змін в економічній структурі України, але одночасно дати місце й представникам «чистої» поезії, майстрам техніки, форми. Такого підходу старі підручники дбайливо уникали, і нам, свідомим значіння літератури в класовій боротьбі суспільства, треба цей підход щиро вітати.

Кілька сторінок передмови дають коротенький нарис історії української літератури од Франка до «Гартованців» і «Плужан». Автор пояснив тут зміну літературних форм і напрямків різними соціально-економічними умовами, в яких перебула Україна від 80-років минулого віку до наших днів. Це зроблено як слід тільки, на нашу думку, варто було б вказати й на впливи західно-європейських літератур та літератур слов'янських. Ясно, що капіталізм на Україні перед великою революцією тільки що починав розвиватись, а вже до цієї революції в нас появилася символізм, футуризм та імпресіонізм, що виникли в наслідок суперечностей прихованих у капіталістичному ладі, як ознака розкладу останнього. Значиться ці течії виникли під впливом заходу.

М. Плевако зробив до-речі, що на початку своєї хрестоматії дав список загальних розвідок, статтів та оглядів новоукраїнської літератури. Цей бібліографічний показчик, що займає три сторінки петиту, досить повний, але гадаємо, що можна було б його ще трохи поширити. Чи не краще було б, напр., замість дрібних заміток вмістити в ньому такі книжки як А. Ніковського «Vita nova»—першу критичну книжку про поезію революційного часу, і подібні їй?

Бібліографія перед творами окремих письменників доповнює загальний бібліографічний показчик, а біографічні відомості про авторів коротенькі, як і треба. Неприємно вражають «лірические отступления» в біографіях наймолодших письменників, напр. Вал. Поліщука, Гр. Косинки, М. Семенка т. и.

Дивує нас, що автор не вмістив жодного твору такого письменника як М. Павлюк, в котрого соціальні мотиви—єдині. Правда, досі Павлюка чомусь письменником не вважали, але його твори варті тепер більшої уваги. Так само пропущено між найновішими

письменниками Я. Мамонтова, М. Івченка, М. Йогансена, Шкурупія та инш. Тут же вміщено поетів другорядних і третьорядних, а старших письменників другої величини пропущено. Гадаємо, що краще було б революційну літературу якось різко одмежувати від дореволюційної, або подати літературу від Тичини (тоб-то від 1917 року) в окремій книжці, котра мала б характер альманаху.

Ще кілька уваг, що до змісту хрестоматії. В ній, крім драматичних творів Л. Українки, не показано більш ніяких творів драматичної форми. Хіба ж українська література їх не має? Ні одного уривка з п'єс Франка, Цеглинського, Винниченка, Черкасенка, Олеся і т. д. Це велика прогалина, яку в другому виданні треба буде заповнити. Далі: в біографіях окремих письменників революційної доби у кількох місцях сказано: «В історію української літератури увійшов, як пролетарський поет («Історія українського письменства»—конспект Сулими...). Що це таке? Хіба в історію літератури входять по «конспектах», як по паспорту? Чи автор сам боїться вводити «новичків» у літературу і мусить на когось зсилатись, що, мовляв, то не я, а он той увів його, так що... І так далі..?»

Не дивлячись на ці недогляди, книга М. Плевако досить солідна. Це досі єдина підручна книга-хрестоматія в нашій шкільній літературі, солідна й необхідна. Зверхній вигляд нічого—тільки ріжний папір, кепська коректа й недоречні кінцівки псують вражіння. Але виданням цієї книги видавництво зробило велику послугу нашій шкільній справі. Видати підручник на 34 аркуші друку—це зараз не така легка справа.

І. М.

Б. Якубський. «Соціологічний метод у письменстві». Вид-во «Слово». Київ 1923 р.

В цій книжечці автор коротко розповідає про залежність ідей та форм літературних творів від економічно-соціальних явищ, про те, яку роль при цьому грають географічні обставини, літературні впливи, яке відношення між формою та змістом в творах письменства, як погодити старі методи дослідження в історії письменства, особливо так званий формальний метод, з економічно-соціальним і т. и. Завданням книжки є допомогти українській «читаючій публиці» й особливо критиці, вийти з вузької сфери чисто літературного приймання й оцінки творів, показати, що хоча «ніхто не має претензії на володіння вічною науковою істиною» (стор. 43), але все ж «є наука, з досягненнями якої не можна не рахуватися» (42), а тому за наших часів відкидати залежність літературних явищ від економічно-соціальних зовсім неможливо.

Б. Якубський відомий у нас дослідувач літературної форми (чудовий його аналіз форми творів Шевченка). Ось чому найцікавіші сторінки в його книжці ті, що торкаються як раз залежності літературних форм від економічно-соціального оточення (стор. 16—19 та розділ VII). Форму й зміст в літературному творі відділити не можна. Цьому присвячений цікавий розділ (VI). Але все ж

предметом досліду науки історії літератури повинна бути тільки форма. Так робить кожна наука, штучно віділяючи свою сферу з неподільного світу явищ. Таким чином формальна метода є справжньою й найбільш властивою формою в історії літератури, принаймні при першому аналізові матеріалу. Але форма творів цілком залежить від економічно-соціальної основи життя. Цьому дані цікаві й блискучі приклади,—особливо аналіз Б. Арватова, синтакса Маяковського та мова революційних творів В. Брюсова. Таким чином аналіз форми приводить до аналізу економічно-соціального. Особливо цінна тут увага, що часто аналізом форми далеко краще можна усталити соціальне оточення автора, ніж аналізом змісту, бо «ідеї найлекшим чином обманюють». «Найчастіш, мабуть, несвідомо й для себе самого, письменник висловлює ідеї, що підказані йому не з глибокого й міцного ґрунту його соціального оточення, а літературними впливами, модою, традицією, нерозумінням себе самого» (53).

Ще цікавіші уваги Б. Якубського що до форми в новітньому, особливо пролетарському письменстві. В першу добу розвитку літератури дуже мало дбають про доскональність форми. Вся увага звертається на зміст: простою одноманітною формою змальовується життя святого, ведеться проповідь, однаковим розміром пишуться довжелезні поеми про вчинки героїв, наївно прості малюнки катакомб. В часи літературного занепаду, кінця, навпаки зміст перестає цікавити авторів і вся увага звертається на естетичне вражіння. Виходячи з класового розуміння історії, Б. Якубський зауважує, що явище це звязане з розвитком та занепадом класів. Література останніх часів спеціально культивувала форму, нехтуючу змістом. Це тому, що ця література була ознакою занепаду буржуазної класи. Письменники «бояться аналізу громадських ідей у творах письменства тому, що ясно бачуть, як ці ідеї непереможно свідчать про занепад і виродження їх класу» (29). Лишається розважати чистою красою, виточеною формою. Пролетарська література, каже Б. Якубський, навпаки, є свого роду народження, початок нової ери. У пролетарських письменників такий новий і важливий зміст, що вони мають нахил нехтувати формою, в них «форма відстає від змісту» (36). Так є, це—історія, ц. т. так мусить бути. Мусить, але не повинно. Б. Якубський теоретик і сам кохається в студіях форми. Він усталює, що «мистецький твір будується на гармонійній єдності змісту й форми» (36), а тому чергове завдання нашого молодого письменства—«виробити форму, що відповідала б новому змістові» (36). Пролетарським письменникам треба зайнятись формою. Як що вищезгадана думка подібности до повстання нової літератури вірна, то висновок не логичний. Як що пролетарська поезія є дійсно нова епоха, початок нової ери, свого роду пісня про Роланда, як що паралелізм вірний, то не можна радити цій первісній, глибоко змістовній пісні шукати виточення форм Аріоста. Вони прийдуть, але не зараз. Але можна трохи инакше поставитись до тієї тези Б. Якубського. Він сам зауважує, що пильне

відношення до форми, спеціальна зацікавленість формою не є лише ознакою буржуазного естетизму. Воно повстало з загальної сучасної спеціалізації життя. Працювати над виробленням ідей, ідейного змісту для творів, є справою різного роду спеціалістів-ідеологів. Тоді дійсно справа письменника, особливо пролетарського, полягатиме як раз у виробленні форми, перетворенні ідей, готових ідей пролетарської ідеології, в мистецькі образи, що задовольняли б естетичні потреби пролетаріату, збуджували б, розвивали б у ньому пролетарські, класові емоції. Оскільки є потреба за наших часів в такого роду творчості й чи не далеко більше сучасні читаті потребують просто «змісту» без спеціально обробленої форми, це вже інше питання. «Є епохи уважні до літератури й байдужі» (16), є епохи, коли «мовчать музи» (16).

Тепер що до загально-історичного змісту книжки. В цій книжці автор не виявив себе ані істориком, ані широким систематизатором людської думки. Він раз на завжди рішив, що «механізм» життя відомий і зрозумілий» (2), а тому лишається тільки звернутись до «найавторитетніших дослідувачів» (Г. Плеханова, Фріче й навіть Мюлера-Фрейсфельза). Там «остаточну формулу механізму» життя й знайдемо. Тим часом вже сама назва книжки викликає непорозуміння. «Соціологічний метод»,—ц.-т. залежність літературних явищ від соціальних, громадських. Але ж таку залежність можна установити на різні лади,—від «духу» епохи, «національного призначення» то-що. Метода Тена теж соціологічна. В книжці йде мова про залежність економічно-соціальну (в марксіському розумінні). Отже, назва не відповідає змістові. Б. Якубський зве всі ті методи історичними. Можна розглядати історично розвиток літературних явищ без жодного звязку з загальною історією чи взагалі з оточенням. Далі, автор пише сам і доводить текстом з Плеханова, що мало сказати взагалі «письменство відбиває життя»,—треба детально проаналізувати, в чому полягає «механізм життя», та як же саме, на підставі яких залежностей цей вплив відбивається. Все це, на жаль, в книжці накреслено в занадто загальних рисах. Автор дає ряд тверджень взагалі про залежність, про ролю класів, про географічні умовини й т. и., спростовує вульгарне розуміння марксизму, ніби література є «служницею агітації» (44) й т. и. Але до суцільної системи це все не зведено. Увесь «аналіз залежності явищ письменства від соціально-економічних умов» (розд. III) є просто ряд тверджень у 8-ми пунктах, що властиво нічим не звязані. Особливо в найважливішому питанні про «взаємовідносини», про «зворотний вплив» ідеологічних явищ на основні чинники історії, автор лишається цілком безпорадним. В другому місці він каже: «коли тільки змінюються в історії відносини поміж класами, зараз відповідно змінюються й погляди», отже «наша свідомість надзвичайно мало стала, мало стійка» (54). Автор судить по тому, що діється з його сучасниками й не бере на увагу того факту, до якої міри в дійсності в історії сталі й тривкі ідеї та естетичні звички людей, до чого «свідомість» відстає від життя, так що

утворіння цілої економічної класи ще не означає, що зараз же утворюється й її класова свідомість. Все це основні, важливі питання й краще було б, як би Б. Якубський так і назвав би їх питаннями.

Наприкінці і в середині книжки подані цікаві бібліографічні вказівки.

А. Ковалівський.

Книга — журнал літератури, критики, бібліографії. Ч. 3. Травень-липень. «Книгоспілка». Харків. 1923 р.

Третє число позбавилося вже від історично-літературних розвідок і набуло характеру близького до бібліологічного органу. Проте, не все гаразд і з 3-м числом: 1) Вийшло в вересні замість липня і тим самим де-які матеріали вже застарілися. 2) Містить статтю Агуфа, про яку можна сказати: краще нічого не говорити мовчки, ніж нічого не сказати на 2^{1/2} сторінках і без того тісного часопису. 3) Ще не покинув утраквистичного принципу, причому невідомо чому саме дає на рос. книжки українські рецензії, а на українські книжки—російські. Може для взаємного ознайомлення з мовами? 4) Взяло приклад (а може й самотужки дійшло) з Всеукраїнської Академії Наук (Збірн, Істор.-філол. Відділу, кн. III) поновлювати в укр. літературі бабу Параску й бабу Палажку—це я про лист О. Курило. 5) Неуважно зроблено коректу індексів, які при найменшій друкарській помилці втрачають всяке значіння.

Це хиби. Позитивні риси треба підкреслити особливо, бо вони вказують на поступ.

1) Стає із літературно-критичного науково-бібліологічним.

2) Обіцяє стати періодичним замість спорадичного.

3) Краще й влучніш підбірає рецензійний матеріал.

Рецензентові годиться висловити побажання:

1) Аби покинуто було плутанину мов. Це zarazом і в адресу Книжкової Палати, бо бюлетені бібліографічні можна друкувати й укр. мовою.

2) Звернути уваги на закордонне книжкове життя.

3) Збільшити бібліологічну хроніку.

4) Притягнути до співучасті книжково-наукові установи та окремих книгознавців (особливо киян, їх таки є чимало).

Юр. Меженно.

Знаття. Щотижневий популярно-науковий і громадський журнал. Видання «Хозяйство Донбасса». Харків. Число на 29 с. іп 4⁰. Ч. ч. 1, 2, 3, 4, 5. 1923 р.

З серпня ц. р. почавшись, журнал уже набрав певної фізіономії й згуртував біля себе популяризаторів з різних галузів знання. Маючи на меті обслуговувати робітництво й селянство, він виходить двома виданнями—російською й українською мовами. Приступніший за колишній «Вестник Знання», по добору матеріалу, він дає відповідь на головні запитання наукові, що можуть зараз

виникати в широких масах. Він мав завданням определювати їх світогляд і давати розуміння околичних явищ життя, щоб у такий спосіб допомогти вийти з руїни та злиднів і підняти культурний рівень і самосвідомість. Для цього робітникам, звичайно, потрібні технічні знання, економічні й політичні (по історії й теорії класової боротьби). Їх, як і природничі (по хемії, фізиці, біології, астрономії) і дає переважно журнал, зрікшися своїх, поставлених напочатку, широких завдань: що-тижня освітлювати внутрішнє й міжнароднє життя, присвячувати окремий відділ фабрикам і заводам, їхній праці та професійно-освітньому рухові на них, давати також освітлення сільського побуту. Немає в журналі й відділу красного письменства, коли не залічувати сюди випадково видрукуваної в 4 ч. «Пісні Комсомольців» П. Тичини та нарисів про походження мови й письменства (Н. Жінкіна), написаних у белетрист. формі, а також агітки М. Горького «Один з королів республіки» (ч. 3).

Таке звуження своїх завдань шкодить журналові, роблячи його, не дивлячись на добрий зовнішній вигляд і велику кількість ілюстрацій, нудноватим. В ньому всебічного пожитку пролетар, що навряд чи зможе передплатити більше ніж одно яке періодичне видання, не знайде.

Видрукований матеріал робить вражіння випадковости, якоїсь роскиданости. Перше число, напр., трактує про походження людини, історію здобування електричності, про розвиток літаків важчих за повітря, про зоряне небо, Т. Мора й транспорт; у другому—знаходимо статті про дрова й вугілля, про склярство, сталактити, рудниковий газ, топку, котли, малярію, фінанси, чудеса; у третьому—про Леніна, сучасний аероплан, значіння холоду в житті людини, метричну систему; в четвертому—про землетруси, татарщину, хрест, гроші, алюмініотермію, хліборобство, тепло, пошесті; у п'ятому—про робітничий рух у Японії, про Гракха Бабефа, індекси, соду й т. д.

Цим статтям не можна відмовити в умілому й приступному викладі, але в усьому бракує якоїсь системи, що стає конче потрібною, коли викладаються не якісь новини чи сучасні відкриття.

Журнал робить заходи анкетною з'ясувати, чого вимагають читачі, і це буде для нього на користь.

У всякому разі в ньому не пошкодить відділ художній. Це зрозуміли його соговариші, кооперативна «Нова Громада» й «Сільсько-Господарський Пролетар», що в них відчувається зразу звязок з місцями й пульс життя, хоч технічно вони й гірше обставлені.

Але все ж «Знаття» є свідком, що ми вступаємо в полосу культурного життя будівництва. Можна йому побажати тільки поступування що до добору матеріалу. Тоді він набуде поширення й дійсно обслоговуватиме маси.

Іван Капустянський.

О. Синявський. Украинский язык. Пособие для практического изучения украинского языка на рабфаках, в техникумах, курсах для взрослых, а также для самообразования. Одобрено Методком'ом Главпрофобра Н.К.П. УССР. «Книгоспілка» 1923.

Ім'я О. Синявського, автора кількох уже практичних підручників до вивчення української мови, між іншими й прекрасного «Порадника», само ручиться за якість книги. І справді, повнотою своєю, доскокальністю формувань це один із що-найкращих української мови підручників взагалі. Отож тим прикріше вражають де-які дрібні хиби, що їх не виправлено й «при печатанні дополнительного тиража». Не будемо спинятися при таких твердженнях, як:

«Согласные перед украинским «е»...» не настільки тверды (курсив наш), как если бы произнести по русски «нэбо» (стор. 2) або:

«Апостроф в украинском ставится после согласных», когда они не сливаются с последующими я, ю, є, ї» (курсив авторів) (стор. 3).

і багатьох інших, обережно висловлюючись, невдалих твердженнях. Не будемо на них спинятися, бо їх обговорив компетентний рецензент К. Німчинов у «Книзі». Дозволимо собі лише на те, щоб завважити де-що, чого не визначив згаданий рецензент і що «по ео тіпус», здається нам, завважити доконче треба.

Знову поминаємо де-які дрібненькі хиби на взірєць того, що автор, безперечно, надто захоплюється теорією (своєю) асиміляції голосозвуків у двох, що поруч себе стоять, складах. (До цього, наприклад, твердження, що «о» має нахил до «у» як раз перед складом з «у» і до того приклад «вигострю» (!!); важко сказати за сучасного стану діалектології, яка є умова звуження $o > u$, та можна з певністю сказати, що «у» в дальшому складі тут не при чому). Поминаючи цей (й інші) недогляди в формулюваннях фонетичного характеру, спинимось на небагатьох істотніших хибих фонетики О. Синявського.

Сюди треба віднести три фонемі «л» в українській мові. Хоч як старе це твердження (а його можна знайти мало не в кожній шкільній граматиці:), воно цілком невірне. Тільки в західньо-українських говірках трапляється заднє «л»; для говірок, що є основою літературної мови, є тільки дві фонемі: «l» «середнє» і «ль» «м'яке». Немає в тому ніякого сумніву, що середнє «l» має різні підфарбки в залежності від того, який голосний по ньому йде, та окремої велярної фонемі в нас на наддніпрянщині й на лівобережжю немає.

В звязку з цим цілком хибне також твердження авторове, ніби середнє «л» «особенно характерно выступает перед согласными, за которыми следует «и» или «е»: сильный, мельник... etc, тоб-то, ніби «л» в «сильний» не таке, як «л» в словах «сильна, сильного, сильному» etc. (!!)

На стор. 11 читаємо: «Как бы в параллель с очень распространенным переходом «о» в «э» в глаголах русского языка (ходит, расхаживать) в украинском при полнейшем отсутствии этого перехода распространен...» (курсив наш). Яко ілюстрацію до «полнейшего отсутствия» дозволимо собі навести:

могти: вимагати

гонити: ганяти

ломити: ламати

вхопити: хапати

скочити: скакати... (цітуємо з тієї ж книги, стор. 9).

Що до «заміни» «в» і «у» «й» та «і» є в автора кілька сумнівних (хоч і дуже традиційних) тверджень. Справа в тому, що хоча б у прикладі з Шевченка «шубовсть в воду», або «заходилась вчити» не можна говорити про «стечение согласных»—це було б фетишизмом на пису. «В»—і взагалі не «согласний» в укр. мові, а тим паче тут. Прислухаючися до живої мови, легко помітити, що «в» і «у» різняться в таких випадках тільки довгістю, ніяк не якістю. Що правда, цю традиційну помилку знаходимо: в рецензента книги, і в О. Курило і т. и. Non eo minus—це все ж таки помилка.

В слові «манах» «о» зовсім не «перейшло» в «а», бо слово це узяті з новогрецького вже manastirion, manachos. Що до вимови, можна б іще відзначити традиційну знову і теж невдалу характеристику українського «и» яко звуку «середнього між рос.» «ы» та «и». Треба б: між «ы» та «э»! Так само автор рекомендує вимовляти вкр. «н, д, т, л» (в «діл») «при таком же положении языка, как при ни, ди, або на, да, Треба б: «вище на піднебінні, ніж при «ни, на».

Що ж до написів «стриміти, хрибет, кликотіти, гриміти»... то їх можна тільки привітати, яко правильні історично й до того ще вони заводять одностайність у правопис складів із старим «РЪ, ЛЪ...»

Морфологію—мабуть чинена найкращий розділ книги О. Синявського, викладено дуже докладно й з властивою авторові точністю. Ні в морфології, ані в словотворі й у правописі ми не знайшли нічого істотного, що можна б закинути авторові, що потребувало б доконче виправлення.

В розділі «ударение» випущено чомусь наголос прикметниковий. Добре викладено хоч і коротко складню. Що до правопису, то не можемо погодитися хиба тільки з написом «щой-но» (стор. 105). В цьому слові дві частини «що+йно» (другій частині відповідає чеське «jeп(о)», словацьке «lep» etc. Той факт, що в українському маємо взагалі «форму—но», не стоїть на перешкоді історично правильному написові що+йно. Адже ж ми слово «наймав» відчуваємо, як «на+ймав», хоча окремо маємо тільки «мав».

М. Йогансен.

О. Слісаренко. Поеми. Panfuturysty. Київ, 1923.

Чимось минулим тхне від збірки О. Слісаренко. Ще так ніби недавно Семенко написав свою «Каблепоему» (що правда, «Каблепоема» ця і тоді вже видавалася досить нудною), та якось ніхто не помічав неймовірної гіперболичности образів, риторичного тону, зарозумілої похвальби її. Потебня сказав якось (про Гоголя), що різниця між гіперболою й брехнею та, що гіпербола захоплює читача; коли ж цього захоплення немає, то гіпербола перестає бути гіперболою й стає звичайно собі брехнею. Семенківські: «переставим ріки», «вимотаєм планету», «зсунем верховини й хребти», «1925 р. радіо трам Земля-Марс», що в хвилі піднесення, в хвилі найгострішої боротьби, видавалося «гіперболою», тепер стало «звичайною собі брехнею» ще й поганою українською мовою.

І коли читаємо в Слісаренка:

«О, родиться річка моя
і кулю земну опереже
великою стрічкою (курсив авторів),

або в іншому місці:

«Води морів
під ногами моїми
тверді, як скло»

або:

«Я відчуваю у грудях
електрони жагучо-рухливі» (курсив наш)

то це зараз все вже трохи смішно: читач почуває, що автор його не злякає, хоч і має здатність просто-таки «відчувати електрони» в своїх грудях. Та це поеми 1919-го року, отже просто запізно їх видруковано. Аж от поема «Ціклони» року 1922-го.

Тут уже, правда, не сам автор з'являється перед читачем в такому грізному вигляді, а «Ціклони». Тема поеми така: Ціклони загрожують зруйнувати старий світ і розмити місце, щоб можна було збудувати новий. Кінчається закликком:

«Руште,
окіяни на суходоли—
обмити
забруднений сволоччю
рай!»

Словом сказати, космічні сили все ще на послужі в наших поетів!

Поза цими, в суті речі зовнішніми, рисами ця поема Слісаренка цікава для нас тим, що маємо в ній спробу одбити, зхарактеризувати сучасну економічну політику Радянської влади:

«З смердючої стані
на соковиті паші
гонимо тупих биків
уїдливіми батогами
по товстошкірих хребтах!
Нехай
проторюють
дурними ногами
намічений нами
шлях».

Тоб-то, пояснимо читачеві: пустимо непманів на пашу; вони протолочуть нам шлях. Признаємось, що нам здається, що оцим образом не доведено справедливості думки. Ну, з'їдять, потолочать бики пашу—а далі що? Для нас ясно, що завдання не легке поставив собі автор, але, нам здається, йому не пощастило його розв'язати, йому не вдалося навіть правильно постановити його. Не кажемо

вже про те, що те, що ми процітували, є що хочете, тільки не поезія. Рядок:

«по товстошкірих хребтах» —
це не є рядок з поеми, а з сільсько-господарчої статті.

Для поеми він надто какофоничний. Рядки (далі):

«Розірвуться серця,
Манометри завзяття.

Спопелить душу

гнів»

(курсив авторів)

теж не поезія, а почасти стара-старезна віршова риторика (розірвуться серця; спопелить душу гнів), почасти невдалі порівняння:

«Манометри «завзяття» —

на нашу думку, це ті ж таки «електрони в грудях» Слісаренка 1919 р.

В цілому вражіння від книжки таке: автор силькується розв'язати «квадратуру кола». Йому багнеться науковою мовою співати наукові твердження й з того, звичайна річ, нічого не виходить. Це тим прикріше, що Слісаренко уміє инколи крепко взятися слова:

«Крицею думки
крешеться креміль
майбутнього» (хоч це вже й не в перше сказано),

або:

«Я радісно несую свою вагу,
бо кличний гук
пасеться на лузі».

Автор, очевидно, й сам відчуває більшу вартість оцих своїх рядків, бо зробив з них рефрени до поем «Царівна Останнього» і «Весногук».

М. Крамарь.

Дмитро Загул. Поетика. Видавництво «Спілка». Київ. 1923.

Окрім компілятивної й досить таки невдалої книжечки О. Гаєвського, це перший, здається, підручник теорії мистецького слова українською мовою. Як на першу спробу, книга Загула видається нам спробою щасливою.

Автор не ставляє перед собою широкого завдання перебудувати всю систему теорії мистецького слова, таке завдання ві всякім разі й не під силу окремій людині, та й час до цього ще мабуть не наспів. Принаймні ані в російській, ані в європейських літературах не знаходимо навіть таких спроб.

В рямцях звичної класифікації поетики Д. Загул, однак, бере під увагу всі важливіші досягнення науки поетики, тонко аналізує кожен ділянку мистецтва слова. Від читача не ховається жодна важлива риса сучасного мистецтва, виробляється правильне уявлення про стосунки між мистецькими формами то-що. Що правда, не знаходимо вказівок на те, в якій спосіб могли повстати ті чи інші форми, коротко кажучи, не дає автор розробленої теорії класового походження мистецьких форм — є в його вказівки тільки на національне їх походження.

Але такої теорії взагалі ще не розроблено. Вимагати від автора підручника поетики, щоб він уклав власну теорію, не тільки не можна, це було б недоречно.

Оті звиклі рямці поетики Загулової призводять автора иноді до того, що зміст їх прориває й в них не вкладається. Такий, приміром, поділ лірики на лірику безпосередню, лірику настрою й лірику філософської задуми; поділ дуже сумнівної вартости. Що це так, зілюструють найкраще самі приклади Загулови. За приклад до «лірики настрою» наведено:

«Блажен, блажен, благословен,
Хто в ці страшні, байдужні дні
Ішов невтомно як Овен
В н'ю гармоні»

(Тичина);

а за приклад до «лірики філософської задуми» наведено з Шевченка:

І день іде, і ніч іде
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся чому не йде
Апостол правди і науки.

На наш погляд (певно що й на всякий інший), перша цитата має в собі стільки ж філософської задуми, що й перша.

Таких випадків можна мабуть ще кілька нарахувати по книзі, що матеріал прориває грати класифікаційні. Матеріал же Загулів дуже багатий і добре його підбрано. Прекрасна глава про розмір. До главки: «Значіння звуків в поетичному мистецтві» треба б додати, що окремі наведені автором значіння звуків є власне тільки а рпорос, до речі, а не щось абсолютне.

Як на видання 1923 року слід би усталити правопис за «найголовнішими правилами» (з одного боку «психологія», з другого «Ляфонтен» і багато інших).

Загалом кажучи, підручник Загулів вражає багатством матеріалу, свіжістю трактування, влучністю прикладів. Хиба підручника—це класифікація—і хиба ця неминуча й не від автора залежить, а від сучасного стану науки-поетики. З боку педагогічного проста легка мова надзвичайно полекшує користування книжкою навіть мало-начитаному споживачеві.

М. Йогансен.

Акад. Ф. І. Шмидт. Искусство, как предмет обучения. Изд. «Путь Просвещения». Харьков. 1923 г.

Нова праця Ф. І. Шмідта написана, як він говорить, в дискусійному порядку, себ-то автор не виставляє ніяких загально-обов'язкових наукових положень, а головне своє завдання бачить в самій постановці цієї справи та у фіксації на ній громадської уваги. Тим, хто знайомий з іншими працями цього автора («Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция». Харьков 1919 г.) та особливо «Психология малювання» (Київ, 1922 р.) ця книжка навряд чи дасть що-небудь нове: в ній коротко повторюються

основні погляди автора на суть мистецтва, на закони художнього розвитку та на їх педагогічне значіння. Новим в ній являється хіба тільки стремління автора пристосувати свою теорію мистецтва до завдання Радянської держави.

В короткій рецензії нема можливості дати увесь зміст цієї праці: доводиться спинитися тільки на самому важливому, або на самому «дискусійному», Власної теорії мистецтва Ф. І. Шмідт при всій своїй парадоксальності не має. «Мистецтво є знаряддя емоціональних стосунків, звязку людей поміж собою», воно соціальний манометр і соціальний фактор». Це майже те саме, що говорили про мистецтво Л. Толстой, М. Гюйо та инш. Для дискусійної праці така теорія, мабуть, занадто вірна й занадто загальна, але справа не в ній: дальніший зміст праці не знаходиться в жадному органічному звязку з цією теорією і визначається сміливістю узагальнень, своєрідністю наукових виводів, а часом навіть і безперечною парадоксальністю.

Центральним пунктом в педагогічних міркуваннях Ф. І. Шмідта являється біогенетичний закон, по котрому онтогенезіс являється коротким повторенням філогенезіса. Цей закон, приймається автором без жадних оговорок. На думку автора, цей закон має цілковите підтвердження в мистецтві (принаймі в галузі зорових вражінень).

Еволюційна класифікація стилю, установлена ним, повторюється і в розвитку художніх здібностей кожної окремої людини: індивід, як і все людство, проходить в строгій послідовності, шість художніх стилів: ритму, форми, композиції, руху простору, світу. На цих даних і повинен базуватися педагог, коли він хоче вихованням сприяти природньому розвитку учня, а не вступати з ним в безглузду боротьбу. Правда, Ф. І. Шмідт оговорюється, що емпіричні дані, які підтверджують його теорію, далеко не повні й односторонні (дитячі малюнки), але в той же час він завважає, що їх досить для наукового обґрунтування його основних положень, а дальніші його спостереження в галузі слухових і моторних переживань дитини повинні тільки підтвердити й деталізувати їх.

Цими міркуваннями в основному вичерпується зміст книжки проф. Шмідта. Назва її незовсім відповідає змістові: автор говорить, головним чином, про мистецтво, як про предмет науки й тільки в де-якій мірі зупиняється на ньому як на предметі навчання. Дидактична назва праці мало оправдується загальними увагами про те, що треба відкинути «естетичне виховання», як навчання готовим художнім образам і що головне завдання його в тому полягає, щоб навчити дітей «дивитись», себ-то примічати, спостерігати й пізнавати існуючий навколо світ. Само собою розуміється, що діти повинні дивитися своїми очима, але не очима художників давно минулих днів, а своє око дитина має на кожній ступені свого розвитку.

Педагогічні постулати Ф. І. Шмідта (краще їх викладено в «Психології малювання») виявляють собою загально відомі положення, які не викликають заперечення.

Шановний автор намічає інтересну дидактичну інтерпретацію їх, але тільки намічає, не даючи задоволення практичним потребам педагога. В науковому відношенні нова робота Ф. І. Шмідта викликає багато сумнівів. Навряд чи можна так безумовно приймати біогенетичний закон, як це робить наш автор і навряд чи допустимо таке вільне «поводження» з цим законом. Проф. Д. Болдуїн, спеціаліст в цій справі (дивись його «Духовное развитие детского индивидуума и человеческого рода») вносить ряд поправок як раз в ту частину біогенетичного закону, яка стосується до повторення індивідумом культурних епох людства. Безперечним в цьому законі являється, може бути, тільки самий принцип, а тому при практичному переведенню його треба бути дуже обережним. Багато сумнів викликає біогенетичний закон також що до розвитку окремих здібностей людини напр., графічних.

Не в'яснено в роботі Шмідта також відношення педагога до фаз природнього художнього розвитку: чи повинен він цілком підлягати цьому розвитку, чи він може вносити в нього які-небудь нормативні елементи. В де-яких своїх положеннях Ф. І. Шмідт протирічить з іншими дослідувачими цієї справи: напр., він стверджує, що діти мають не велику здібність уявлення, тоді як більшість вчених (найбільше Д. Сьоллі), настоює на протилежнім: діти визначаються сильно розвиненою уявою, як що не до якості її, то до кількості.

Зустрічаються положення, в котрих автор суперечить собі самому: на стор. 23 він пише, що в мистецтві мають значіння не технічні прийоми, а творчі задуми, а на стор. 31 він приходить до висновків, що в дитячому мистецтві, як і в мистецтві дорослих, в історії онтогенетичній як і в історії філогенетичній, суть не в сюжетах, а в художніх формах—в стилі. Але при всьому тому, що де-які основні положення не доведено, при всій своїй науковій необережності й парадоксальності нова праця Ф. І. Шмідта складає собою безперечну цінність, як талановита стимуляція педагогічної думки в тій галузі, яка більш за все потребує наукового дослідження й звільнення від анахронізмів.

Мих. Йогансен. Крокове коло. В-во «Гарт». Київ—1923, 29 стор.

В збірці одинадцять поезій друкованих раніше. Йогансен—ювілер форми (як охрестив його В. Коряк)—дуже строгий до себе і не спішить кидати возами продукти своєї праці. Таким строгим мусить бути кожний справжній майстер. Але аскетична строгість і вибагливість перехиляється за вінця. На нашу думку, це до де-якої міри й шкодить Йогансенові. Так, очевидно, по цій причині Йогансен викинув половину вірша «Червона Армія», друкованого в гартівській збірці «Революція».

З одинадцяти віршів—п'ять—чиста поезія, решта—соціальні, революційні. Доводиться констатувати, що «чиста поезія» не вся вдала. Так «сантименти» можна б було і не вміщати. З цієї категорії найсильніші два вірші: «День» і «Ніч».

Зате вірші соціального змісту викінчені, витончені, різані на міді. Шкода тільки, що «Пора», звернена до робітництва заходу, закінчується таким покликом:

«Годі!
Добре рушницю набий,
Цілуй сина,
Виходь і бий
В спину».

Це те, чим грішать тільки початкуючі поети для всилення виразу. Треба застерігати від надмірного захоплення кривавим покликом такого роду. Це закінчення з'явилося зовсім зайвим, хоч технічно воно виконано добре. Сама по собі безпорадна картина, коли:

«...сина повісять на дубі
З такою ж птицею в грудях.
З моторошним приспівом
Люлі, люлі,—на дубі
— В грудях»—

викликає протест, обурення й жагу до боротьби й помсти.

«Революція» і «Убий» найкращі вірші, класично викінчені.

Що до художніх прийомів, секретів творчості Йогансена,— треба його студіювати, дискутувати, загальників рецензента тут мало.

Виписувати уривки немає рації. Треба читати й любити строгого художника й проймається його творчістю, про яку можна сказати, що вона «многих томів тяжелей».

Збірку видано на гарному папері, але коректа й верстка дуже кепські. Переплутано кілька віршів: два вірші злито в один і т. д.

Йогансена треба б було видати далеко краще.

І. Дніпровський.

Листи до редакції.

I

Odvertyj lyst

do vsix, xto cikavyt'sja cijeju spravou.

Skilka raziv uže pidnosylasja sprava pro te, ščo vart bulo b zavesty v ukrajins'komu pys'mi latyns'kyj al'favit. Buly i sprobny praktično perevesty cju dumku v žyttja—tak na Ukrajinі Nad-dniprojans'kij, jak i Naddnistrjans'kij. Nahadaty pro ci spravy, jak takož pro jix ideologyčny pidosnovy, metu j zavdannja, bude dilom tyx, xto vidhuknet'sja na cej mij odvertyj lyst i viz'met'sja znov obmirkuvaty cju spravu. Meni ž csobysto žadalosja b til'ky postavlyty pered šyrokymy kolamy dijačiv hromads'kyx, polityčnyx i naukovyx pytannja pro slušnist' rozvjazannja cijeji problemy same v naši dni stvorennya molodoji ukrajins'koji deržavnosti na bazi radjans'koho suspil'stva.

Meni zdajet'sja, ščo sprava cja stojit' majže dylemoju: te-per čy nikoly. «Majže tak», bo tvrdo perekonanyj, ščo unifi-kacija al'favitiv je nemynuča sprava—i to ne tak dalekoho majbutn'oho. XX storiččja maje cju problemu rozvjazaty razom iz velykoju socijal'noju perebudovou. Ljudstvo maje odnakovo pysaty, aby men'se vytračaty času na oznajomlennja z ynšymy movamy. Ljudstvo maje ce zrobyty, aby sprjaty procesovi kopu-ljaciji mov i tvorenju jedynoji internacional'noji movy (lyše bahatoji na dijalekty terytorijal'ni j profesijni).

Xiba može xtos' zaperečuvaty, žčo zaderžannja vidminnoho pys'ma je akt nacional'noho vidhorožuvannja i pevna pere-škoda dlja oznajomlennja z inonacional'nymy kul'turamy! Xiba može xtos' zaperečuvaty, ščo, nakoly dlja tak zvanых „vyščyx“ verstv suspil'stva navčatysja inonacional'nym transkrypcijam bulo zajvoju vytratoju času, tak dlja mas trudovyx se bulo b nadmirnoju roskiššu?

A same pered cymy masarny problema internacional'noho jednannja stojit', jak najaktual'niše zavdannja času—i najblyžčoho i, tym pače, dal'soho—času komunistyčnoho budivnyctva. I xiba, zreštoju, ne latyns'kyj al'favit—z pevnymy vidminamy na razi toho čy ynšoho prystosuvannja—je najkraščym sposobom uni-fikuvaty jak najskorše i jak najzručniše pys'mo rižnyx narodiv?

Otož zapytuju: čy ne pora iznov obhovoryty cju spravu i, može, povoli uzjatysja do pidhotovky jiji realizaciji?

Znov vertajučy do dylemy: «teper čy nikoly», majemo skonstatuvaty, ščo kožen novyj rik maje uskladnjaty spravu i ščo til'ky v najblyžči roky vona mohla b buty perevedena v žyttja bez velykych trudnoščiv. Poky my ne majemo solidnych velykych naukovych prac', poky v sferi pidručnykiv obmežujemošja holovnym čynom počatkovoju školoju i til'ky dumajemo pro profesijnu, poky til'ky zasivajet'sja lan novoho radjans'koho pys'menstva—ce zrobyty ne tak važko. Za velykymy bahactvamy stvorenoho dosi škoduvaty osoblyvo ne dovodyt'sja, bo „bahactva“ ci nadto sumnivni i u velykij pryhodi našym naščadkam ne stanut'. Ale skoro my dijsno zabohatijemo na velytens'ki štosy novyx vydan', skoro stvorymo rižnoridnu naukovu literaturu j zabezpečymo profesijnu školu, instytuty i teknykumy pidručnykamy,—perexodyty do novoho al'favitu bude ščo razu trudniše. Škoduvatymemo za vytračenoju praceju. Bojatytememosja skladnoji reorganizaciji.

Otož—«teper čy nikoly!».

Dovodyt'sja, zvyčajna rič, obhovoryty i šče o dyn bik spravy—vužčyj, a same: stosunky z Rosijeju (de, miž ynšym ce pytannja takož ne ščo davno znymalos') i Halyčynoju.

«Moskvofily» hovorytymut' pro vidryv od najbil'šoji v teperišnij čas i najblyžčoji do Ukrajiny v usix vidnošennjax Radjans'koho Respubliky. Poprykatymut', može, j „samostijnycstvom“, cdhorožuvannjam od rosij's'koho kul'tury, toji kul'tury, žčo najperša maje kopuljuvaty z ukrajins'koju.

„Ukrajnofily“ kryčatymut', navpaky, pro odhorožuvannja vid išče blyžčoji do nas Halyčyny i, do pevnoji miry „polonizaciji“, jak možut' zustryty taku dumku de-xto na Naddnistrijanščyni. i t. y., i t. y.

Vse ce j naležyt' jak najdetal'niše i same teper obhovoryty razom iz možlyvymy projektamy majbutn'oji reformy. (Prykladom: čy znyzu, z počatkovoji školy jiji ros počynaty, a čy zhory, z vyščoji i perevalu toho čy ynšoho sposobu, polityčni j teknyčni; zarazom, dekretal'no, a čy povoli, paralel'no i porivnjannja z podobnymy reformamy v Nimeččyni, Japoniji, Serbiji, v Kavkaz'kych narodiv i t. y.).

Maju nadiju, ščo z laskavoho dozvolu redakciji „Červonoho Šljaxu“, jaka vmistyla cej mij „odvertyj lyst“, zjavljat'sja tutož i vidhuky na njoho—i sprava tak abo ynak bude rozvjazana (jak „ynak“, to, dumaju, til'ky tymčasovo, bo istorija vymahatyme svoho).

P. S. Pyšu cijuju transkrypciju, zovsim ne propagujučy imenno jiji, ale ščob pokazaty, jak lehko, navit' bez nijakoho zvyčky, rozbyratysja v nij, a, značyt', na razi potreby—j nazavše do čohoš' podobnoho perejty.

S. Pylypenko.

II

До редакції «Червоного Шляху».

З приводу листа Я. Савченка в № 4—5 «Червоного Шляху», не одмовте надрукувати й мого оцього листа.

Я дуже прошу і пролетарського поета, і члена Спілки пролетарських письменників «Гарт», і панфутуриста (і взагалі чим іще він буде, доки надрукується оцей лист) Якова Савченка дарувати мені описку в моїх шаржах, що завдала йому скільки халепи. Певна річ, що в шаржі на В. Коряка має бути П. Савченко, а не Я. Савченко. Одна літера через мій недогляд при переписці, наробила, як бачите, отакого лиха.

Даруйте мені, пролетарський письменнику Я. Савченку. То описка. Я знаю, хто Ви.

З пошаною *Павло Грунський.*

25.IX. 1923.

Від редакції. У попередньому числі «Ч. Ш.» видруковано листа до редакції Я. Савченка з приводу помилки, що трапилася в літературному шаржі П. Грунського (замість П. Савченко надруковано— Я. Савченко). Ця помилка, певна річ, остільки ж падає на автора шаржа, як і на редакцію. Ось чому, містячи спростовання П. Грунського, редакція зі свого боку визнає свою провину перед ним, а разом зазначає, що бульварно-дайливий тон листа Я. Савченка цілком приймає на свою адресу. Перелічуючи десь свої твори, хай Я. Савченко не забуде вказати бібліографам і на цей, уміщений у № 4—5 «Червоного Шляху» на стор. 288. Для загальної характеристики творчости автора він, безперечно, матиме не абияке значіння.

Редакція.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк.
6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної форми в історії літератури.
8. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.
9. **Х. Г. Раковський.** П'ять років Української Радянської влади.
10. **П. Капельгородський.** «Чарівна Солілка». Дитяча п'єса.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

11. **І. Дашковський.** Конспектований курс політичної економії.
12. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.
13. **Ол. Пспів.** Скворода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
14. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
15. **Ол. Досвітній.** А мериканці. Роман.
16. **Л. Троцький.** Революція і Мистецтво. Збірка статтів.
17. **В. Чередниченко.** Артистка без ролів. П'єса в 3 актах.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“ — Берлін — Нью-Йорк.

**ГОЛОВНА КОНТОРА і СКЛАД
ВИДАНЬ**—Харків, пр. Свідомости (б. Мироносицький), № 1.

**КИЇВСЬКА КОНТОРА і СКЛАД
ВИДАНЬ**—Київ, вул. Комінтерна, № 8, книгарня.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

elilib.nplu.org